

Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія «Відкрита дослідницька концепція». Випуск 10

Еволюція етосу юриста в Україні

(історичний та соціально-психологічний нарис)

За редакцією професорів
В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева

Харків
«Право»
2011

ББК 87.715+67.9(4 УКР)
Е 20

Рекомендовано до опублікування вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 19 листопада 2010 р.)

Серія «Відкрита дослідницька концепція». Випуск 10

Рецензенти:

С. В. Віднянський – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України Національної академії наук України;

О. М. Головки – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, перший проректор Харківського національного університету внутрішніх справ

Автори:

В. О. Лозовой – професор, доктор філософських наук (керівник авторського колективу, відповідальний редактор);

В. О. Рум'янцев – професор, доктор юридичних наук (відповідальний редактор);

Л. В. Анучина – професор, кандидат філософських наук;

Д. О. Вовк – кандидат юридичних наук;

Ю. М. Грошевий – професор, доктор юридичних наук;

Ю. А. Меліхова – асистент;

О. В. Петришин – професор, доктор юридичних наук;

В. М. Пивоваров – доцент, кандидат філологічних наук;

О. А. Стасевська – доцент, кандидат філософських наук;

М. Б. Ценко – доцент, кандидат філософських наук.

Е 20 **Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В. О. Лозовой, В. О. Рум'янцев, Л. В. Анучина та ін. ; за ред. В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011. – 264 с. (Серія «Відкрита дослідницька концепція». Випуск 10)**

ISBN 978-966-458-285-5

У формі нарису у виданні висвітлена субкультура юриста в контексті української культури від часів Київської Русі до сьогодення. Особлива увага приділена соціально-психологічному портрету представників суддівського корпусу, формам, змісту та етикету судового процесу, зображенню суддів в українському письменстві різних часів.

Розраховано на студентів-юристів та всіх, хто цікавиться проблемами української державно-правової історії.

ББК 87.715+67.9(4 УКР)

© В. О. Лозовой, В. О. Рум'янцев, Л. В. Анучина та ін., 2011

© Видавництво «Право», 2011

ISBN 978-966-458-285-5

Зміст

Передмова	7
Вступ	10
Розділ 1. Правова субкультура в системі української культури	15
§ 1. Характеристика українського культурного простору.....	15
§ 2. Національна культура і субкультура: питання співвідношення	19
§ 3. Професійна субкультура юристів України.....	23
Розділ 2. Юрист: державно-громадське доручення, професія, покликання?	30
§ 1. Особливості соціально-психологічного портрета виконавців державно-правових функцій X — першої половини XVII століття	31
§ 2. Становлення та розвиток професії юриста й типові якості її представників (друга половина XVII — початок XX століття).....	50
§ 3. Моральна і професійна культура юриста радянської доби	90
§ 4. Соціальний портрет сучасного юриста.....	101
Розділ III. Судовий етикет та процесуальні норми як вимоги суспільства, держави до учасників судочинства: історія та сучасність.....	124
§ 1. Судочинство та правові звичаї на українських землях IX — першої половини XVII століття	125
§ 2. Правове буття на українських землях другої половини XVII — XVIII століття	139
§ 3. Етикет судового процесу в XIX — на початку XX століття.....	151
§ 4. Особливості судового етикету в радянську добу	159
§ 5. Судовий етикет незалежної України.....	164
Розділ IV. Образ юриста в усній народній творчості та художній літературі	168
§ 1. Українська народна творчість про судочинство	169
§ 2. Зображення носіїв правничих функцій в українському письменстві XI — початку XX століття.....	171

§ 3. Образ юриста в українській радянській літературі ХХ століття 186

Повернення до витоків української ментальності

(замість висновків)..... 194

Список літератури 204

ДОДАТКИ

Додаток 1. Основні засади професійної етики юристів України 217

Додаток 2. Кодекс професійної етики судді 221

Додаток 3. Кодекс професійної етики нотаріусів України 223

Додаток 4. Правила адвокатської етики 233

Передмова

Юриспруденція є, напевно, найбільш соціально обумовленою сферою діяльності у тому сенсі, що юрист «плоть від плоті» того соціуму, в якому він діє. Фізик й інженер, біолог і архітектор, історик і журналіст можуть, доклавши певних зусиль, адаптуватися в нових суспільних і навіть цивілізаційних умовах. Доля правника у такій ситуації набагато важча, адже національна правова культура — явище унікальне, майже непридатне до перенесення на інший ґрунт. Свого часу один з найбільш «юридичних» українських філософів П. Д. Юркевич зазначав, що національний темперамент народу, його психологічна конституція накладають свій відбиток на право і форми його життя. Повною мірою це стосується і носіїв права, його трансляторів — юристів. Соціально-історичний контекст визначає не тільки особливості підготовки і форм діяльності юристів (це лише верхній шар проблеми), але й детермінує саму сутність юридичного фаху, його сенс і призначення. Лише проаналізувавши цей контекст, який включає генетичну, соціальну, правову, духовну, етичну і деонтологічну складові та зв'язки між ними (усе те, що разом може бути позначено поняттям етосу), ми зможемо належним чином «зрозуміти» образ юриста в Україні, оцінити проблеми, які стоять перед юридичною професією, знайти адекватні шляхи для їх вирішення.

Пропоноване видання є першою в українській науці спробою комплексного і багатомірного розгляду окресленої проблематики. Зазначимо, що багатьом правникам зміст цієї праці може видатись дещо незвичним. Як правило, вітчизняні дослідження у вказаній сфері торкаються або суто прикладних аспектів (юридична освіта і наука, юридична професія, її види, юридична діяльність), або вивчають культурний зріз фаху юриста, не прагнуть розшукати причин розбіжностей, що маємо між ідеальним і реальним образом юриста в українському державотворенні. Автори роботи «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний і соціально-психологічний нарис)» змогли відмовитись від усталених змістовних і методологічних кліше і тим самим спромоглись створити об'ємне бачення свого об'єкта дослідження, вписавши в нього як суто правознавчі, так і загальнокультурологічні аспекти. Такий підхід важливий ще й тому, що завдяки йому образ юриста відкривається для осмислення не лише юриспруденцією, але й іншими сфера-

ми знань (соціологією, психологією, антропологією, етикою, філологією тощо), представникам яких ця монографія стане в нагоді.

У роботі вдалося показати еволюцію етосу юриста, дослідивши соціальний портрет українського правника різних епох. Було б неправильним пояснювати сучасний стан юридичної професії в Україні, певні вади останньої і труднощі в її реформуванні лише трансформаційним характером українського суспільства з усіма супутніми негараздами (низький рівень правової культури, зниження довіри населення до правових інститутів, посилення процесів деформації морально-професійної свідомості серед юристів тощо). Насправді ж, сьгоднішні проблеми значною мірою визначаються історією формування і функціонування вітчизняної державно-правової реальності та її елементів, що яскраво проявляється на прикладі судової влади. Англійські історики часто згадують, як на початку XV століття майбутній король Англії Генріх V обрав головним суддю Гасконі і був за його наказом відправлений до в'язниці. Попри певну міфологізованість цього випадку, він наочно демонструє глибину та укорінення досвіду незалежного суду й незаперечності його авторитету, який своїм корінням сягає Середньовіччя. Відсутність сталих правових традицій на вітчизняних теренах, помножена на природний консерватизм юристів та не подолані наслідки тоталітарної державності, багато в чому пояснюють, чому юридична професія в Україні так важко просувається в напрямі до європейських стандартів.

У той же час очевидно, що без справді незалежного висококваліфікованого юридичного корпусу, орієнтованого на забезпечення верховенства права і прав людини, зміцнення законності і правопорядку, побудова демократичної, правової держави, як це передбачено статтею 1 Конституції України, неможлива. І тут особливою є місія юридичної освіти, яка має закласти в майбутніх юристів уявлення про гуманістичний характер їх діяльності, прищепити їм думку про моральну обумовленість права, тим самим убезпечивши останнє від надмірної релятивізації і утилітаризації — цих, за словами відомого соціолога права П. О. Сорокіна, «отруйних бактерій» сучасного права, а професію юриста — від перетворення на звичайне «ремесло стряпчого».

Цікавим в аспекті зазначеного суспільного контексту є також запропонована в роботі розвідка образу українського юриста в усній народній творчості та художній літературі. Привернення уваги до цього дозволяє глибше уявити ті ментальні константи, в яких працюють українські юристи, та зрозуміти особливості ставлення пересічних громадян до професійних правників.

Заслуговує на високу повагу і те, що, змальовуючи образ сучасного юриста, автори утримались як від ідилічних, так і відверто критичних нот у його характеристиці. Не заперечуючи очевидних здобутків у цій сфері, констатуємо посилення ролі фахівців з права в суспільстві й збільшення

вимог до них, автори тим не менш не оминають увагою і ті проблеми, з якими сьогодні стикається юридична спільнота. Така позиція видається обґрунтованою, адже, створюючи певний інформаційний фон, робота залишає читачеві значне поле для роздумів і власних висновків.

Підсумовуючи викладене, висловимо переконання, що представлене видання стане ще одним вагомим кроком у науковому осягненні образу юриста в Україні.

В. Я. Тацій,

доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України,
ректор Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
Президент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Герой України

Вступ

Побудова демократичної, соціальної, правової держави в Україні викликає потребу в кваліфікованих юристах-професіоналах, які спеціалізуються в певних галузях права і визначаються в різних сферах життєдіяльності суспільства. Від професійного рівня культури юристів, гуманістичної спрямованості їхньої активності багато в чому залежить доля і людини, і соціальних спільнот, і майбутнє нашого суспільства.

Діяльність юристів розглядається як складний соціокультурний феномен. Філософський, культурологічний, етичний, правознавчий вимір феномену юридичної діяльності може бути позначений терміном «етос», який має давньогрецьке походження. Уперше поняття «ethos» використовується у творах Гомера в значенні місця перебування, спільного житла, колективного життя, в умовах яких виробляються спільні правила, норми поведінки, схожі погляди. Давні греки вважали, що соціальні зв'язки людей породжують «етос» (норови, характери, звичаї), оскільки люди, які живуть на одній території, спільно, розглядаються як «близькі», мають схожі погляди, характери, механізми соціальної регуляції. Отже, в античній філософії поняття «ethos» мало термінологічний сенс для позначення природи, стійкого характеру того чи іншого фізичного або соціального явища, для характеристики поведінки людей та їхніх вчинків.

З давніх часів жодна людська спільнота не здатна була існувати та розвиватися без дотримання взаємних обов'язків, правил, норм поведінки. Ця необхідність узгодження інтересів людей була умовою виживання, збереження суспільних структур, їх відносної гармонії та стійкої динаміки розвитку. Взаємні обов'язки поступово ставали надбанням моральної свідомості. Набираючи стійкого характеру, вони втрачали безпосередній зв'язок з певними історичними умовами життя людей, перетворювалися на стійкі норми моральної поведінки, навички, нориви, традиції, звичаї тощо. У соціології моралі ХХ століття поняття «етос» використовується для позначення узгоджених правил та зразків життєвої поведінки, стилю життя спільнот людей: верстви, покоління, професійної групи тощо. Отже, етос — це зафіксований комплекс атрибутивних якостей спільноти і людини як її частки.

Історія становлення професії юриста є довгою і багатопланою. Термін «юрист» своїм корінням сягає у III століття до н. е. У Давньому Римі *jus, juris* (латинською) означало «право», а *jurista* (в епоху Середньовіччя) — «знавець права». Таким чином, юридична професія в сучасному розумінні в Європі

бере свій початок з Римської імперії. Першими юристами були римські жерці-понтифіки, знавці релігійних традицій, які тлумачили їх у разі виникнення конфліктних ситуацій. Поступово право постає як світське явище, відокремлене від релігійних традицій і спрямоване на розв'язання конфліктів, пов'язаних не лише з релігійним життям. Юристи надавали допомогу при укладенні угод, позовів, давали поради за наявності будь-яких правових сумнівів та як вести справу в суді.

Пізніше місце і роль юристів у різних країнах були зумовлені ступенем розвитку їх правових систем. У німецьку мову термін «jurist» увійшов у 1300 році (перша згадка) від латинської основи *jur-* і тлумачився як «спеціаліст з права». На початку XVIII століття (у Петровську епоху) термін «юрист» увійшов у російськомовний обіг (*jurist* був запозичений з німецької, а перша згадка — в «Архіві князя Куракіна» у 1704 році) і за словником В. Даля означав «правознавець, законознавець, законник». В інших словниках юрист — це людина, що присвятила себе вивченню права, практичний діяч у сфері права, людина з юридичною освітою, правознавець.

У свідомості людини XXI століття поняття «юрист» (синонімом якого, на думку Ю. С. Шемшученка, є «правник») асоціюється з такими посадами, як суддя, адвокат, слідчий, прокурор, нотаріус, юрисконсульт та ін. Але на різних етапах історичного розвитку українського суспільства посади і суддів, і адвокатів, і прокурорів тощо обіймали люди, які могли не мати юридичної освіти і навіть практики (досвіду). Це було характерним не тільки до становлення системи юридичної освіти на українських теренах, тобто до XIX століття, але й за часів радянської влади, майже до 80-х років XX століття. Тільки з середини 80-х років минулого сторіччя посади судді, адвоката, слідчого, прокурора тощо могла обіймати людина, що отримала вищу юридичну освіту.

Тривалий час функції у сфері правозастосування (які виконують сучасні юристи) на українських теренах виконували носії державної влади (князь, гетьман) або доручалися їх підлеглим з панівної верстви, знаті (вихідцям з верхівки, еліти). Тому виконавець юридичних функцій мав працювати на державу, на свою соціальну верству і на себе.

Найбільш повно юридична діяльність у Західній Європі до XVI століття відбивалася в діяльності суддів та адвокатів, на українських землях до XVII — XVIII століття в судовій діяльності, хоча вона й виконувалася як державно-громадське доручення. У XVII–XVIII століттях поступово виникає й формується професія юриста (діяльність, яка годувала виконавця цих функцій) й професійна група юристів. Як писав М. Вебер, «розвиток військової техніки зумовив появу професійного офіцера, вдосконалення судочинства — вишколеного юриста» [30, с. 658]. У розвинених європейських країнах професійне чиновництво з XVI століття, на думку М. Вебера, здобуло перемогу в системі державного управління. Серед п'яти верств професійного чиновництва він називає і юристів. «П'ята верства — це юристи, що здобули університетську освіту, — була характерна для Заходу, перш за все, для Євро-

пейського континенту, й мала вирішальне значення для всієї його політичної структури» [30, с. 664]. Тенденції, що були характерні для розвитку Західної Європи, поступово стають властивими й українським землям.

Як уважають деякі дослідники, функція судової гілки влади — обслуговувати владу й піклуватись про своє власне благополуччя. Указ імператриці Російської імперії Катерини I від 25 травня 1726 року наказував у судах не платити платню, а «довольствоваться им (працівникам судів. — В. Л.) от дел по прежнему обыкновению с челобитчиков, кто что даст, но по своей воле», по суті провокував хабарництво. Ця традиція існує ще з Петровських часів [133, с. 102]. Але якась частка юристів працювала в інтересах суспільства і людини. За радянських часів інтереси держави порівняно з правами людини вважалися вищими і тому юристи працювали на державу, захищали її інтереси. Інтереси громадянина були другорядними. Отже, історично тривалий час юристи працювали, як правило, на державу, панівні верстви населення, вихідцями з яких вони були й самі, та на себе. На це орієнтувала ідеологія, релігія, мораль відповідних часів.

Юрист, спосіб його думок, стиль діяльності та поведінки, професійна практика залежні від ступеня розвитку політичної, правової системи, економічного та духовного життя, правової свідомості, менталітету населення конкретно-історичного суспільства, а також від попиту на ринку професійних послуг, міри «приватизації» своїх функцій, тобто перетворення їх на засіб реалізації власних інтересів.

Професія юриста, його діяльність виникає й розвивається як обслуговуюча, як вид соціальних послуг у сфері правового захисту. Юристи — це люди, котрим доручено виконувати функції в державі в широкому сенсі слова, розв'язувати конфлікти на засадах права і законності. Суспільство має інвестувати достатні кошти в діяльність юристів, піклуватися про їхню підготовку, їхній престиж, а також контролювати юридичну діяльність, запобігати виникненню деформацій у моральній і професійній свідомості представників цієї професійної групи. Юридичну діяльність розуміють як виконання всіма залученими до цього процесу особами встановлених законом норм і процедур.

Юридична діяльність здійснюється в моральній системі координат (норми, принципи, оціночні уявлення, поняття моральної свідомості тощо), ґрунтується на усвідомленні професійного обов'язку та життєвого покликання, передбачає свободу вибору і особисту моральну відповідальність. Етос юриста формується на основі моральної реформації суспільства, нормативної регламентації юридичної діяльності. Чесна, порядна юридична діяльність є не лише закономірним результатом історичної еволюції юриспруденції, але й справою особистого вибору людини. Етичний аспект юридичної діяльності включає розгляд проблем юридичної деонтології та професійної етики юристів — системи норм поведінки, узвичаєних в юридичній спільноті. Етос юриста покликаний нагадувати кожному, хто входить у професійну групу, традиції

юридичної спільноти, що певною мірою знайшли відбиття у морально-професійних кодексах (які подаються у додатках).

Юрист — це і соціально-професійний тип особистості, і представник професійної спільноти. Особистість юриста-професіонала, соціальні вимоги до нього, правосвідомість (зокрема, культура правового (професійного) мислення), професійна майстерність, деформації правової і моральної свідомості тощо ще чекають і аналізу, і узагальнень як в історичному аспекті, так і в сучасному правовому просторі.

Представники юридичної науки утримуються від описування юриста як машини і намагаються подати реальну картину його діяльності, його особистісних зусиль. Факти життя свідчать, що серед юристів є професіонали з високою моральною культурою, які приймають рішення відповідно до букви закону та духу права, але є й такі, егоїстичні інтереси яких преважують над інтересами людини, суспільства, держави або підміняються відомчими та корпоративними інтересами. Відомий німецький соціолог М. Вебер схоже явище, схожий тип соціальної поведінки називав цілераціональною поведінкою особистості, що орієнтується на власні та чужі інтереси, є полярною протилежністю усім видам звичних норм й підкорюється нормам, які особистість вважає раціональними [29, с. 635],

Суспільство, навіть «пригнічені» соціальні групи, потребують кваліфікованих, порядних юристів. У своїй основі виконання закону в будь-якому разі обмежує свавілля, робить життя більш передбачуваним. Наприклад, кріпосні селяни не завжди були захищені у своєму приватному житті, у його конкретних ситуаціях, але навіть вони були зацікавлені у тому, щоб земельні та інші суперечки вирішувались нехай за чинним законом, але передбачувано. Парадоксальним чином і злочинці — за невеликим винятком — потребують хорошої юстиції.

Демократизація соціальних процесів, як уже зазначалось, нівелювала доступ до юридичних професій виключно представників із заможних груп. До початку ХХ століття виконавцями юридичних функцій і юристами-професіоналами були виключно чоловіки. У ХХ столітті поступово до юридичної професії залучаються жінки, особливо їх кількість зростає у повоєнний час. А вже на початку ХХІ століття у роки незалежності України у цій професійній групі починають домінувати жінки, тобто ми є свідками поступової фемінізації юридичної професії.

Отже, етос юриста еволюціонував: від виконавців суддівських функцій як державно-громадського доручення до професійно освіченого фахівця; від служіння князю, гетьману до служіння державі, людині; від загальних функцій суддівської діяльності до спеціалізації в певних галузях права; від маскулізації професії до її фемінізації.

Усі, хто цікавиться професійною діяльністю юриста, особливо юриста, який розв'язує неоднозначні, складні, різноманітні проблеми за умов дефіциту часу і засобів, конфліктності інтересів, а інколи й протидії, можуть

знайти у пропонованій книзі відповіді на багато питань, задовольнити певні інтереси. У нарисі висвітлено соціальне призначення професії юриста, її традиції, аналізується соціальне середовище, у якому здійснювалася професійна діяльність юриста, вимоги до юристів як професійної спільноти, техніка юридичної праці, розглядається процес становлення етосу юриста в українських землях та його основні історичні етапи.

Чим більше автори заглиблювались у проблематику етосу юриста в Україні, тим більше усвідомлювали її невичерпність. Автори розуміють, що не все те, що планувалось, і не все те, що є в їх розпорядженні, викладено в тексті. Багато ідей, матеріалів залишилось поза межами дослідження. Цілком очевидно, що пропоновані емпіричні матеріали, теоретичні положення, висновки не претендують на повноту, завершеність, бездоганність і безперечність, вони можуть мати дискусійний характер, але їх наявність є запорукою можливих дискусій і подальших більш глибоких та масштабних досліджень.

Юридичний етос у сучасному світі зазнає значних змін. На нього впливають альтернативні цінності. Не є винятком й етос юриста незалежної України. Які ціннісні пріоритети сповідує сучасний український юрист: інтереси представників найбільш заможних верств населення, держави та її структур, корпорацій, пересічного громадянина чи власні егоїстичні? Трансформаційні процеси в сучасній Україні провокують різновекторну спрямованість діяльності юристів. Український юрист ХХІ століття має вирішити для себе: жити «для», «заради» права, правознавства, розв'язувати непрості правові колізії, проблеми, конфлікти чи жити «коштом» правознавства, «годуватись» правознавством.

Автори монографії висловлюють слова щирої вдячності ректору Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктору юридичних наук, професору, академіку НАН України, президенту Національної академії правових наук України В. Я. Тацію, проректору з наукової роботи професору, доктору юридичних наук, академіку Національної академії правових наук України А. П. Гетьману за корисні дискусії, спрямування творчого пошуку, слухні поради, рекомендації щодо структури і змісту роботи, стимулювання в її підготовці та виданні. Автори вдячні вельмишановним рецензентам С. В. Віднянському — доктору історичних наук, професору, завідувачу відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, О. М. Головку — доктору юридичних наук, старшому науковому співробітнику, першому проректору Харківського національного університету внутрішніх справ за цінні зауваження і слухні поради, що сприяли вдосконаленню структури і змісту рукопису. Автори дякують усім, хто допомагав збирати матеріал для книги, давав поради. Особлива вдячність викладачам кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» за консультації та слухні рекомендації, зокрема В. П. Білику, завідувачу лабораторії цієї кафедри за надані матеріали музею історії Академії та архівні документи, що включені до нарису.

РОЗДІЛ I

ПРАВОВА СУБКУЛЬТУРА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

§1. Характеристика українського культурного простору

Субкультура (лат. sub. — під) — явище, яке існує і функціонує в цілісному організмі — у системі культури. Культура є атрибутом людства, це те, що Й. Г. Гердер свого часу розумів як процес генезису людини, пов'язуючи її сутність з виявом у людини божественного порядку, який існує в реальності — природній та історичній. Центром, творцем, об'єктом, змістом культури є людина, тому О. Шпенглер вважав культуру втіленням чи вираженням людської душі в її тілесному життєвому вигляді, символічним відтворенням смислової цілісності, у якій природно, різними способами реалізує себе відповідна людська душа.

Загальнолюдській зміст культури виявляється, конкретизується у різних типах культури, до яких належать й національні культури. Серед них значне місце займає українська культура. Вона створена українським народом, функціонує в специфічному природному і соціальному просторі.

Особливості буття українського народу, його історії, природних та соціальних умов, в яких він живе, зумовили формування самобутніх рис української культури. До них належать:

– високий рівень духовності, побудова життя на пріоритеті моральних цінностей. Прагнення духовної досконалості є визначальною рисою українського суспільства всіх часів, фундаментом змісту і спрямованості його життєвих пошуків: прагнення гармонії добра і краси наповнює українську культуру з давніх-давен. Будь-який вид діяльності українців як за формою, так і за змістом, передбачає утвердження добра, справедливості, істини, любові;

– порівняно тривале збереження усного типу культури, невід'ємною ознакою якого є залучення до процесу творення цінностей практично кожної людини, що дає їй можливість найповніше реалізувати себе. Усний тип культури забезпечує розквіт народної творчості та її збереження довгий час;

– відкритість культури, її постійний зв'язок, співпраця з іншими культурами, насиченість алювіями інших культур;

– домінування емоційно-почуттєвих начал над волею та інтелектом, а звідси її гоничний характер, сутність якого виявляється в тому, що еволюція української культури проходить поза раціонально визначеними цілями і засобами їх досягнення;

– двоїстий, суперчливий, протилежний характер;

– амбівалентність, бінарність;

– домінування минулого над майбутнім, а звідси наявність традиціоналізму та консерватизму, орієнтація на минуле як ідеал;

– антеїзм — пріоритет селянської культури з її містичним потягом до землі, її обожнюванням й оспівуванням. Селянськість характеризує представників всіх верств населення України (навіть інтелігенції), вона виявляється через зміст і спрямованість державницької ідеології, програм громадсько-політичних об'єднань і рухів.

Особливості української культури визначаються менталітетом народу. Тільки врахування специфіки менталітету українців дозволяє сформулювати оптимальні і результативні стратегії та тактики розвитку культури.

Менталітет ми розуміємо як доведений до автоматизму тип мислення, який втілюється в системі пануючих цінностей, що визначають та регулюють буття народу та окремої людини. Менталітет має дуальну природу: є психічним, безсвідомим, біологічним, природним та водночас соціальним, сформованим завдяки засвоєнню соціального досвіду, вихованню, тому суспільному життю, яким живе народ. Він виступає джерелом єдності мислення народу, особливостей його світосприйняття, забезпечує його самоідентифікацію, детермінує зміст та спрямованість усіх видів діяльності тощо.

Менталітет характеризується цілісністю, певною сталістю, повільною мінливістю. Завдяки йому забезпечується інтегрування всіх верств, спрямування зусиль всіх членів соціуму на конструктивне співіснування в межах національної культури.

Менталітет українського народу базується на таких архетипах:

– архетип Матері, який є уособленням Землі, України, Жінки і обумовлює шанобливе ставлення до жінки, її високий статус у суспільстві, а також прагнення оберігати й захищати рідну землю;

– архетип рівності синів та доньок Матері-Батьківщини виступає підставою орієнтації народу на демократизм, утвердження демократичних основ суспільного життя;

- архетип особистої свободи налаштовує на неприйняття нав'язаних ззовні авторитетів, стимулює розвиток індивідуалізму;
- архетип едукативності — спроможності навчатися життєвому покликанню — стверджує цінність навчання як способу забезпечення зміни власного життя;
- архетип долі виступає основою здійснення ірраціонально-героїчних вчинків в екстремальних умовах та прояву пасивності за умов повсякденності.

Особливості менталітету українського народу значною мірою зумовлені природним середовищем. Благодатний клімат, родюча земля, багаті природні надра, водні і лісові ресурси — все сприяло формуванню людини працьовитої, але впевненої, що все прийде до неї саме по собі, неодмінно станеться. Родючих ґрунтів тут завжди було достатньо, а це практично виключало жорстку конкурентну боротьбу за розподіл земельних ресурсів, не вимагало формування замкнених соціальних груп з протилежними інтересами. Така ідилічність у співіснуванні з навколишнім світом в умовах певного достатку мала як позитивні, так і негативні (стосовно менталітету) наслідки. Позитивом було те, що українство не сприймало будь-яких авторитарних і деспотичних форм правління, які панують в умовах максимальної ворожнечі в суспільстві. М'які природно-географічні умови самі по собі закладали фундамент формування в людей свободолюбства, спонтанності, емоційності й індивідуалізму. Позитивним було і те, що природа налаштовувала українців на мінімальну репресивність, а отже, на утвердження суспільних відносин, в яких практично відсутня система утисків і заборон. Водночас це призводило до того, що українці, виявляючи мінімум агресивності, у мирних умовах зазвичай замикалися у своїй суб'єктивності. Природа зробила їх сентиментальними, ліричними, не схильними до боротьби і надто самоізолюваними від суспільства. Якщо несприятливі природно-географічні умови викликали у людей почуття самотності, страху, безсилля й одночасно стимулювали до активності, то природно-географічні особливості, характерні для України, розслабляли, обумовлювали, стимулювали соціальну пасивність.

Важливим фактором у формуванні менталітету українського народу була специфіка міжсуб'єктних відносин, одним з проявів якої є постійна відмова українських керманічів від інтересів власного народу, що зумовлювало, стимулювало формування комплексу меншовартості й непотрібності. Відтак у свідомості українського народу

затверджувалася така модель світосприйняття, з якої вилучався елемент соціальної комунікації заради досягнення спільної мети.

На менталітет українців суттєво вплинула історія народу: постійні міграційні процеси, напади з боку різних народів (татар і монголів, литовців, поляків, росіян, німців) і прагнення багатьох держав до акультурації українців.

Українська земля ще в дохристиянську епоху була тим тереном, на якому переплелись різні культурні орієнтири, традиції, смаки і переваги, що співіснували зі здобутками автохтонної культури, виступали фундаментом створення своєрідної, неповторної культури українського народу, у тому числі способу його життя, норм поведінки, стереотипів світосприйняття тощо. «Геокультурний» образ України зазнавав відчутного впливу ззовні, що не могло не відбитися на ментальності народу.

Менталітету українців властиві такі ознаки:

– підвищена емоційність, домінування почуттів над розумом і волею. Наслідком цього є неусталеність емоцій українців, мінливість їхнього настрою, а також захоплення міфотворчістю, живлення себе міфами;

– індивідуалізм, відмінний від східного, західного, американського (хоча окремі їхні особливості присутні в ньому). Він не спонукає людину до активної дії, самоствердження власного «Я». Його прояв схожий на мрійливе забуття митця, який заглиблений у свої переживання. Індивідуалізм українців зумовлює певну ізоляцію індивіда від суспільства, виступає програмою виживання одиниць, а не груп. Він може виявлятися в антидержавницьких настроях, у неприйнятті формально-інституційних відносин, передусім правових;

– інтровертність, наслідки якої виявляються перш за все у байдужому ставленні українців до перспектив соціального розвитку, в орієнтації людини на свій внутрішній світ, зануренні у власні проблеми;

– кордоцентризм, який виявляється в прагненні жити і діяти за покликами серця, а не за раціональними розрахунками, спрямовує на поцінування родинних, дружніх зв'язків, їхнє збереження та зміцнення;

– екзекутивність, наявність якої обумовлює віддання переваги репродуктивно-відтворювальній, виконавській діяльності, зниження значущості новачій. Характерні для українців нерішучість, безініціативність, коливання при прийнятті рішень, породжені екзекутивністю;

– толерантність, яка виявляється в повазі до інших, у прагненні порозуміння;

– орієнтація на малий гурт, внаслідок чого українець найбільш комфортно почуває себе в оточенні близьких, а не у великих об'єднаннях, згуртованих єдиною спільною метою;

– поміркованість, ліричність, сентиментальність, поєднані із завзятістю, впевненістю у власні сили, запальність.

Специфічність створеної у своєрідних умовах природного середовища та соціального розвитку на фундаменті ментальності народу української культури зумовила особливості існуючих в її складі субкультур.

§ 2. Національна культура і субкультура: питання співвідношення

Цілісна система кожної національної культури не заперечує, а навпаки, виявляє гармонійну єдність та розмаїття субкультур. Суб'єктом субкультури виступають соціальні, демографічні та інші групи, які є структурними складовими суспільства на певному етапі його розвитку. Різноманітність наявних у суспільстві соціальних об'єднань людей, виокремлення їх у суспільному просторі на підставі численних ознак обумовило існування в культурі, у тому числі і в національній, таких різновидів субкультури, як регіональна, професійна, релігійно-конфесійна, етнолінгвістична, вікова, міська, селянська, маргінальна та ін. У деяких випадках культурологи відносять до субкультури і саму національну культуру, якщо вона є однією зі складових культури, заснованої на поліетнічності. Сьогодні практично не існує культурного організму, який не містив би у своєму складі численних національних субкультур.

Вияв загальної смислової домінанти, яка покладена в основу цілісності субкультури, чітко спостерігається в її предметній формі. Тому, характеризуючи конкретну субкультуру, насамперед звертаються до особливостей її зовнішнього вираження, до ідеалів (моральних, естетичних, політичних та ін.), які в ній утвердилися, до усталених норм, ритуалів, характерних мовних особливостей, системи символів тощо. Про зміст субкультури судять за ієрархією ціннісних орієнтацій, за стандартами життєдіяльності, престижними взірцями життя, притаманними її представникам. Предметна форма субкультури

тури дозволяє простежити її відповідність панівній культурі, адаптацію до неї, входження в її світ і водночас розкрити специфіку субкультури.

Своєрідність субкультури розкривається не стільки завдяки наочному вираженню, скільки завдяки її внутрішній суті, змісту її особистісної форми. Ті, хто пов'язані з певною системою субкультури, творять її, відрізняються від носіїв інших субкультур змістом потреб, орієнтирів, спрямованістю інтересів та ін., відбитком чого є притаманна їм панівна ціннісна ієрархія, міра наближеності ціннісних ідеалів до загальнолюдських, а також міра відповідності тому типу культури, у системі якої вони живуть. І чим більша кількість тих, хто належить до певної субкультури, засвоїла її ядро, перетворивши в особистісну форму, тим більшою цілісністю вона характеризується.

Особливе значення для функціонування та еволюції субкультури має співвідношення її особистісної і предметної форм. Їхня єдність, гармонія стимулюють до активної діяльності носіїв цієї субкультури, зміцнюють її цілісність, надають їй більшої помітності та значущості, підвищують її роль у тому чи іншому типі культури в цілому. Невідповідність рівнів особистісної і предметної форм призводить до декількох варіантів результатів. По-перше, смислове ядро субкультури в її предметній формі може бути незатребуваним, незасвоєним, накопичений досвід і досягнення нерозпредмечуваними, що врешті-решт спричинить зниження цінності субкультури, її кризу і, нарешті, зникнення. По-друге, предметна форма може перестати відповідати творчим потенціям носіїв субкультури, і тоді на основі вже накопиченого досвіду буде створений новий предметний світ, новий зміст і зовнішня оболонка культури. І в першому, і в другому випадках виникає інша якісна характеристика субкультури, а можливо, й інша субкультура.

Субкультура не статична, а рухома. Це обумовлено як змінами, що відбуваються в цілому в культурі, так і причинами внутрішнього порядку.

Будь-який тип культури, поєднуючи в собі цілий спектр субкультур, впливаючи на них, вимагає дотримання тих орієнтирів, ідеалів і норм, які становлять його сутність. Він потребує погодженості з його ціннісними настановами, більш того, санкціонує статус кожної субкультури, її спрямованість. Різні типи культури неоднаково впливають на субкультури: одні з них припускають їх наявність, стимулюють різноманітність, внутрішню різnorodність; інші, навпаки, звужують

можливості субкультур, роблять все для їх повної відповідності панівним цінностям і в такий спосіб ніби нівелюють їх специфіку, своєрідність.

Субкультура може виявити себе в крайнощах, у радикалізмі і в максималізмі. Але не це є її сутністю: смисл, домінанта будь-якої субкультури не спрямовані на зміну власного становища, не передбачають боротьби з пануючою культурою і перехід до панування в суспільстві.

Несталість, рухомість субкультури може призвести до зміни її ролі і місця у складі фундаментальної культури і взагалі в суспільстві. Можна говорити про різні можливості конкретного субкультурного утворення: на різних етапах його власної еволюції та еволюції тієї чи іншої культурної системи не відкидаються можливості появи претензій на підвищення його значущості і статусу, обґрунтовані або такі, що не мають на те підстав. Подібні претензії (які бувають суб'єктивно завищеною самооцінкою) за сприятливих умов можуть призвести до опозиції стосовно тієї культури, яка є визначальною. У результаті субкультура переходить в іншу якість — контркультуру. Однак зазвичай субкультура не порушує органічного взаємозв'язку з панівною культурою, відповідності її духовним цінностям. У контексті фундаментальної культури в системі субкультури можливе створення цінностей, які мають загальнозначущий зміст, загальнокультурне значення.

Чим вагоміший внесок субкультури в конкретну культурну систему, тим більшого значення вона набуває, тим вищий її статус у суспільстві й затребування. Ціннісні орієнтири, смисли, норми субкультури можуть стати привабливими для представників інших субкультур, виступити для них зразком, активно поширюватися серед них, розширюючи можливості і межі свого впливу й утверджуючи впевненість у своїй значимості. Разом з тим в інших соціально-культурних умовах ця ж субкультура може перетворитися на другорядну, периферійну, втратити свою привабливість, цікавість для представників інших субкультур, хоча й не залишатися непоміченою.

Носій будь-якої субкультури, безумовно, є не лише її творцем, а й виступає її своєрідним відбитком (об'єктом); його діяльність, інтереси, потреби формуються і визначаються її смисловою домінантою. Ступінь засвоєння предметного світу субкультури її носіями не може бути однаковий. Тому, кажучи про сутність субкультури, потрібно

виявити тих, хто найбільш повно і точно виражає і відтворює її, а також тих, хто найбільше «відстає» від її домінуючих начал чи втілює та виражає їх у радикально-екстремальних варіантах. Характер культурних орієнтирів, ідеалів першої групи людей дозволяє проникнути в життєвий простір конкретної субкультури, фіксує її духовний фонд. При цьому визначальними в її характеристиці є система моральних принципів, релігійних пріоритетів, які сповідують її представники, особливість політичних і правових устремлінь, співвіднесеність із наукою і філософією, взаємодія з мистецтвом, схильність до міфологізації тощо. Вважається, що феномен субкультури яскраво виявляє себе в тому неписаному кодексі правил і моральних норм, які визначають життєдіяльність кожного її представника, у тих правилах поведінки, етикетних зразках, що покладені в основу людських стосунків. У системі будь-якої субкультури зазвичай існують свої власні правові пріоритети, порушення яких може каратися, навіть розцінюватися як злочин.

Моральні, правові, естетичні, релігійні та інші настанови, притаманні певній субкультурі, багато в чому відбивають затверджене і встановлене тут ставлення до політичної влади, до представників інших субкультур, до існуючої соціокультурної системи. Носії конкретної субкультури докладають значних зусиль для збереження свого статусу, своїх цінностей і норм, поведінкових традицій тощо, оберігаючи їх від проникнення інших субкультур, розчинення в них.

Історико-культурний досвід показує: чим складніша і багатомірніша соціокультурна ситуація, тим більш численним і різноманітнішим є склад субкультур, який її представляє. Так, ХХ століття ознаменувалося тим, що культура вперше увібрала в себе, включила у свій простір розмаїття субкультурних явищ. Багатоцвіття субкультур (як прогнозують культурологи) і надалі буде збагачуватися, набуваючи нових відтінків, наповнюватися складною гамою кольорів. Сучасній культурі притаманна тенденція вираження себе і поєднання в собі безкінечного багатства субкультур. Останні, і це відрізняє сучасну культуру, можуть переходити в стан контркультури, а вона, у свою чергу, змінюючи свій статус, може перетворитися на субкультуру. Іншими словами, межі між контркультурою і субкультурою сьогодні стають більш рухомими.

Еволюція субкультури базується на спадкоємності. Вона є закономірністю розвитку культури в цілому та субкультури зокрема.

Еволюція субкультури не може ототожнюватися з прогресом, її історична трансформація не збігається з досягненням досконалішого, вищого стану.

Аналіз будь-якої субкультури передбачає розгляд її, по-перше, у динаміці, по-друге, в конкретній соціокультурній ситуації, по-третє, у зверненні до основоположних смислових начал, закладених у цілісній культурній системі, до якої вона належить.

§ 3. Професійна субкультура юристів України

Ситуація субкультурного розмаїття в межах української національної культури підвищує інтерес до проблеми існування (зародження, розвитку) субкультури професійної групи юристів.

Слід наголосити, що й як будь-яка професійна субкультура, субкультура професійної групи юристів в Україні певною мірою автономна, закрита і не претендує на те, щоб змінити сенс панівної культури. Її представники намагаються подолати негативні явища, присутні в провідній культурі, протидіють їхньому поширенню тощо. Але усвідомлення неможливості повного знищення негативу в умовах тієї культурної системи, яка панує, може спонукати носіїв цієї субкультури стати на шлях формування альтернативних цінностей.

Субкультура професійної групи юристів зазвичай має власні соціокультурні ознаки, які відмінні від інших субкультурних систем і водночас виявляють свою відповідність провідній культурі, її ядру.

Як самостійна соціальна група юридична спільнота в українському суспільстві сформувалась наприкінці XVIII століття, що відповідає загальноєвропейським тенденціям. Професіоналізація соціуму, як відомо, починається в пізньому Середньовіччі паралельно з процесами політогенезису і націогенезису. Обидва ці процеси для свого розвитку потребували збільшення кількості освічених і спеціально підготовлених (тобто тих, хто володіє конкретними знаннями, вміє робити те, чого не вміють робити інші) кадрів. Професіоналізація соціуму вплинула на становлення і утвердження професійної субкультури. Про наявність в українській культурі професійної субкультури свідчать кодекси різних співтовариств професійного типу — як сукупність регуляторів (норм, світоглядних рефлексій), що зумовлюють взаємодію професіоналів один з одним і зі споживачами їх праці.

У цьому контексті субкультура професійної групи юристів набуває власних ознак, які визначаються:

- специфічністю знань і їхньою конкретною спрямованістю;
- системою провідних цінностей;
- способом (стилем) життя;
- наявністю власних соціальних інститутів;
- своєрідними уявленнями про навколишню дійсність і ставленням до неї.

У середовищі юристів формується власний цілісний образ соціального світу і визначається власне місце в ньому, затверджуються головні ціннісні орієнтири.

Субкультура юриста, існуючи і функціонуючи в українській культурній системі, має свої відмінні риси, які визначаються, у першу чергу, єдиним цементуючим фундаментом — ментальністю народу, його минулим, коріннями культури, джерелами духовних цінностей. Ментальні особливості визначають спосіб життя, мотиви дії, правила поведінки юридичної спільноти тощо. Водночас субкультура професійної групи українських юристів створюється співтовариством людей, об'єднаних єдиними способами досягнення дійсності і формами вираження цього досягнення. Буття субкультури юристів визначає її смислова домінанта, в основі якої — специфічне ставлення до навколишнього світу, яке виступає підґрунтям не лише професійної діяльності, а й життєдіяльності в цілому. Ця субкультура затверджує притаманні їй способи реалізації ціннісних орієнтирів та спрямувань.

Субкультуру юристів, як складову української культури, визначає звичаєве право. Звичаєве право базується на моральних засадах, народних звичаях, традиціях, які утворювалися, збагачувалися упродовж усієї політичної історії народу. У звичаєвому праві втілені головні риси української ментальності. У ньому присутні збережені у народній пам'яті психологічні переживання, почуття правди й прагнення чинити в системі права так, як того вимагає звичай.

На формування субкультури юриста вплинула характерна для менталітету нашого народу впевненість у тому, що життя підпорядковується головним ідеалам — Волі, Правді, Долі. При цьому Воля розуміється українцями як максимальна самореалізація на основі продуктивності, працездатності у сфері сродної діяльності, відповідальності за її результати. Прагнення до Волі втілює в собі рівність, значимість, цінність кожної особистості, що передбачає самоповагу й шанобливе ставлення до будь-якої людини. Слово «воля» в україн-

ській мові має два значення: воля як здатність, як «сила волі» і воля як вільність, свобода. Свобода не отожднюється зі свавіллям, оскільки починається там, де людина, особистість перемагає в собі хтиві бажання, природні потяги до них. Сила волі трактується як сила духу, її формування невід'ємно від самодисципліни, самопримушення.

Потреба у Волі пов'язана з потребою у Правді, яка об'єднує істину і справедливість. Справедливість, згідно з уявленням українців, полягає в їх рівності: рівність для кожного, хто починає життя, рівність однакових умов існування.

Воля, Правда невіддільні від Долі, яка є в кожного, але залежить від успадкованих і набутих можливостей. Щасливою Доля може бути тільки за умови поєднання Правди і Волі; у свою чергу, без щасливої Долі не можна досягнути Правди і Волі. Реалізація ідеї Правди, Волі, Долі можлива лише в державі, лад якої не заважає людині творити своє щастя, а навпаки, створює всі умови для її широких прав і захищеності. Іншими словами, громадські й особисті інтереси в державі повинні збігатися.

Уявлення українців про Волю, Правду, Долю виступали одним з джерел формування звичаєвого права в українському суспільстві. Практика звичаю стала фундаментом для винаходу стислих, конкретних й одночасно дуже узагальнених лексичних «формул» законів права. Порушення чи невиконання обрядових норм вважалося порушенням норм звичаєвого права. Норми цього права були зафіксовані й кодифіковані в такій пам'ятці української культури, як «Руська Правда».

Зовсім інша ситуація, яка впливала на формування субкультури юриста, склалася в період існування писаного права. Традиційний аналіз «Руської Правди» свідчить про те, що цей документ створювався не лише на власній правовій основі, а й під культурним впливом Західної Європи й особливо Візантії. Разом з християнською релігією Київська Русь сприйняла від Візантії й світоглядні настанови про Божественне спасіння і Божественну кару. Це відбилося, крім всього іншого, дуже своєрідно і в правовій культурі суспільства: фактично в правовій сфері був затверджений своєрідний морально-правовий дуалізм (за моральні провини судять, дотримуючись норм християнських заповідей, за кримінальні — за правилом, яке, зазвичай, має світську природу). Поряд з «Руською Правдою» існували й церковні установи, яким підкорялося духовенство, церковні служителі і які регламентували діяльність церковного суду. У компетенції останньо-

го були і деякі цивільні справи (шлюб та ін.), тобто церковний суд — це суд і над кліром, і над миром.

Ще раз звернемо увагу на те, що в ранньому періоді формування субкультури юриста в межах українського суспільства український народ жив згідно з двома традиціями права, які не заперечували, а доповнювали одне одного: звичаєве право і писане право. Якраз писане право зазнало значного зовнішнього впливу з боку тих народів, з якими історія зіштовхувала українців.

Давнє київське право створило стійку правову традицію, яка визначила на багато століть наперед життя в українських землях. Норми «Руської Правди» мали значний вплив на розвиток і литовського, і польського законодавства. Наприкінці XIII століття на українських землях виникає німецьке міське (Магдебурзьке) право, яке поширилося упродовж XIV–XVI століть на всій Правобережній і в частині Лівобережної України. Але в українських містах діяла тільки та частина Магдебурзького права, яка допомагала виконанню своїх функцій системі органів самоуправління. Зазвичай у містах використовували форму, але не зміст Магдебурзького права.

Незважаючи на суттєві політичні й соціальні зміни, які сталися в українських землях починаючи з XVI століття у зв'язку з підпорядкуванням їх Речі Посполитій, українсько-руське право продовжувало діяти, а його принципи не раз затверджувалися великими князями литовськими через статутні грамоти-привілеї у своїй звичній вищій формі (руською мовою). У всіх трьох Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.) було кодифіковане чинне право як державне, публічне, так і приватне, матеріальне і процесуальне. І система Статутів, і законодавчий матеріал сприймали багато норм українського звичаєвого права і «Руської Правди».

Унаслідок подій історії в українських землях середини XVII століття сталося багато змін і у сфері права. Устрій Запорізької Січі базувався на принципах народовладдя, яке існувало в Київській Русі, і наближався до республіканського. Усі функції верховної влади здійснювала Генеральна Рада — законодавчу, судову, адміністративну. Основними джерелами права Війська Запорізького були постанови Генеральної Ради і Універсали гетьманів і полковників. У сфері приватного права і судочинства чинними залишалися Литовський статут і Магдебурзьке право, які вже настільки увійшли в життя українських земель, що сприймалися як українське національне право. Паралельно діяли норми народного звичаєвого права, які особливо активно

стали впроваджуватися у сфері державного права, судоустрою і судочинства.

Нові зміни в українській правовій системі пов'язані з укладанням угод Богдана Хмельницького з Московським царем. Незважаючи на прийняття московського протекторату, значна територія українських земель мала внутрішню автономію: верховне і місцеве самоуправління, суд, армія (військо), фінанси (монета), державні кордони. Однак відразу після смерті Богдана Хмельницького з боку Москви почалися помітні поступові й неухильні обмеження автономії, що означало посилення впливу Московського права.

У результаті проведення імперської політики (Росії, Австрії) українські землі остаточно увійшли до складу різних держав. Таким чином, починаючи з кінця XVIII століття український народ перебував у різних режимах права, влади, управління. Професійна група юристів формувалась у специфічному правовому просторі: з одного боку, на нього впливало право авторитарної влади імперської Росії, а з другого — право схильної до реформізму і лібералізму імперії Габсбургів.

У цілому субкультуру юриста в межах української культури можна охарактеризувати, звертаючись до таких параметрів:

- специфічне уявлення про навколишню дійсність, про суспільство і своє місце в ньому;
- ціннісні орієнтації, які втілені в нормах поведінки, ступені наближення до морально-правового ідеалу, а саме: а) те, до чого прагнуть, але чого не завжди дотримуються; б) те, що саме, і яким способом здійснюють у більшості випадків; в) те, що не схвалюється і вважається аморальним;
- специфічні умови життя: праця, побут, матеріальне становище;
- обсяг знань (загальних та професійних), особливості способів, методів, які використовуються в процесі здійснення професійної діяльності;
- характер потреб та особливості спілкування, самозбереження, самовираження, саморозвитку, способи задоволення потреб;
- наявність чи відсутність бажання займатися професійною діяльністю.

Які основні характеристики субкультури юриста ми можемо особливо виокремити з часу існування писаного права? По-перше, це безумовна спадкоємність усної народної традиції — звичаєвого пра-

ва: як відомо, згідно з нормами звичаєвого права, зафіксованими «Руською Правдою», ініціатива в проведенні слідства належала позивачеві; роль судових інстанцій в українському судовому процесі була мінімальною і в основному полягала у виконанні функцій контролю над виконанням сторонами процесуальних правил і обрядів та ін. По-друге, плідна взаємодія різних правових традицій, які збагачували одна одну: обґрунтувавшись на українських землях, ані Магдебурзьке право, ані Литовський статут не були чужими, які б змушували народ жити не за звичаєм. Тобто прийняття і трансформація чужоземного права сприяли лише формуванню в українському суспільстві високої поваги до права і до його представників як ознаки цивілізованості. По-третє, наявність відносно закритої групи представників даної субкультури: особливо наочно це проявляється з XVII століття, під час прийняття універсалів гетьманського законодавства і постанов козацької Генеральної Ради. По-четверте, субкультура юристів у рамках української національної культури характеризується (зокрема, на ранніх стадіях свого існування) гуманізмом і лібералізмом, що повною мірою кореспондувались із загальною атмосферою, притаманною українській культурі, з її духом народо-владдя і республіканізму. По-п'яте, залежність стану субкультури юриста від «геокультурного» профілю України: розташування України в системі «Схід — Захід», зіткнення елементів східних і західних культурних традицій, що найбільш яскраво проявляється з XIX століття, коли український народ перебував у різних режимах права та керування.

Для кожного етапу еволюції субкультури професійної групи українських юристів характерна орієнтація на поєднання традиційних, вже випробуваних життям правових цінностей, і інноваційних (або створених в умовах національного правового поля, або таких, що приймалися з правових систем зарубіжних країн). Водночас кожна доба історії України формувала власне «обличчя» юриста, його моральні, релігійні, естетичні тощо орієнтири, рівень його соціальної активності, особливості взаємин з іншими верствами населення, характер ставлення до своїх професійних обов'язків та ін. Разом з тим незмінними в культурі юристів залишалися такі якості, як високий дух корпоративності, замкненість, закритість (юристи завжди дуже обережно приймають до своїх лав нових людей, ставляться до них насторожено), прагнення в професійній діяльності поєднати дух та букву закону з уявленням про істину і справедливість, відчуття влас-

ної значущості, віра в те, що правова діяльність забезпечує благо суспільства та окремої людини, співпраця з владою і водночас бажання залишатися незалежною від неї, визнання існуючої законодавчої системи і прояв елементів цинічності щодо її реалізації в практичній діяльності та ін.

Дослідження змісту субкультури юристів в Україні дозволяють говорити про те, що однією з головних її проблем була і залишається проблема моралі. Саме моральність представників закону є фундаментом, на якому ґрунтується можливість подолання всіх тих аномальних явищ (необ'єктивність, формальність, підкупність, жорстокість, диференційоване застосування законів відносно пересічної людини й представників «еліти» та ін.), які присутні в системі цієї субкультурної системи.

Поступово ідіомами субкультури юристів у рамках української національної культури стають загальнолюдські та загальноморальні цінності. Вони не знищують її самобутність, не відривають від національних корінь, а навпаки забезпечують зв'язок загальнолюдських цінностей гуманітарного права і втілення їх в національну правову культуру.

РОЗДІЛ II

ЮРИСТ: ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКЕ ДОРУЧЕННЯ, ПРОФЕСІЯ, ПОКЛИКАННЯ?

Дослідження проблем, пов'язаних із соціально-психологічним образом юриста, неможливе без аналізу генези моральних і професійних вимог до його діяльності та особливостей і закономірностей його морально-професійного розвитку в історичній ретроспективі національного правового устрою. Вивчення історичної наукової літератури (Д. І. Багалій [10], Б. Д. Греков [49], М. С. Грушевський [51], В. О. Ключевський [85], М. І. Костомаров [101], С. М. Соловйов [180, 181], П. П. Толочко [190] та ін.) та суто фахових напрацювань у галузі історії вітчизняного права (М. П. Василенко [25], М. Ф. Владимирський-Буданов [40], О. Ф. Кістяківський [80], О. М. Лазаревський [109], В. Т. Пашуто [144, 145], М. О. Чельцов-Бебутов [204], С. В. Юшков [214, 215] та ін.) дає змогу стверджувати, що ґрунтовний аналіз особистісних характеристик юристів минулого не був предметом поглибленого вивчення дослідників. Тому це суттєво ускладнює вирішення поставлених завдань.

Звісно, такий «погляд у минуле» має певний ступінь аберації, а тому відтворити образ юриста того чи іншого періоду можна тільки в досить абстрактних і загальних рисах — критерієм реальних мотивів, почуттів правників минулого є їх вчинки, суспільні дії, так звані соціальні факти. Адже соціально-психологічний портрет юриста в історичній ретроспективі наповнюється іншим змістом, ніж у нашому сучасному розумінні, й позначається комплексом унікально-визначальних, а інколи й типових явищ, якостей, ознак у кожній історичній модифікації, яка має конкретну специфіку, пов'язану з історичними, національними, територіальними, суспільними, соціальними й іншими факторами. Таким чином, будь-яке дослідження суспільства, окремої групи чи особистості не може дати всеохоплюючої, повної картини дійсності стосовно певного історичного періоду. Отже, можна окреслити лише обриси, які фіксують основні, найбільш характерні «параметри» цього феномену, котрі, незважаючи на варіативність у конкретних випадках, залишалися домінуючими, визначальними для юристів конкретної історичної епохи.

Уперше в історії людства особа судді (юриста) згадується три тисячі років тому в Біблії. Так, у книзі «Вихід» пророк Мойсей (суддя і законодавець) «...вибирає із всього Ізраїлю здібних людей ...які бояться Бога ...правдивих, які ненавидять користь» [13, с. 59–60] і делегує їм свої судові повноваження: «Хай судять вони народ у всі часи...і понесуть тягар» [12, с. 13]. Саме ці критерії, на наш погляд, заклали основні морально-професійні принципи діяльності юристів, які є актуальними й тепер.

§ 1. Особливості соціально-психологічного портрета виконавців державно-правових функцій X — першої половини XVII століття

У давньоруській історії слово «суд» уперше згадується в Статуті князя Володимира Святославича «Про десятини, суди і людей церковних» (початок XI століття) [141, с. 6]. Хоча як інститут права Київської Русі він виникає ще в добу язичництва. «У судовій практиці Русі й багатьох інших народів, — писав академік Б. А. Рибakov, — існував принцип визначення правоти, за допомогою розпеченого заліза — той, хто правий, міг взятися за «золотий» метал, а винуватого він обпікав» [164, с. 66]. Тому суд діяв «по правді» шляхом проведеної однієї процесуальної дії — ордалії.

В історичній довідці, яку підготував Верховний Суд РФ, зазначається, що суд Київської Русі в XI столітті вже був «...установою правосуддя, відокремленою від князівської влади» [141, с. 3]. Уважаємо такі погляди не досить виваженими і обґрунтованими, оскільки, на думку відомих істориків та істориків права П. П. Толочка [190, с. 157], М. О. Чельцова-Бебутова [204, с. 627, 632, 633], С. В. Юшкова [215, с. 104–107, 109], О. І. Чистякова [160, с. 17–18] та ін., у Київській Русі періоду раннього феодалізму (882 р. — початок XII століття) суд не був відокремленим від князівської адміністрації.

Найвищу судову владу мав князь. Але сам він не міг здійснювати суд постійно, тому нерідко делегував своє право тіунам (напівдоме-ніальним урядовцям), які судили від його імені [181, с. 221, 235].

У волостях і погостах, на які поділялася Київська держава, судочинством займалися представники місцевих адміністрацій — волостелі і посадники [181, с. 215–218; 215, с. 371, 372]. Крім них, серед помічників князя в управлінні та судочинстві в історичних джерелах

згадуються тисяцькі, соцькі, дитячі, метальники, вірники, ябедники та їх помічники — отроки, які виконували допоміжні судові функції [204, с. 631].

Як окрема судова установа в Київській Русі діяв суд церкви, який функціонував у кожній єпархії. Аналізуючи риси судових порядків (роздроблення судової влади, її зв'язок із земельною власністю), дослідники наголошують, що церковний суд Київської Русі конкурував із державним судом [72, с. 107; 189, с. 109–111], а духовенство брало активну участь у політичному житті держави, входило до князівської думи тощо [208, с. 25–27, 77–78].

Судові функції в церковному суді здійснювали єпископи, архієпископи і митрополити, а в окремих випадках архімандрит. Побутові конфлікти, пов'язані з життям сім'ї, вирішував єпископський волостель або тіун [75, с. 70–71].

Після хрещення Русі церковними суддями були греки, які судили за візантійським правом, оскільки князівські церковні статuti не встановлювали норми, за якими мав діяти церковний суд. Як ставилися до виконання своїх функцій ці заходжі судді, стверджувати однозначно не можна, оскільки немає достовірних джерел. Однак є очевидним, що визначальний вплив на їхню судову діяльність мала релігійна свідомість. Адже вірі обов'язково притаманні певні зовнішні прояви — справи, які відбивають не лише внутрішній світ людини, а й вимагають напруження душевних і тілесних сил, спрямованих на усунення гріха та устремління до Ідеалу [119, с. 187–188].

Про судову діяльність князя міститься чимало інформації в літописних джерелах. Не залишилася вона поза увагою істориків права [145, с. 71–80; 214, с. 82, 106, 125–127; 215, с. 13, 97, 336, 337; 190, с. 156, 209, 210; 204, с. 627–628; 51, с. 104, 106; 118, с. 78, 83, 105; 181, с. 213, 228; 208, с. 58, 61, 68]. З аналізу джерел випливає, що хоча судити особисто було правом князя, а не його обов'язком, однак у свідомості громадян лише він був справжнім суддею, а всі інші судді — «...від нього брали свою силу» [64, с. 177]. Тому особа князя-судді була недоторканною і, незважаючи на постійні розбрати і чвари, в історії Київської Русі було лише декілька випадків фізичного каліцтва або страсти князя, які викликали обурення в тогочасному суспільстві [126, с. 219].

Оцінки науковцями судової діяльності князів мають гіпотетичний і дискусійний характер. Наприклад, С. В. Юшков та М. С. Грушевський, характеризують її позитивно [215, с. 479; 51, с. 102], а

М. І. Костомаров, навпаки, говорить про несправедливість княжого суду [100, с. 30]. Це частково пояснюється тим, що в літописних джерелах, які є основою досліджень науковців, соціально-психологічний портрет князя-судді Київської Русі постає в характерному поєднанні легендарних переказів з історичними фактами за допомогою літературних штамів того часу та стереотипних кліше. Так, автори дещо гіперболізують позитивні якості князів, їхні військові подвиги, мудрість, славу тощо. Тому стає очевидним, що князі в літописах показуються прикрашено, зазвичай бездоганними, зовсім не такими, як у реальному житті [171; 118, с. 14, 18; 101, с. 38]. Як правило, їхні дії пояснюються не особистими рисами і якостями, а основними мотивами, якими керуються представники цього етосу. Той чи інший вчинок впливає з певної риси характеру князя, властивої йому від народження і на все життя. Умотивовують і спрямовують діяльність не соціально-психологічні настанови неоднозначної, сповненої суперечностей особистості князя, а певна сукупність розрізнених якостей і сил, що діють самостійно, захоплюють і поглинають його як людину. Саме ці сили ініціюють дії, а князь трактується як одержимий ними. Цим пояснюються ті дивні моральні та душевні метаморфози князів, які нерідко дисонують і між якими інколи неможливо знайти внутрішньої логіки, взаємозв'язку, що є характерним для Середньовіччя — епохи зіткнення контрастів [117, с. 340; 118, с. 114–115]. Тому в діяльності князів-суддів проглядалися вади часу, виховання і середовища, в якому вони жили [100, с. 52; 118, с. 115].

Утім, варто зазначити, що серед них були особи, які мали високий рівень особистісного потенціалу й усвідомлювали велике значення своєї судової діяльності. Свідченням цього є «Повчання» дітям Володимира Мономаха, в якому київський князь заповідає своїм нащадкам не перекладати справу судочинства на тіунів і отроків. Він нікого не велить карати смертю, бо «...не слід губити душі, навіть злочинця, який заслуговує такої кари» та наказує синам «...не давати сильним ображати слабких» [147, с. 73–75]. Хоча, віддаючи належне неабияким здібностям і чеснотам Мономаха, все ж таки він (як і княгиня Ольга, Святослав та ін.) у розумінні князівського морального ідеалу прикладом не був [126, с. 230].

Рівень особистісного професійного потенціалу посадників, намісників, тіунів та інших осіб, які здійснювали судові функції, був далеким від ідеального, оскільки їх правосвідомість як система уявлень про право не мала категоричних настанов-вимог, що висуваються до сучасного судді.

Крім того, князівські судді були суддями за громадсько-державним дорученням та за сумісництвом, а не професіоналами за покликанням на жертовну службу, оскільки професія судді тоді ще тільки зароджувалася [214, с. 126]. Це був, так би мовити, «штаб управління, прикутий до володаря», з особистим інтересом: матеріальною винагородою і соціальним визнанням [30, с. 648]. Тому основним обов'язком для більшості з них був захист інтересів князя. Та й не всі з них були здатними на те, щоб повністю або хоча б більше, ніж лише за сумісництвом, присвятити своє життя справі правосуддя. Навпаки, нерідко посадники, намісники, тіуни й інші судові особи використовували владу в інтересах отримання прибутку і виявляли активність тільки тоді, коли це було їм вигідно [30, с. 652–653]. Таким чином, вони жили коштами («кормились»), отриманими під час здійснення судових повноважень, що, на думку дослідників, заохочувало вишукувати шляхи збільшення поборів і всіляких штрафів. Отже, часто вирішення суперечок залежало від того, хто більше заплатив судді [141, с. 7].

Так, наприклад, дослідники негативно характеризують судову діяльність князівських тіунів, які «...несправедливо судили, зловживали своїм становищем, брали хабарі, знущалися з людей» [204, с. 627, 628]. Тому народ вимагав, щоб князь судив сам, а не передоручав судові функції тіунам [208, с. 75–76]. Саме стосовно цього М. І. Костомаров наводить свідчення літописця, який розповідає про звернення мирян до преподобного Феодосія Печерського з проханням про заступництво перед суддями [100, с. 30]. Не вмючи та, мабуть, і не бажаючи пояснити такий стан правосвідомості тіунів, літописець змушений був сказати: «Де закон — там і образ багато» (мається на увазі «закон» як судовий процес) [190, с. 227].

Проте М. Л. Дювернуа наголошує, що із сутністю судової діяльності «...не можна плутати її прибуткового боку» [64, с. 167], оскільки не може бути об'єктивним твердження, що для всіх суддів того часу головним спонукальним мотивом у процесі судової діяльності було отримання від неї прибутку, а чи здійсниться правосуддя — було справою другорядною.

Звісно, судочинство Київської Русі суттєво відрізнялося від сучасного. Наприклад, активність сторін у судовому процесі, особливо потерпілої, значною мірою зумовлювала певну пасивність судді, який не досліджував доказів, зіставляючи і зважуючи їх внутрішню силу, не обґрунтовував вироку [199, с. 39]. Це пояснювалося «слабкістю»

державних установ у цілому і пануванням змагально-обвинувального процесу, в якому зізнання добувалось страхом або тортурами. За таких умов не доводиться вести мову про існування внутрішнього переконання судді — справу вирішувала не його совість, а фізична витривалість підсудного. Цей період в історії судочинства відомий правознавець А. Ф. Коні називає «часом упередженого внутрішнього переконання» [89, с. 31, 32].

Згодом завдання судді почало зводитися до механічного додавання і віднімання доказів, які він не мав права вільно порівнювати, керуючись внутрішнім переконанням, оскільки в Київській Русі панувала система суворо формальних доказів, типова для обвинувального процесу [204, с. 641].

Загалом рівень морального і професійного розвитку правників Київської Русі був зумовлений станом природою феодального суспільства, розділеного на антагоністичні класи і верстви. У своїй поведінці виконавці судових функцій реалізовували політику керівної частини тогочасного суспільства, до якої вони належали, тобто політичної еліти. Для цієї верстви населення характерним був тип свідомості, яка базувалася на ідеологічному ґрунті та класових уявленнях про цінності [126, с. 219]. Безперечно, вони мали дещо наївний підхід до права, оскільки великого значення надавали звичаям і традиціям. Тому сприйняття і усвідомлення суддями того часу суворого закону як непереможної межі, ймовірно, є оптимістичним перебільшенням. За «...панування матеріальної сили, незагнужданості пристрастей та намагання молодого суспільства розширитись і зміцніти, коли життя — це постійна боротьба, а право сили є вищим правом, звичайно, сильніший не буде стримуватися перед слабшим» [181, с. 330].

До того ж виконавці судових функцій Київської Русі були представниками так званої «князівсько-дружинної субкультури» [125, с. 84]. У цьому соціальному просторі домінувало «силове мислення», оскільки основою шкали цінностей був непорушний авторитет фізичної сили, а механізми регуляції суспільних відносин не мали жорсткого характеру, ієрархія відносин не була чітко виражена і соціальне визнання в основному залежало від фізичних здібностей [125, с. 6, 76, 93, 117–119]. Це не створювало умов для формування в суддів належного рівня особистісного потенціалу та гуманістичної орієнтації спрямованості світогляду і діяльності. Тому право в них асоціювалося із силою, а сила ототожнювалося із правом — звідси критерії «правди» чи «неправди» як Добра і Зла [125, с. 222].

Одночасно із «силою» визначальною цінністю була і «здобич». Вона — «...штурвал сили. Ні закон, ні мораль, ні релігія не створювали перешкод для неї» [126, с. 87; 226]. Усе це суттєво звужувало горизонти світосприйняття правника тієї доби, його внутрішньої особистісної еволюції.

Хоча зазначені характеристики переважно стосувалися періоду X століття, проте ставка на силове вирішення конфліктів ще довго залишалася нормою соціального життя, яка забезпечувала успіх у ньому. Отже, у процесі суспільного, культурного розвитку Київської Русі, мабуть, не було більш важливої проблеми, як зруйнувати «силове мислення». Через це справедливість не сприймалася тогочасним суддею як найвища цінність. Як правило, у його свідомості існував розподіл на «справедливість для всіх» і «справедливість для еліти». Проте, незважаючи на це, судді Київської Русі все ж інколи спрямовували свої устремління «на служіння народу», а не інтересам панівних верств [198, с. 44].

Назагал у феодальному суспільстві благо конкретної людини не вважалося найвищим критерієм справедливого судочинства, а принципи рівності та людяності не були нормою міжособистісних стосунків [85, с. 290]. Тому до прийняття християнства гуманізм у Київській Русі існував лише як система поглядів, яка мала доволі абстрактний характер. Наприклад, майже не спостерігалось інтересу до суб'єктивного світу людини, що заважало виникненню морально-професійної культури особистості, яка б формувала рефлексивну настанову, конструювала складну і різнобічну ціннісно-мисленнєву реальність [126, с. 116]. Так, у давньоруському героїчному епосі більше прославляються прагнення богатирів прислужитися князю, ніж врятувати конкретну людину чи допомогти їй. Отже, у князівсько-дружинному субпросторі бракувало уявлення про цінність людської особистості як духовної істоти. З цього приводу В. О. Ключевський зазначає, що «...безпеку капіталу закон цінує дорожче і забезпечує дбайливіше, ніж особисту свободу людини. Особистість людини розглядається як проста цінність і йде на заміну майну» [85, с. 290]. Таким чином, правники Київської Русі повинні були відчувати відповідальність перед державою, але вимоги високої культури судочинства (гуманізму) до них ще не висувалися.

Згодом, після прийняття християнства, спостерігається процес наростання поглибленого аналізу внутрішнього світу людини. Не випадково християнська література описує випадки морального пере-

лomu серед князів, які принесло християнство [117, с. 62, 63]. Поза сумнівом, істинна релігійність князів-суддів не могла не впливати на їхню культуру мислення, а відповідно і культуру поведінки. Адже в ієрархії цінностей, що базується на релігійній свідомості, такі вчинки, як зрада, брехня, жадібність, користолюбство, завжди були злом. Усвідомлення цих принципів могло бути вагомою підставою для прийняття рішень у конфліктній ситуації морального і правового вибору.

Отже, усвідомлюючи дискусійність наведених характеристик, можна зазначити, що в суспільному просторі Київської Русі були правники, спрямованість світогляду, соціально-психологічних настанов і діяльності яких була орієнтована на захист загального блага, а були й такі, що ігнорували його. Безумовно, говорити про високий рівень їхнього особистісного розвитку на етапі зародження правової системи ще не доводиться. Утім, незважаючи на те, що в Київській Русі право не абсолютизувалося, а домінували моральні засади, і правник не завжди міг справедливо оцінити, санкціонувати цілком типову правову ситуацію, усе ж таки за ним в історії залишилося те велике значення, що він «...тримав знамено спільної для всіх правди» [100, с. 52]. І це цілком справедливе твердження. Адже в життєздатності та довговічності права Київської Русі, яке продовжувало діяти навіть у часи феодальної роздробленості, неабияка заслуга правників того часу.

Виконавці судових функцій Галицько-Волинського князівства мали дуже схожі риси характеру і типи поведінки із суддями Київської Русі [193, с. 87–88; 190, с. 341–342]. Насамперед вони теж були суддями за дорученням, оскільки суд Галицько-Волинського князівства не був відокремлений від адміністрації.

Головним суддею Галицько-Волинського князівства вважався князь [51, с. 136; 73, с. 115; 193, с. 88]. У великих містах судові функції виконували призначені князем тисяцькі, посадники та тіуни [145, с. 138–139]. В округах-воєводствах — воєводи, а у волостях — волостелі.

У літописних джерелах галицько-волинський князь — це передусім князь-воїн, адже історичний розвиток підготував ґрунт для формування саме такого образу [101, с. 93]. Крім цієї визначальної якості його особистісного потенціалу, всі інші, наведені літописцями, є досить суперечливими. Отже, князі — освічені й щирі, відважні й безстрашні, грізні й миролюбні, жорстокі й жадібні, владолюбні й енергійні, миролюбні й великодушні, безоглядні в політиці й талановиті володарі [51, с. 108–111; 100, с. 240; 105, с. 72, 74–78, 82–83]. У цих характеристиках відбивається гострота внутрішніх проблем,

драматизм і суперечливість доби, в яку жили галицько-волинські князі, — надзвичайно напружена боротьба за геополітичне лідерство, тривожна невизначеність політичних перспектив.

Саме тому характеристики спрямованості світогляду і соціально-психологічних настанов галицько-волинських князів-суддів були суперечливими. Так, на думку І. П. Крип'якевича, прагнення більшості князів були спрямовані на утвердження справедливості [105, с. 96], а, на думку М. С. Грушевського, навпаки, на задоволення власних потреб та інтересів боярства: «...княжа управа і право більше дбали про інтереси і вигоди бояр, ніж про простий народ, і коли заступалися за нього, то хіба під страхом повстання» [51, с. 136].

Загалом право галицько-волинського князя на вищу судову владу значно обмежувалося з боку боярства. Поки він досягав певних домовленостей з боярами, судова влада повністю перебувала в його руках. Та тільки починалися непорозуміння і суперечки, вона фактично переходила до боярської верхівки [73, с. 116; 184, с. 88; 65, с. 44–47; 215, с. 401–403]. До того ж багато хто з призначених князем воевод, тисяцьких, намісників був членом боярської ради. Ті ж, хто залишався вірним князю, не були настільки могутніми, щоб піднятися вище боярства. Тому у своїх вотчинах боярство мало всю повноту судових повноважень [65, с. 46].

Постійна боротьба з боярською олігархією зумовлювала те, що багато зусиль галицько-волинський князь витрачав на зміцнення авторитету князівської влади [105, с. 85]. З цього приводу важко не погодитися з П. П. Толочком, який наголошує, що навіть наділені необмеженою владою люди не завжди можуть виявити своє справжнє «Я». Часто вони змушені чинити так, як вимагають обставини, а не як велить власне сумління. Потім посиляються на інтереси більшості, які чомусь майже завжди не збігаються з інтересами кожного [189, с. 13]. Проте, на думку дослідників, галицько-волинські князі усвідомлювали свою моральну відповідальність перед людьми і знаходили час для самоосвіти, були прогресивними людьми, які цікавилися і опікувалися загальними, суспільними питаннями [105, с. 100].

Слід наголосити, що в ті часи освіта світської людини, як правило, закінчувалася навчанням у «нижчій» школі, головною метою якої було навчити писати і читати. Хто бажав здобути глибші знання, займався самоосвітою. Це перш за все стосувалося князів та бояр.

Стосовно тисяцьких, воевод, посадників та волостелів варто зазначити, що це були в основному знатні, «великі» бояри Галицько-

Волинської князівства [184, с. 122, 128, 132]. Утім вони не були аристократією — замкнутим соціальним станом. Ця група складалася з різних елементів — серед них згадуються «люди з покоління смердів» і «попові внуки». Але, незважаючи на різне походження, бояри «...творили добре спаяну верству», сила якої базувалась не стільки на знатності родів, скільки на удачі та багатстві [104, с. 90]. Це були багаті землевласники, які вміли використовувати сумнівні, сприятливі обставини для свого возвеличення, тому швидко і без значних зусиль здобували посаду і вплив, але так само швидко їх і втрачали. Між собою часто ворогували, бо мало було серед них таких, які «...не соромилися возвеличитися коштом іншого». Це багато в чому визначало спрямованість світогляду і діяльності бояр-суддів. Отже, боярство мало дбало про суспільну справу і народ страждав від його свавілля [101, с. 95–97; 51, с. 121].

У Галицько-Волинському князівстві діяв і суд церкви, сфера юрисдикції якого визначалася передусім церковними Статутами князів Володимира та Ярослава [73, с. 119]. Суддями цього суду були єпископи [193, с. 88], які від виконання судових функцій мали значні прибутки [145, с. 158; 184, с. 42].

Церковних суддів дослідники також характеризують по-різному. Так, наприклад, М. І. Костомаров наголошує на їх невігластві: «Ніде їм було здобувати виховання, якого потребувало їх звання... Багато хто з них не мав нічого священного, крім одягу під час богослужіння... Не пастирі вони, а вовки хижі, ...леви голодні, які пожирають вівців своїх... Як може бути вчителем той, хто сам нічому не вчився і не знає, чим він завинив перед Богом і ближніми». На його думку, це було зумовлено тим, що до духовенства потрапляли недостойні цього сану люди («...хто з корчми, хто з панського двору, хто з війська»), тому серед церковних суддів траплялися «...підлабузники, брехуни, грубіяни, фарисеї», які несправедливо судили [101, с. 130].

Схожих поглядів дотримується і М. С. Грушевський, який вважає, що духовенство мало дбало про охорону простого народу і більше радило «...слабким і залежним, аби вони слухалися і корилися, аніж сильним і могутнім, аби ті не зловживали своєю силою» [51, с. 136].

Однак В. Т. Пашуто, навпаки, характеризує духовенство позитивно. Аналізуючи Галицький літопис, він наводить свідчення літописця стосовно церковних осіб: «Це премудрі книжники, які освячували дії державної влади» [144, с. 25].

Отже, сутність особистості правника Галицько-Волинського князівства не становила автономного цілого і була оформлена зовнішніми детермінуючими факторами. Крім того, зроблені узагальнення дають підставу говорити про ідеали середньовічного суспільства, ту духовну та ідеологічну парадигму, яка підносилася як норма і зразок, ніж про реальну дійсність, котра, безумовно, була більш багатою і багатогранною. Але цей зразок, відбиваючи дійсні тенденції й орієнтації суспільної правосвідомості, на наш погляд, певним чином виявляє особливості особистісного потенціалу та спрямованості світогляду, соціально-психологічних настанов і діяльності галицько-волинського судді.

Виконавець правових функцій Литовського князівства та Речі Посполитої. Після занепаду Галицько-Волинського князівства у другій половині XIV століття значна частина українських земель увійшла до Литовського князівства (Східна Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина), а частина опинилася під владою Польщі (Галичина, частина Західної Волині) [73, с. 129].

Унаслідок цього політичного розподілу українські князівства, які опинилися під владою Литви, зберегли традиції державного життя, закладені ще в Київській Русі. Тому до видання I Литовського статуту всі мешканці Литовського князівства судилися за «Руською Правдою» [208, с. 79–80; 132, с. 101–102, 129]. Згідно із запропонованою С. Грабовським, С. Ставроян і Л. Шклярюм термінологією, Литовське князівство було прикладом латентної державності, коли суверенітет був зовнішньо обмеженим, але існувала внутрішня автономія, яка поширювалася тільки на структуру владних повноважень, адміністрацію і суд [45, с. 115–116]. Ця латентність передбачала зовнішній контроль над внутрішньою ситуацією, але вона допускала також певну міру автономності, яка здійснювалася в режимі самоврядування. Тому до кінця XIV століття вся повнота судової влади належала князю, а в удільних землях від його імені судили посадники, намісники. «Церковні люди» судилися у церковних судах [132, с. 126; 208, с. 205]. Слід наголосити, що з'являється і новий суд, якого у Київській Русі не було, — суд великого князя над удільними князями. Отже, у цей період існували великокняжі, територіальні, доменальні, громадські та церковні суди [208, с. 205].

У великокняжих судах судив великий князь [208, с. 205]. Його суд був судом з необмеженою компетенцією, якому були підсудні абсо-

лютно усі справи. Відповідно до давньоруської правової традиції князь повинен був судити особисто. Утім на практиці йому доводилося часто себе кимсь замінити, особливо після усунення удільних князів. Тому крім особистого суду князя було створено комісарські, асесорські, маршалкові суди, які допомагали йому, але постійними не були [132, с. 126].

Однак наприкінці XV століття владу великого князя значно обмежили «Пани-Ради» (законодавчі, судові, контролюючі і виконавчо-розпорядчі органи, до складу яких входили найвпливовіші службові особи князівства: маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воевода, каштеляни, окремі старости, а також два католицькі єпископи й окремі феодала за особистим запрошенням великого князя). Кількість членів цього органу досягала іноді 80 осіб [73, с. 160; 208, с. 182, 207]. Саме через свою багаточисельність «Пани-Рада» була «неповоротким тілом», її важко було скликати. Тому частіше користувалися постійною радою у складі 8–10 осіб. Ця рада називалася таємною. До її складу входили: два єпископи-католики, воеводи, каштеляни і чотири великокняжих урядники. Це був орган на зразок сенату [208, с. 182].

Саме у компетенції «Панів-Ради» був розгляд найважливіших судових справ, крім інших важливих державних завдань (обрання великого князя, оборона держави, видання законів тощо) [73, с. 160]. Однак у 1566 році II Литовським статутом судові функції «Панів-Ради» було скасовано [208, с. 207].

Територіальні суди очолювали намісники, пізніше — старости та воеводи. Нижче стояли суди державця-намісника. Для цих судів вищою інстанцією був суд воеводи [132, с. 126].

Доменіальні суди були одноособовими судами магнатів та шляхти над селянами. Дія цих судів регламентувалася Судебником Казимира 1468 року [132, с. 126].

Крім того, діяли і старі громадські (копні) суди [132, с. 126] та суд церкви [208, с. 213].

У 1566 році на вимогу шляхетського загалу цю судову систему було реформовано за польським зразком: уведено земські, городські та підкоморські суди [208, с. 210]. Про них ітиметься далі.

Крім того, мешканці міст з Магдебурзьким правом обирали магістрат — адміністративний і судовий орган самоврядування, який складався з двох колегій — міської ради і лави [73, с. 170].

Міська рада була головним органом самоврядування. Вона виконувала функції міської влади і суду в цивільних справах. До складу

міської ради обиралися щорічно радці («райці»). Їх кількість залежала від масштабів міста і коливалася від шести до двадцяти чотирьох осіб. Як правило, це були багаті міщани. Голоували на засіданнях міської ради два або й більше бурмистрів, яких обирали радці зі свого складу. Нерідко бурмистрів і радців призначали власники міст (у приватновласницьких містах) і старости (в королівських містах). Міська рада обирала або призначала лавників і судового вїта [73, с. 170; 132, с. 115].

Лава була судовим органом, до складу якого входили лавники. Очолював її вїт. Інколи засідання лави відбувалися під головуванням лентвїта — помічника вїта. Суд лавників розглядав кримінальні справи міщан [73, с. 170; 132, с. 115].

Формування органів міського самоврядування мало свою процедуру. Вибори здійснювалися щорічно в заздалегідь визначений день. У них брали участь усі міщани. Норми Магдебурзького права детально регулювали, хто може бути обраним до складу ради (обов'язковою умовою для кандидатів було володіння нерухомим майном у місті — «осілість»), а також строк повноважень членів міського самоврядування, для яких у різних містах установлювався віковий ценз — від 25 до 90 років.

Серед судових доказів головним було зізнання обвинуваченого. Нерідко для того щоб його добути, застосовувалися тортури. Важливе місце займали речові та письмові докази, свідчення «добрих людей» і присяга. Велике значення мала характеристика обвинуваченого з боку «добрих людей». Наприклад, негативна могла привести до винесення смертного вироку [132, с. 128–129].

Отже, правове життя в українських землях під владою Литви розвивалося на тлі досить сприятливих умов (хоча литовська влада, незважаючи на її м'якість, для українського народу була все ж чужою) [73, с. 130].

Зовсім по-іншому склалася соціально-правова ситуація в українських землях, які були загарбані Польщею. Вони потрапили під великий вплив польського права. На думку дослідників, на цій території про збереження української правової культури, судоусторою не було й мови [208, с. 80]. Внаслідок цього в 1434 році на українських територіях, які захопила Польща, було уведено польський судоустрій: земські та гродські станові суди.

У земському суді головував земський суддя. Він судив у присутності асесорів-шляхтичів. Засідав цей суд у головному місті кожної

землі. До його компетенції належали всі цивільні справи [208, с. 125].

Гродський суд був судом старости гроду, якому судити допомагав гродський суддя. Компетенція цього суду поширювалася на всіх мешканців у кримінальних справах [208, с. 125].

Крім цих судів існували громадські суди: міські та сільські. Міські були переважно судами німецького права, в яких судили вїйт і лавники. Сільські суди судили за старим українським правом [208, с. 126].

У 1569 році утворилася Річ Посполита. З цього часу в українських землях повністю утверджується польська судова система, яка ґрунтується на залежності суду від адміністрації та становому принципі побудови судової системи. Таким чином, управління і судочинство Речі Посполитої зосереджувалося в руках воевод, старост та інших міських і земських посадових осіб: міського старости, який судив шляхту в кримінальних справах, земського підкоморія, що займався розв'язанням межових спорів, земського писаря та ін. [73, с. 167–168].

У кожному повіті Речі Посполитої діяло три судові установи: земські, гродські й підкоморські суди [73, с. 182; 132, с. 166].

Земський суд складався з судді, підсудка і писаря, які обиралися повітовими шляхетськими сеймиками із «віри годних», освічених шляхтичів-християн, які повинні були знати право [113, с. 182]. Крім того, до обраних висувалися вимоги справедливо і чесно судити. Судді призначалися на необмежений строк і складали присягу. У своїй діяльності земські суди керувалися Литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 років [73, с. 181].

За поданням земського суду і шляхти воевода призначав судових виконавців — возних, які відігравали важливу роль у здійсненні правосуддя. За дорученням земського суду возний здійснював огляд місця злочину, визначав розміри збитків, забезпечував явку відповідача до суду, вводив у володіння землею, фіксував публічно-правові дії приватних осіб тощо [73, с. 181–182]. Вибиралися возні, як правило, зі шляхти, «...з людей добрих, віри годних, цнотливих, осілих» [113, с. 183].

Гродські суди були повітовими судами для шляхти. Головними судьями в них були посадові особи місцевої адміністрації — воеводи і старости. Ці суди поділялися на вищі й нижчі. Вищий суд був судом другої інстанції. До нього входили головні судді. У нижчому судив намісник головного судді за допомогою шляхтича і писаря. Засідання

цього суду — «рочки гродские» — починалися першого дня кожного місяця і тривали два тижні [73, с. 182].

Підкоморський суд розглядав справи стосовно розмежування земельних володінь феодалів, установлював межові знаки. Розглядом справ у цьому суді займався підкоморій [73, с. 182].

У Речі Посполитій значну судову юрисдикцію мала церква. В українських землях існувало два види церковних судів: духовні, які розглядали справи про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям тощо; і церковний доменіальний суд — суд феодала, яким була церква відносно до залежних від неї людей. Судові функції у цих судах виконували протопопи, єпископи і митрополити [73, с. 183].

У містах, де судочинство проводилося відповідно до норм Магдебурзького права, судові функції здійснювали магістрати і ратуші. Магістрацькі суди розглядали цивільні та кримінальні справи. Цивільні розглядала рада на чолі з бурмістром, а кримінальні — лава на чолі з війтом. Найтяжчі кримінальні справи розглядалися магістратською радою разом з міським старостою [73, с. 183].

У ратушних судах справи розглядав війт або бурмістер під головуванням міського старости. Рішення цього суду можна було оскаржити підвоеводі [73, с. 183].

Але основними судами в українських містах Речі Посполитої, що користувалися Магдебурзьким правом, були поточний і виложений суди. Поточний складався з лент-війта, кількох (до чотирьох осіб) бурмістрів, радців і лавників. Виложений суд очолював війт [73, с. 184].

Крім того, у містах України діяли цехові суди, де суддею був цеховий майстер. Підсудність цехових судів охоплювала дрібні справи стосовно членів цеху в процесі їх трудової діяльності [73, с. 184].

Варто наголосити, що в українських землях Речі Посполитої тривалий час діяли копні суди. Це були суди сільської громади, які судили за віковічними традиціями звичаєвого права. Право належати до копи мали тільки голови сімей, що постійно проживали в цій місцевості. Кількість суддів, як правило, становила 10–12 осіб. Засідання копного суду відбувалися у присутності возного — представника державної адміністрації, який складав протокол і донесення в гродський суд для запису рішення в актовій книзі [73, с. 185–186].

У судах Речі Посполитої застосовувалася система формальних доказів, які поділялися на досконалі та недосконалі. Їх кількість і якість встановлювалися для кожної категорії справ. Це були пока-

зання свідків, речові докази, присяга, у деяких випадках застосовувалися катування. Та найбільш поширеними доказами були показання свідків. Литовські статuti визначали коло осіб, які могли бути свідками. Свідченням шляхти, духовенства і посадових осіб надавалася перевага. Присяга шляхтича визнавалася безсумнівним доказом [73, с. 201].

На жаль, у науковій літературі, присвяченій аналізу правових систем Литовського князівства та Речі Посполитої, теоретичні дискусії точилися в основному довкола закономірностей правового розвитку цих держав, строкатої системи правових джерел, змісту цивільного та кримінального процесу тощо, проте, особа правника та рівень його правосвідомості залишилися майже поза увагою дослідників. Тому виникає необхідність хоча б у загальних рисах проаналізувати рівень особистісного розвитку правників цього періоду.

Безумовно, якість тодішньої судової влади багато в чому залежала від історичних традицій, звичаїв соціальної спільноти та якостей конкретних суб'єктів влади, які були носіями певних інтересів. Тому однозначно стверджувати, які цінності, потреби та інтереси формували морально-правову позицію судді, неможливо.

Так, наприклад, уявлення міщанина того часу про вимоги до кандидатів у члени магістрату, покликаних виконувати судові функції, були досить своєрідними. Претенденти на суддівську посаду повинні були бути заможними, справедливими, правдивими, освіченими, ораторами, народженими в законному шлюбі, мати хорошу репутацію, не розголошувати таємниці, мати страх перед Богом і любов до нього, сторонитися користолюбства тощо [73, с. 171]. Але ці вимоги, як правило, залишалися лише побажаннями, бо зазвичай судова влада діставалася заможним міщанам, а те, якими моральними якостями і особистісним потенціалом вони характеризувалися, було справою другорядною.

Отже, можна стверджувати, що судді тієї епохи мали мозаїчний рівень морально-професійного розвитку. Серед них були різні люди: такі, що усвідомлювали свій морально-професійний обов'язок і виконували покладені на них функції, докладаючи великих душевних зусиль, а були й такі, для яких професія була лише джерелом прибутку [73, с. 170–172]. Крім того, на початку XVII століття серед судових осіб майже не залишається представників української знаті, оскільки політично свідома українська еліта зникає, зливаючись з польськими панівними станами, приєднуючись до їхньої культури.

Тому українську правову культуру на початку XVII століття репрезентувала в основному дрібна шляхта, яка через бідність не могла впливати на політику, право і судочинство Речі Посполитої [132, с. 151–153].

Запорозька Січ. У середині XVI століття на теренах України була заснована Запорозька Січ — держава козаків, яка як унікальний феномен вітчизняного державотворення завжди привертала величезну увагу з боку дослідників [4; 5; 132; 218]. Організація козацького самоврядування створила підвалини нових принципів судочинства та джерел права [132, с. 163, 165–166, 175, 4, с. 28]. На Запоріжжі існувала своєрідна судова система, яка була поза межами польсько-литовського законодавства [73, с. 178].

Вважається, що державна система Запорозької Січі сформувалася з військової організації і суд у запорізьких козаків традиційно не був відділений від кошової і паланкової адміністрації. Хоча, на думку деяких науковців, у козачому самоврядуванні майже на два століття раніше від появи концепції Монтеск'є можна констатувати наявність елементів розвинутої демократії та класичного розподілу влади: законодавчої — загальна рада, виконавчої — гетьман та судової — військовий суддя [72, с. 97–102]. Ці твердження, на наш погляд, не є зовсім об'єктивними. Адже найвищу судову, військову, адміністративну і духовну владу зосереджував у своїх руках кошовий отаман [132, с. 164; 73, с. 177–178], якому були підсудні справи військової старшини та паланкових полковників. Судити ж козаків було обов'язком військового судді, який розглядав кримінальні та цивільні справи, але не у всіх випадках міг виносити остаточне рішення [132, с. 167]. Військовий суддя обирався Військовою радою на один рік і мав бути людиною гідною, заслуженою, неспідозрілою, совісною, освіченою, чесною, постійною в словах і справах. Він складав присягу, в якій присягався розглядати справи по суті, неупереджено, не допускаючи тяганини, керуватися законами, а якщо право не регулювало конкретних відносин — совістю, прикладом інших прав християнських і прецедентом. Це вимагало від військового судді досить високого рівня особистісного професійного потенціалу і моральності.

Судові повноваження інших представників військової старшини були менш значними. Наприклад, військовий осавул виконував функції слідчого, стежив за виконанням судових рішень та пильнував за дотриманням козаками порядку в Січі [132, с. 167; 73, с. 179].

У куренях роль суддів виконували курінні отамани, які розглядали справи, що виникали між козаками, і мали право тілесно карати винних. Ця посада теж була виборною. Курінними отаманами обирали людей здібних, хоробрих, рішучих, часто представників колишньої військової старшини. Обрання курінного отамана було внутрішньою справою певного куреня і виключало будь-яке втручання в цей процес козаків з інших куренів [73, с. 179].

Серед осіб, які займалися судочинством на Січі, дослідники називають і паланкового полковника [73, с. 179; 132, с. 167]. Його влада була досить значною, бо у межах своєї паланки він фактично виконував функції кошового отамана.

Судочинство Запорозької Січі діяло за демократичними принципами безпосередності та колегіальності. Їх сутність полягала в усуненні всього, що стояло між судом, який ухвалює вирок, і доказами та предметами дослідження. Суддя робив висновки на підставі власного спостереження, уважно вислухавши свідків. На судових засіданнях було багатолюдно. Причому присутні не були пасивними спостерігачами — складалося враження, що судить не суд, а громадськість.

Правосуддя відбувалося відповідно до старовинного звичаю, «словесним правом і здоровим глуздом». Отже, при здійсненні своїх судових функцій кошовий отаман, військовий суддя і всі інші особи, які займалися судочинством на Запорожжі, керувалися козацьким звичаєвим правом (сукупністю правових звичаїв, що встановлювалися у сфері козацтва) і традиціями, які були занесені на Січ з усієї України. Наявність у козаків особливого права визнавалася польським урядом, а пізніше (у XVII столітті) і російським — царською грамотою від 25 березня 1654 року запорозькому війську надавалося право судитися у своїх старшин за давніми правами. Норми козацького звичаєвого права закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, роботу судових органів, порядок землекористування, порядок укладення окремих угод, види злочинів і покарань [132, с. 172–173].

Ці норми були досить суворими і нещадними. За найбільш тяжкі злочини засуджували до смертної кари, яка поділялася на просту і кваліфіковану — закопування в землю живцем, підвішення на гак тощо. У такій суворості покарань, на думку видатного дослідника історії та побуту козацтва Д. І. Яворницького, була «чесність велика». Адже Запорожжя вабило до себе різних людей, передусім тим, що на

Січі всі були вільними, рівноправними, не було іншого стану, крім козацького, і всі справи вирішувалися волею громадськості — козацької ради [4, с. 38]. Для закріплення цих демократичних принципів треба було досягти найважливішого фактора — здатності козаків до самопосвяти, адже, якщо над громадськими інтересами панує особиста вигода окремих людей та станів, демократія не розвивається. Тому на Січі ніхто не мав права керуватися егоїстичними мотивами — все мала вирішувати громада. Таким чином, украй необхідною умовою було забезпечення суворої дисципліни серед козаків [105, с. 250]. Хоча здійснити це було не легко, бо «...химерна юрба, яка не виносила супротиву і нікому не дозволяла мати окрему думку» — «...тяжкою була до послуху» [4, с. 17–18; 90; 105, с. 158].

Тому твердження Д. І. Яворницького, що «...на Січ приходили здебільшого люди високої моралі» [216, с. 45], видається доволі суб'єктивним. Хоч як би ідеалізувалося козацтво і пишалися ним, доводиться визнати, що серед запорожців були люди з різним рівнем морального розвитку і характером спрямування соціально-психологічних настанов. Адже доступ до Січі був вільним для всіх, хоч ким би вони були і звідки б прийшли до Запоріжжя. Під час запису до одного з куренів прибулому змінювалося прізвище і надавалося будь-яке нове ім'я, бувало це робили для того, щоб приховати минуле новачка. Прийнятих до Січі піддавали довгим випробуванням, «...постановивши під провід «старовинних» козаків, що вчили лицарських прикмет — витривалості, терпеливості, хоробрості, самопосвяти» [105, с. 250]. У стосунках між козаками брався до уваги не біологічний вік, а час вступу до Січі — той, хто вступив раніше, мав перевагу над тим, хто вступив пізніше [73, с. 155]. Це свідчить про те, що Запоріжжя впливало на прибулих не стільки фізичною силою, скільки вихованням, яке ґрунтувалося на поєднанні духовно-інтелектуального (глибока релігійність і освіченість) та фізичного ідеалу, віри у вищість справедливості, мудрості та мужності [74, с. 198]. Моральними чеснотами вважалися щедрість, безкорисливість, відчайдушна любов до свободи, нездатність терпіти гніт, байдужість до накопичення багатства, сила духу, відповідальність перед товариством, стійкість і гостинність, закони якої були непорушними, незважаючи на національність і віросповідання гостя. Надзвичайно цінувалось побратимство — звичай, внаслідок якого встановлювалися зобов'язання козака один перед одним: жодні обставини не могли виправдати зраду побратима. Тому у свідомості козака культ

побратимства був пов'язаний із християнською ідеєю самопожертви заради ближнього, а в козацькій традиції завжди було місце для подвигу, вчинку, який навіть ціною власного життя мав принести благо громаді [58, с. 199]. Це безумовно впливало на поведінку і світогляд козацьких суддів.

Стосовно особистісних характеристик військового судді, курінного отамана та інших осіб, які виконували судові функції на Запорожжі, досліджень майже немає. Винятком є хіба що особа кошового отамана. За майже трьохсотрічну історію Січі змінилося багато кошових отаманів, але з тих, про кого маємо достовірні відомості, найвидатнішими були Іван Сірко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Дмитро Вишневецький, Іван Підкова, Петро Калнишевський.

Найколоритнішим кошовим отаманом був Іван Сірко — незвичайна людина, справедлива, відважна, яка своїм безкорисливим служінням народу здобула безсмертя в пам'яті нащадків. Цікавим є те, що навіть вороги-татари (які мали його за великого чародія і називали його руським шайтаном), у спірних справах між собою, нерідко вдавалися до його суду — «Як Сірко скаже, так тому і бути» [167, с. 32, 34–36; 116, с. 30].

Дуже талановитою людиною був Петро Конашевич-Сагайдачний, який очолював Січ мало не двадцять років. Він отримав освіту в Острозькій академії — одному з найкращих православних навчальних закладів того часу [4, с. 40–41]. Дійшов заповіт Сагайдачного, написаний у Києві, в якому проглядається світогляд і ідеали цієї людини, гуманістичне ставлення до народу [4, с. 49–50].

Напевне, особи, які виконували судові функції на Січі, мали різновекторну спрямованість світогляду і соціально-психологічних настанов: були ті, хто намагався використати свої повноваження у власних інтересах, і козацький суд у такому випадку був лише знаряддям впливу (траплялося, коли вони всупереч звичаям, що склалися, не звітували перед козаками, утримуючи у своїх руках виборні посади протягом кількох років), і ті, хто служив на благо товариству, втілюючи в життя ідеї рівності, братерства, справедливості.

Варто зазначити як безперечний факт високий рівень особистісного потенціалу багатьох козацьких суддів. Це були люди, які володіли мовами, риторикою, знали на античній історії та літературі. Освіченість як риса особистості була безпосередньо пов'язана з їх життєвими цінностями, інтересами і потребами. Однак слід визнати, що за покликанням носії судових функцій Запорозької Січі передусім

були фаховими воїнами, а не суддями, для яких війна була постійним ремеслом.

Отже, запорозьке козацтво користувалися авторитетом серед населення і протягом трьох століть визначало напрями політичного та культурного розвитку України, впливаючи на формування національної самосвідомості. Однак у першій половині XVII століття йому теж не вдалося уникнути процесу розшарування, який вніс корективи в правове становище козаків [132, с. 160]. Тому приблизно на початку другої половини XVII століття ресурс конструктивності Січі потроху зникає. Одна з найголовніших причин: не вистачає глибини політичного мислення її ватажкам [47, с. 221; 73, с. 181]. Саме про ці часи писав Т. Г. Шевченко: «А коли хочеш сину знать, де лучше лихом торгувать — іди ти в Січ» [210, с. 301].

■ § 2. Становлення та розвиток професії юриста й типові якості її представників (друга половина XVII — початок XX століття)

Становлення засад юридичної процесії. У 1667 – 1668 роках територію України було поділено на Лівобережжя і Правобережжя. Лівобережна Україна опинилася під протекторатом Росії, а Правобережна — під владою Польщі [73, с. 267–268]. Це роз'єднання призвело до поліцентризму і багатовладдя в різноманітних його формах.

На території Правобережної України довгий час діяла правова система Речі Посполитої: коронний трибунал (з 1764 року займався судовими справами українців), земський, гродський, підкоморський суди (шляхетські суди першої інстанції), сільські та доменальні суди. У західноукраїнських землях функціонував польський та австро-угорський судоустрій [73, с. 295, 334–335], а на території Слобожанщини, в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях з 1775 року було запроваджено судову систему Російської імперії. Але їх не досліджуємо, оскільки предметом наукових пошуків є аналіз національних традицій судочинства.

Насамперед характерні риси української національної правової системи досить рельєфно відбилися в проекті кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 рік) [25, с. 136]. Ця пам'ятка права є цікавим історико-правовим джерелом, аналіз якого дає уявлення про ціннісні орієнтації, життєві позиції та спрямова-

ність соціально-психологічних настанов українських юристів того часу і про правовий фундамент, який вони зводили під будівлю суспільного устрою. Щоправда, інколи правові норми цього джерела випереджали реальне життя.

У «Правах...» називалися органи, які виконували судові функції: гетьманське правління, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, третейський суд при гетьманському правлінні, полкові канцелярії і полкові суди, сотенні суди, сільські суди, магістрацькі (діяли в наділених привілеями містах) та ратушні (функціонували в містах, що не мали привілеїв) суди. Однак, на думку А. Й. Пашука, цей перелік судів та адміністративних органів, наділених судовими повноваженнями, неповний [143, с. 24]. До нього слід віднести і Раду старшин, цехові організації, словесні, ярмаркові та духовні суди. Так, в Україні 1648–1782 років склалося близько двадцяти різних судових ланок. Це явище в історичній науковій думці дістало назву «судової мозаїки». Його виникнення частково пояснюється тим, що кожна суспільна група намагалася відстояти свої станові права — мати свої суди [143, с. 61; 80, с. 56–57]. Тому розглянемо тільки найбільш дієві судові інстанції та такі, які яскраво висвітлені в працях дослідників.

Аналізуючи українську правову систему XVII — XVIII століть, науковці зазначають її характерну рису — поєднання адміністративної і судової влади в руках старшинської верхівки [142, с. 522, 80, с. 50]. Перше відмежування судових функцій від адміністративних було здійснено реформою судоустрою в 1760 – 1763 роках XVIII століття. Та перш ніж вести мову про нову систему загальних судів, яка склалася в результаті реформування, слід розглянути судоустрій, який скасувала ця реформа.

Так, незначні справи (дрібні правопорушення, взаємні образи, спори тощо), які стосувалися селян, вирішували сільські суди. У них засідали отаман, вїйт, кілька козаків і посполитих [168, с. 238; 143, с. 44]. На ухвалення рішень у сільських судах великий вплив мала громада, яка проводила попереднє слідство, разом із суддями вирішувала, яке покарання слід призначити [129, с. 86–87].

Міське населення судилося в ратушних судах, членами яких були бурмистер з райцями або вїйт з бурмистрами, при обов'язковій присутності ратушного писаря [170, с. 238].

У містах із самоврядуванням діяли магістрацькі суди. Вони склалися з вїйта і колегії, до якої входило п'ять осіб: бурмистер, райці, лавники або присяжні [170, с. 238].

Ще однією інстанцією був сотенний суд, компетенція якого в XVII столітті була досить широкою, але у XVIII столітті значно звузилася [129, с. 88–90]. Крім судових функцій сотенні суди виконували функції нотаріату (загалом здійснення судовими органами повноважень адміністративних органів, нотаріату та поліції є однією з особливостей судової системи України другої половини XVII століття) [73, с. 266]. Склад сотенного суду спочатку не був постійним. Це пояснювалося тим, що український судоустрій того часу розвивався «...не шляхом загальної для всієї держави регламентації, а під впливом різноманітних умов життя тієї чи іншої місцевості» [129, с. 88–89]. Як правило, у цьому суді засідали сотник, городовий отаман, вїйт, бурмистри. Утім, за «Правами...» склад сотенного суду визначається по-іншому: сотник, отаман, городовий писар, сотенні осавул і хорунжий [143, с. 42]. До того ж у разі накопичення в тій чи іншій сотні справ, які вимагали розгляду «за виразною волею пана полковника», в сотню приїздив полковий суддя, судовий писар і ще хто-небудь із полкової старшини для розгляду цих справ разом із місцевим сотенним урядом [129, с. 90–91; 143, с. 43].

Полковий суд був судом вищої інстанції, який у XVII столітті мав широку компетенцію. Однак у XVIII столітті вона помітно звузилась [129, с. 94–95]. Складався цей суд з полковника, полкового судді, полкових старшин і двох–трьох сотників. Наприклад, Інструкція Данила Апостола судам від 13 липня 1730 року обов'язковими членами полкового суду називає полкового суддю і полкового писаря. Крім того, за цією Інструкцією до складу суду повинні були входити по черзі два представники із полкової старшини (обозний, два осавули, два хорунжих). Усі справи в полковому суді повинні були вирішуватися за згоди полковника і за його підписом. Але насправді бувало й так, що полковники ухилялися від участі у суді [129, с. 91–92; 170, с. 215, 224–225].

Генеральний військовий суд у XVII і в перші роки XVIII століття був установою непостійною. Спочатку він збирався там, де перебував на той час гетьман, який і передавав на розгляд суддів скарги, що до нього надходили. Пізніше у XVIII столітті Генеральний військовий суд засідає постійно у Глухові і Указом від 14 листопада 1721 року приводиться в «добрий порядок». Склад цього суду постійно змінювався. Так, під час гетьманування Д. Апостола членами Генерального військового суду призначалися три великоруські (які не повинні були втручатися у ведення справ, а тільки бути «для правосуддя») і три

малоруські персони, а головою був гетьман [143, с. 31]. У 1750 році у роботі цього суду беруть участь три Генеральні старшини, пізніше бунчукові товариші та два Генеральні судді. У 1752 році склад суду збільшується. У ньому засідають Генеральний суддя, Генеральний підскарбій, хорунжий, два бунчукові товариші та писар [143, с. 31]. Після реформи 1763 року Генеральний військовий суд вже складався з двох Генеральних суддів і десяти депутатів від полків, які обиралися щорічно з-поміж совісних, освічених бунчукових товаришів, що мали осілість у полку. Вирішувати справу обрані судді повинні були на підставі матеріалу, поданого до суду, а не «з домислу свого» [206, с. 340–341]. Визначну роль у роботі Генерального військового суду відігравали Генеральні судді та писар, як «найбільш тямущі в правах» [142, с. 532; 143, с. 31].

Генеральна військова канцелярія була своєрідним центром, який керував життям держави. З 1720 року до компетенції Генеральної військової канцелярії стали входити і судові функції [143, с. 29]. У суді Генеральної військової канцелярії засідали гетьман та кілька членів Генеральної старшини, яких він призначав [170, с. 239]. Цей суд розглядав тільки надзвичайно важливі справи або справи, в яких сторонами були поважні особи: Генеральні старшини, бунчукові товариші та ін. [142, с. 533–534; 170, с. 239]. Саме Генеральна військова канцелярія займалася проведенням судової реформи 1763 року. Під її керівництвом обиралися земські та підкоморські суди, створювалися суди городські. Вона вирішувала, кому підсудні окремі категорії справ, втручалася в діяльність нових судів, відлучала від виконання функцій тих чи інших членів суду. Після судової реформи гетьмана К. Розумовського Генеральна військова канцелярія втратила свої судові функції.

Найвищою судовою інстанцією був суд гетьмана — яскравий приклад «кабінетної юстиції», з якого виходили акти милості, зменшення покарання, припинення справ тощо [170, с. 239].

У період 1722–1727 років вищою адміністративною і судовою установою України стала I Малоросійська колегія, створена Указом Петра I. До її складу входили шість царських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Ця колегія здійснювала контроль за діяльністю гетьмана і Генеральної старшини. Так, в Інструкції, яку видали Вельямінову, вказувалося, що оскаржені рішення і вироки Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії, полкових та інших судів мала переглядати Малоросійська колегія [73, с. 288–289;

143, с. 28]. Це було ознакою тотального наступу царату на автономію України, що врешті призвело до ліквідації Гетьманату.

Але згодом у 1764 році управління Україною стала здійснювати ІІ Малоросійська колегія, серед восьми членів якої було четверо українців і стільки ж росіян. Її очолив граф Петро Рум'янцев. В інструкції, яку він отримав від Катерини ІІ, цариця наказувала скасувати усі відмінності в державному (а отже, і в судовому) устрої України і Росії, тобто запровадити російську правову систему [73, с. 289–290].

Значимо, що ще в 1722 році Указом Петра І в Російській імперії були засновані прокурорські посади при Сенаті та колегіях. Створення цього інституту наглядового типу, який покликаний був упроваджувати в дію закони, здійснювати контроль за їх виконанням та протидіяти казнокрадству, хабарництву, свавіллю чиновників і місцевої бюрократії, було необхідним кроком на шляху зміцнення законності.

Оскільки після переходу під протекторат Росії Україна перетворилася на одну з губерній імперії, то посади прокурорів виникли і на її теренах. На губерньського генерал-прокурора, який виконував роль «ока государя» в губернії, указом Петра І поклалися такі першочергові завдання: збереження цілісності влади, знищення хабарництва тощо. Прокурори повинні були вести нагляд за дотриманням визначеного законом порядку.

У XVIII столітті в Україні виникли і адвокати. Звалися вони плєніпотентами, які «... в чужому ділі за дорученням і замість зацікавленого на суді відстоювали і розправлялися» [170, с. 245]. Вони склали присягу, в якій присягалися вести справу «по совісті». Судді, члени судової канцелярії, духовенство, «підозрілі та ганебні люди», божевільні, каліки адвокатами стати не могли. Якщо адвокат взявся за справу, то вже перейти до захисту протилежної сторони він не міг, інакше йому вирізували язика. За програну через недбальство справу він сплачував збитки або потрапляв до в'язниці.

Адвокати XVIII століття ще не були об'єднані в професійну спілку. Вони діяли при судах у ролі юрисконсультів і вважалися урядовцями (граф Рум'янцев увів посаду урядовців-адвокатів при Генеральному військовому суді, які мали право займатися приватною практикою) [170, с. 245].

У 1760–1763 роках в Україні відбулася статутна реформа судово-устрою, головною метою якої було відокремлення судових функцій від військово-адміністративних, спрощення судових порядків, ство-

рення шляхетських станових судів, конкретизація кола їх компетенції і подолання тяганини [129, с. 105; 205, с. 346]. Адже до реформи суди були мало знайомі з межами своєї компетенції і постійно бралися за розгляд справ, які були їм непідсудні [129, с. 105]. Чи можна було говорити про суд «скорий і правий», коли один і той же полковий суддя сьогодні брав участь у засіданні полкової канцелярії, завтра судив убивцю, післязавтра ділив спадок, а наступного дня їхав у степ проводити межу між землеволодіннями двох сусідів, між якими виникла суперечка?

У результаті реформи 1763 року склалася нова система загальних судів — земські, гродські, підкоморські та Генеральний військовий суд, який став для новоутворених судів апеляційною інстанцією [42, с. 176; 143, с. 58].

Земський суд вирішував цивільні справи повітової шляхти, козаків та духовенства в мирських справах. До його складу входили земський суддя, підсудок і земський писар [143, с. 58]. Суддя вирішував справи, підсудок йому допомагав, а писар завідував судовою канцелярією. Обиралися ці особи з-поміж шляхетних кандидатів на полкових зборах, до яких скликалися всі полкові та сотенні старшини, а також духовенство і землевласники. За принципом незмінюваності суддів ці посади були довічними [42, с. 176–177; 170, с. 236].

Підкоморські суди покликані були вирішувати земельні спори. Незважаючи на певну їх формально-юридичну похідність від земських судів, посади підкоморських суддів уважалися більш престижними, ніж земських. На думку Л. Гамбурга, значимість посади підкоморія підкреслювалася тим, що в старшинській ієрархії його місце було визначене відразу після полковника [42, с. 178]. На відміну від колегійної роботи земського суду підкоморій вирішував справи одноособово (здебільшого в себе вдома, оскільки підкоморські суди не мали власних приміщень), хоча в незначних справах його заміщав коморник, що обирався із сотенних старшин. Посади підкоморія і коморника були теж довічними [143, с. 59; 170, с. 237].

Гродські суди були всестановими судами і створювалися по одному на полк замість колишніх полкових судів. До цих судів входили полковник, полковий суддя і писар. Крім того, у засіданнях цих судів по черзі брали участь полкові осавули та хорунжі [42, с. 179].

У науковій літературі сформувався позиція, що гродський суд був тим самим полковим судом, тільки зі зміненою назвою. Однак, на думку Л. Гамбурга, подібні твердження вимагають значного коре-

гування. Дослідник наводить низку відмінностей між цими органами з боку їх компетенції, місця в системі судової ієрархії та станової юрисдикції [42, с. 180–181].

Загалом, діяльність судів України XVII–XVIII століть дослідники характеризують по-різному. Наприклад, М. Є. Слабченко зазначає, що тогочасна судова процедура була пройнята демократичними принципами [170, с. 239, 241], а А. Й. Пашук, навпаки, називає органи правосуддя «...сліпим і тонким знаряддям, яке відстоювало інтереси «грошових мішків»» [143, с. 18]. Проте, незважаючи на всі розбіжності в поглядах, дослідники виділяють найбільш властиві судовому процесу України XVII–XVIII століть загальні принципи:

1) змагальність — судовий процес був змагальним і тільки згодом змінився на інквізиційний, іноді ці два типи змішувалися;

2) виборність суддів — до реформи 1763 року склад загальних суддів не обирався, оскільки для військової старшини судові функції були додатковими. Обиралися лише вїт, полковий суддя та склад Генерального військового суду. Після реформи 1763 року обиралися всі судді;

3) незмінюваність суддів — цей принцип почав діяти після реформи 1763 року. З уведенням статутних шляхетських судів посади суддів стали довічними;

4) безпосередність — суд виносив своє рішення на основі тих матеріалів, з якими безпосередньо познайомилися судді до судового процесу і які перед судом були продемонстровані та стосувалися справи безпосередньо. Утім траплялися випадки, коли цього принципу не дотримувалися [143, с. 106];

5) публічність — судовий процес був відкритим, відбувався в присутності «сторонніх людей» (у другій половині XVII і на початку XVIII століття ще не було закритих судових засідань). Однак згодом, у разі потреби, суд почали проводити закрито. Проте ці випадки не стали традицією і, як правило, процеси в українських судах відбувалися відкрито [143, с. 105];

6) формалізм процесу — він полягав у тому, що сторони досягали бажаних результатів, якщо їх дії не суперечили встановленим процесуальним нормам. Судді відходили від писаного права і посилались на звичаєве право, а нерідко судили за «внутрішнім переконанням», яке не ґрунтувалося на матеріалах справи. На несправедливе вирішення справи існували апеляції. За безпідставну апеляцію на винних накладали штраф або покарання. Суддів теж карали або

штрафували у випадках, коли було доведено їх необ'єктивність [24, с. 156];

7) мова судочинства була переважно українська.

Доказів український суд того часу вимагав ясних і чітких, поділяючи їх на «свідків, листи, присягу, знаки, зізнання й розшук». Безперечним доказом була присяга, яка часто вирішувала справу. Однак, якщо потім було доказано її неправдивість, позов набирав попередньої сили. Та найбільше значення мало особисте зізнання звинуваченого, як правило, добуте на «квестії». Її призначали як за рішенням судді, так і за бажанням сторін та громади. Зізнання на муках вирішувало справу, хоча з огляду на можливість обмови, суд мав обережно ставитися до даних, добутих на «квестії». Зверталася увага на станову належність та на здоров'я людини, відданої на «квестію». Тому шляхту, духовенство, урядовців вищих рангів, тяжко хворих, божевільних, старих, малолітніх, вагітних жінок на муки не віддавали [70, с. 243; 73, с. 316].

Варто зазначити, що до суддів XVII–XVIII століть вже висувалися конкретні морально-професійні вимоги. Так, суддями могли стати лише старшини чи знатні міщани. Вік кандидата повинен був відповідати певним вимогам — не молодший 21 року і не старший 70–75 років. Претендент на посаду судді мав бути заслуженим, освіченим, сумлінним, обізнаним з правом, народженим у законному шлюбі, чесним, стійким у словах і вчинках, мудрим, поміркованим, «...мати любов і мужність» [143, с. 108; 170, с. 239–240]. За Магдебурзьким правом, до цих якостей додавались: правдивість, вимогливість, страх перед Богом. А в Універсалі наказного гетьмана Полуботка 1722 року говорилося, що судді мають судити «по совісті й по правді», як того вимагає закон і необхідність, неупереджено, «не п'яним, а тверезим розумом» [109, с. 550].

Деякі загальні правила стосовно обов'язків суддів (про важливість дотримання яких гетьманський уряд уважав за необхідне їм нагадувати), встановлювала Інструкція гетьмана Д. Апостола судам 1730 року. У ній, зокрема, говорилося, що «...суддя, крім природної доброти, мав бути совісним, розумним, освіченим, добре знати право, щоб не лише за посадою, а й за справами його можна було вважати за суддю» [109, с. 551; 25, с. 153].

Схожі вимоги до суддів закріплювалися і в Універсалі від 17 листопада 1760 року, згідно з якими претендент на суддівську посаду повинен був знати право, бути заможною (бо «убогі — лакомі»), гідною, добросовісною, освіченою людиною [80, с. 49–50; 143, с. 108].

Обрані судді складали присягу, яка затверджувалася гетьманом [42, с. 182]. Вони клялися сумлінно виконувати свої обов'язки, що визначалися законами і практикою: судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху; свої рішення виносити, дотримуючись закону, відповідно до доказів, обставин. Суддя не міг розглядати справу, в якій сам виступав стороною, а також справу сторін, які йому підпорядковувалися. Насправді ж судді не завжди дотримувалися цих вимог [143, с. 109].

Судді мали розглядати справу не зволікаючи, у порядку її надходження. Не прибути до суду й цим затягти вирішення справи суддя міг лише через поважну причину, наприклад, хворобу, чуму, війну, повінь тощо. Відсутність судді не могла тривати більше ніж тиждень і частіше ніж три рази на рік. За невиконання цих умов він мав понести покарання, хоча до цього вдавалися рідко [170, с. 240].

Утримувалися судді коштом військової скарбниці. Вони, а також судові писарі (які теж повинні були володіти такими ж якостями, як і судді) отримували досить високу заробітну плату — від 100 до 300 злотих на рік. Крім того, вони наділялися ранговими маєтками. Їм також гарантувалася винагорода — з підсудних у кримінальних справах бралась «вина» на користь членів суду. Земські, підкоморські судді та возні (що підпорядковувалися відповідним судам, виконували доручення суддів, установлювали заподіяні збитки, виступали в ролі судових виконавців) винагороджувалися коштом сторін [143, с. 111]. Загалом у судовій практиці другої половини XVII століття чимало прикладів пом'якшення покарань через особисту зацікавленість суддів у вигляді оплати штрафів на користь суду, місцевої адміністрації або передачі цим органам майна, земельних ділянок [73, с. 265; 143, с. 109]. Крім того, суди мали право на стягнення штрафів за неявку сторін на користь суддів, підсудків та інших судових осіб [143, с. 125]. На думку О. М. Лазаревського, здійснення правосуддя було прибутковим і ним «...дорожили всі, кому доводилось судити» [109, с. 543–544].

Охарактеризуємо рівень особистісного потенціалу та орієнтації соціально-психологічних настанов тих носіїв судових функцій, про яких збереглися історичні згадки, відомості та фрагментарні описи дослідників.

Гетьман. У ролі судді він виступав рідко, а діяв, переважно, через Генеральну військову канцелярію або Генеральний військовий суд. Гетьман перевіряв скарги і направляв їх до Ради Генеральних старшин

для розслідування або послав своїх довірених осіб у нижчі суди для розгляду справи [143, с. 26].

Обирався та призначався гетьман зі складу старшин. Свого часу Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші майбутні гетьмани обіймали посаду Генерального писаря, найвпливовішої серед Генеральних старшин. Наприклад, гетьман Іван Виговський розпочинав свою кар'єру юристом у міському суді м. Луцька, потім служив намісником луцького підстарости — завідував канцелярією луцького земського суду (між іншим, за втрату гродських книг він був засуджений до смертної кари, але завдяки впливовим зв'язкам врятувався). Потім дев'ять років обіймав посаду Генерального писаря. Тому й не дивно, що гетьмани зазвичай захищали інтереси української шляхти та козацької старшини, оскільки були представниками цих верст і сповідували їх моральні цінності. Прикладом цього є діяльність Івана Мазепи, який цілеспрямовано створював із середовища козацької старшини українську аристократію [22, с. 37].

Науковці наголошують на високому рівні особистісного потенціалу багатьох гетьманів — незвичайні здібності, талант, освіченість, високі гуманістичні ідеали та енергійність. Так, наприклад, гетьман П. Сагайдачний був «титаном духу та думки, як і інші ренесансні особистості» [5, с. 9]; Б. Хмельницький навчався в українській школі та єзуїтському колегіумі, де пройшов курс граматики, поетики, риторики, добре засвоїв латинську мову; І. Виговський навчався у Києво-Могилянській колегії, володів латинською мовою, знав юриспруденцію [5, с. 71]; І. Мазепа навчався в Київському колегіумі, потім у школі єзуїтів у Варшаві, а через деякий час у Голландії, Італії, Німеччині та Франції [22, с. 40]. І хоча характер спрямованості соціально-психологічних настанов І. Мазепи викликає численні суперечки серед науковців, однак безперечним є те, що він був людиною талановитою: знав вісім мов, як естет цінував мистецтво, добре грав на бандурі, мав неабиякі поетичні здібності [4, с. 99–100].

Загалом, здобуваючи освіту, майбутні гетьмани тривалий час перебували в атмосфері напруженого інтелектуального і духовного життя, де панували передові ідеї доби, порушувалися гострі ідеологічні, політичні та філософські питання, які хвилювали тодішнє суспільство. Очевидно, що такі умови сприяли формуванню в них прогресивного світогляду та культури мислення.

Діапазон суджень науковців про гетьманів та їх судову діяльність досить широкий і навіть діаметрально протилежний — від захоплен-

ня до різкого несприйняття та гострої критики. Така неоднозначність оцінок і характеристик зумовлена тим, що незважаючи на видатні здібності, талант, освіченість, високі гуманістичні ідеали і енергійність українські гетьмани не були «програмними» героями. Вони йшли за потребами своєї доби, змушені були «...вагатися і кидатися на всі боки, бути лисом, вовком і при цьому тільки людиною з пристрастями, себелюбством, упертістю, та інколи надто великою вірою у свої сили» [22, с. 8]. Не всі з них і не завжди були взірцями непохитного характеру, непідкупної щирості та патріотизму [67, с. 80–98]. Багатох вабила і спокушала влада, і вони не спроможні були сприймати її як величезну відповідальність (для одних влада була важким тягарем, а інші навіть гинули в боротьбі за неї). Саме жага до влади і жадібність деяких гетьманів поглибили ті негативні для українського суспільства процеси, які пізніше історики назвуть Руїною: деморалізацію, беззаконня, зневіру, зростання анархії. Однак безперечним є те, що, йдучи все життя назустріч великим спокусам і небезпекам, багато хто з них свідомо працював на благо держави. Таких гетьманів з вдячністю згадують нащадки. З іменами ж інших пов'язують трагічні події в житті українського народу.

Дуже цікавий, яскравий образ гетьмана-судді створила відома українська поетеса Ліна Костенко в історичному романі «Маруся Чурай» (оскільки, як ми вже зазначали, наукових досліджень, присвячених характеристиці судових осіб, надзвичайно мало, ми змушені послуговуватися тими характеристиками, які існують у художній літературі). Гетьман Б. Хмельницький постає перед читачем у ролі головного судді, до якого звертається козак Іван Іскра у справі засудженої на смерть полтавським полковим судом легендарної Чураївни. За Л. Костенко, Хмельницький — справедливий суддя, який у вирішенні справи керується не тільки літерою закону, а й велінням здорового глузду і власної совісті. Гетьман здатний досягнути і зрозуміти унікальний талант підсудної Марусі та значення його для України, а це свідчить про те, що він особистість з непересічним і небуденним світоглядом, високими гуманістичними ідеалами. Хмельницький скасовує вирок полкового суду і виносить суддям «нагану» за несправедливе вирішення справи [98, с. 607–608].

Генеральний писар. Він був канцлером держави і стояв на чолі Генеральної військової канцелярії, яка виконувала функції міністер-

ства внутрішніх і закордонних справ [4, с. 114]. Комплектувалась вона з військових канцеляристів, які вважалися елітою серед канцеляристів полкових і сотенних канцелярій. До цього елітарного стану не легко було потрапити. Крім досконалих знань у галузі філософії, граматики, юриспруденції, риторики, логіки, воєнної теорії, «камерних наук», вони повинні були «...мати достатні докази чесної поведінки і доброї моралі», вивчати музику і співи, займатися фізичними вправами. Уважалось, що канцелярист — це не якийсь писарчук, а «кандидат усіх чеснот». Статус канцеляриста був значною сходинкою на кар'єрному шляху і в майбутньому відкривав доступ до найвищих посад у державі [4, с. 114]. До стану канцеляристів свого часу належав відомий український літописець Самійло Величко.

Стосовно її керівника Генерального писаря, мабуть, безпомилковим буде припущення, що він був людиною свого часу, оскільки його правосвідомість та світогляд формувались під впливом тих чи інших головних постулатів, які панували в суспільстві. Тому він «хворів» суперечностями доби, в яку жив і діяв, ніс у собі її висоту і обмеженість. Як, наприклад, Генеральний писар Андрій Безбородько — знавець права, дипломат, освічений і обережний, але при хисткому стані українського Гетьманату, залежний від петербурзьких інтриг. За таких умов він передусім намагався зберегти своє благополуччя і скористатися усіма можливостями, які надавала йому посада Генерального писаря. Безбородько майже відкрито роздавав посади за хабарі. Наприклад, за гроші міг влаштувати на посаду полкового судді, сотника тощо. Отже, напевне, деякі Генеральні писарі діяли за характерним для тої епохи принципом — життя вчить думати одне, говорити інше, а робити будь-що [96, с. 50–88].

Генеральний суддя — впливова посадова особа із середовища козацької старшини. Перші згадки про Генерального суддю містяться в документах Запорозького війська початку XVII століття [143, с. 31]. Спершу посади Генеральних суддів були виборними, але в XVII столітті гетьмани почали віддавати їх «своїм людям» без виборів [129, с. 100].

Яким же був рівень особистісного професійного потенціалу Генеральних суддів?

Генеральний суддя Федір Чуйкевич, який тривалий час прослужив у Генеральному військовому суді і добре знав судовий устрій, процедуру, її позитивні й негативні риси [25, с. 171–172, 174, 73, с. 304–305], у своїй праці «Суд і розправа в малороських судах» говорить

про те, що, оскільки в постійних війнах гинули люди, зокрема і ті, що добре знали право, це привело до того, що освічених юристів не вистачало і посади суддів часто обіймали люди неосвічені (хоча згодом Ф. Чуйкевич змінює свої погляди) [80, с. 47]. Однак О. Ф. Кістяківський, А. Пашук, І. П. Сафронова не погоджуються з цим твердженням. Вони підкреслюють, що загальний рівень тогочасної української культури та освіти був досить високим і високоосвічених юристів вистачало [80, с. 47–48; 143, с. 55; 73, с. 277]. Спочатку їх готували монастирі Києва, Чернігова, Луцька, Галича, а потім університети Львова і Києва [73, с. 277]. Варто наголосити, що російський уряд високо цінував освічених українців і вони були завжди потрібні імперії.

Історія донесла до нас імена Генеральних суддів Самійла Богдановича, Василя Кочубея, Михайла Забіли, Федора Лисенка. За свідченнями дослідників, вони були освіченими і впливовими людьми, які брали активну участь у загальнодержавних справах, до їхніх думок прислухалися гетьмани [5, с. 83; 22, с. 73–74].

Однак спрямованість світогляду, соціально-психологічних настанов і діяльності Генеральних суддів часом мала егоцентричний характер. Окремі Генеральні судді залишили слід в історії не як видатні юристи, а як особи, які зловживали своїми судовими повноваженнями. Так, наприклад, Генеральний суддя Іван Черниш так зловживав службовим становищем, що про це говорилося навіть в Інструкції бригадирові Вельямінову при заснуванні Малоросійської колегії в 1722 році [143, с. 33]. Зрештою його було заарештовано [109, с. 550; 25, с. 145].

Найбільш опікувався власним збагаченням і Генеральний суддя Іван Самойлович, який пізніше став гетьманом. Про нього сучасники писали: «...любив владарювати, а з перин делікатних як щур вилізти боявся» [4, с. 97]. Крім того, він міг донести на будь-кого. Взагалі доноси в ті часи були ознакою тодішнього політичного життя, до яких вдавалися на державному рівні навіть гетьмани і царі [4, с. 98]. Саме доносами й інтригами деякі Генеральні судді досягали кар'єри. Адже за «ліску» — символ влади Генерального судді, як і за гетьманську булаву, завжди точилася боротьба. Чи не найбільше «просунувся» в цьому Генеральний суддя Федір Лисенко, який, не хештуючи будь-якими засобами, наполегливо йшов до цієї посади, поки все-таки її не обійняв.

Отже, говорячи про Генеральних суддів, можна стверджувати про певну «роздвоєність» їх особистостей. Проїшовши майже всі шаблі

козацької влади, вони здатні були швидко і об'єктивно оцінити обставини справи, але часто траплялися випадки, коли використовували свою посаду для особистого збагачення, мало вболіваючи за «козацьку справу».

Полковник. У двадцяті роки XVII століття в Україні виникає поділ на полки. Оскільки посади полкових суддів до 1648 року ще не було, то їх функції виконували полковники [170, с. 214; 138, с. 428, 430]. Тривалий час посада полковника була виборною, але у XVIII столітті виборність була ліквідована. З цього часу полковників призначав гетьман, проконсультувавшись з російськими урядовцями. Згодом на посади полковників стали призначати росіян. Пізніше ця посада стала спадковою і виникли цілі полковницькі династії: чотири покоління Кондратьєвих, п'ять поколінь Донців тощо [73, с. 283].

Здебільшого полковники мали високий рівень особистісного потенціалу і принесли багато користі Україні та її народу. Серед них Григорій Лісницький, Іван Богун, Мартин Пушкар, Остап Гоголь та ін.

Зокрема, образ полтавського полковника Мартина Пушкаря — «...славного і сильного», який очолює суд над Марусею Чурай, утілює Ліна Костенко в романі «Маруся Чурай». Суддя Пушкар — поборник моральності і чеснот, особистість з глибоким етичним світоглядом. Закон для полковника є твердою основою судочинства, його сутністю. Він погоджується з полковим суддею, лавниками і райцями, що «...злочин — непростенний» і за нього треба карати, але на тортури згоди не дає. Пушкаря важко розглядати цю справу, бо він відчуває, що вона особлива. До того ж за покликанням він воїн, а не суддя і звик «...діла у битвах шаблею рішать». Тому і не поспішає з вироком, намагається зрозуміти чому підсудна так учинила, з'ясувати всі обставини злочину. Своїм ретельним і виваженим підходом до конкретної справи, мудрістю, розважливістю, гуманістичним світоглядом полковник Пушкар вигідно відрізняється від інших судових осіб, описаних у романі, — війта, райців [98, с. 601–603].

Однак, на думку дослідників, характер спрямованості світогляду і соціально-психологічних настанов багатьох полковників-суддів був орієнтований на задоволення власних егоїстичних потреб, а тому нерідко вони несправедливо судили, брали величезні хабарі, зволікали з розглядом справ тощо [170, с. 228].

Зокрема О. М. Лазаревський наголошує, що полковники ревниво оберігали свій вплив на суд, оскільки мали з цього численні прибутки в основному при розгляді кримінальних справ. Він наводить де-

кілька прикладів: за вирішення справи стосовно зґвалтування челядницьі її господарем на користь останнього полковник взяв до свого двору п'ять волів, лошака і зброю. В іншому випадку батько винного привів коня і віддав його до полковникового двору. Полковник взяв коня і цим закінчив розгляд справи, звільнивши винного [109, с. 544–545]. Таким чином, дослідник стверджує, що правосуддя не було в полках, тому що полковники (зокрема такі, як Маркович, Милорадович, Танський, Галаган) все «...суспільне життя своїх полчан підкорили особистому свавіллю» [109, с. 549–550].

Як бачимо, у суспільному просторі того часу були різні типи особистостей полковників-суддів, з різновекторним характером спрямованості соціально-психологічних настанов діяльності. Так, діями одних, хто свій особистісний потенціал спрямовував на те, щоб збільшити свої статки і вплив керувала манлива гетьманська влада [4, с. 179–181; 9, с. 82–85], вчинками інших — загальне народне благо, вболівання за «козацьку справу», справедливість і патріотизм. Чи це був щирий патріотизм і полковники справді вболівали за свободу рідної землі, чи просто боялися втратити свої привілеї як панівна верхівка, однозначно стверджувати важко. Та все ж виховані на традиціях політичної свободи Запорозької Січі, вони з пересторогою придивлялися до суворого московського абсолютизму, бруталності, жорстоких звичаїв, нетерпимості. Зрештою, їх лякала перспектива перетворитися на царських холопів, позбавлених політичних прав.

Полковий суддя. Безперервні війни відволікали полковників від виконання адміністративно-судових функцій, тому вони передоручали їх своїм помічникам. Так виникли посади полкових суддів. Однак у XVII столітті полковий суддя ще не міг ухвалювати рішення самостійно, без затвердження їх полковником, та згодом, за гетьмування Д. Многогрішного і І. Самойловича, він став постійною судовою особою з визначеним колом справ і компетенцій [25, с. 578; 170, с. 214–215]. З 1715 року полковий суддя обирався полковою старшиною з полкових старшин [170, с. 215].

За свідченням дослідників, полкові судді нерідко використовували своє службове становище для особистого збагачення [143, с. 38–39]. Утім, можна стверджувати, що це залежало від рівня правосвідомості окремого полкового судді. Адже кожен із них мав свою ієрархію цінностей, яка була своєрідним дороговказом, що спрямовував їх судову діяльність.

У романі Л. В. Костенко «Маруся Чурай» полковий суддя — людина досвідчена, яка знає закони, але судить формально, не дошукуючись істини — «без голови і серця», з обвинувальним нахилом. Не розмірковуючи над особливостями справи, полковий суддя вирішує віддати підсудну на «квестію», а потім виносить вирок — скарати на смерть [98, с. 598–601; 603].

Підкоморський суддя. Одноособовий суд підкоморія було запроваджено в Україні ще Литовським Статутом 1566 року. На посади підкоморіїв та їх помічників коморників обиралися впливові та багаті особи із знатних старшин [143, с. 62], які мали високий рівень особистісного потенціалу: неабияку освіту, здібності та культуру мислення. Як, наприклад, відомий в українському політикумі XVII століття Юрій Немирич. Він був шляхтичем у сьомому коліні. Здобув блискучу освіту в Голландії, Оксфорді, Кембриджі та Сорбонні [4, с. 61; 5, с. 85; 32, с. 176; 158, с. 19]. Не дивно, що козаки його не розуміли, адже він, автор концепції Руської держави, не міг бути для них «батьком» як, наприклад, Сірко чи Хмельницький. Тому для них Ю. Немирич був підступною і зрадливою людиною, яка забула своє походження [67, с. 240–244].

Утім, відомий дослідник козаччини В. Б. Антонович, навпаки, наголошував, що Ю. Немирич був «...дуже яскравим зразком тієї шляхти, що лишилася при вірі свого народу і зреклася привілеїв шляхетського стану» [4, с. 61].

Отже, незважаючи на те, що постать підкоморія Ю. Немирича є суперечливою в оцінках науковців, за масштабністю задумів і вчинків він належить до визначних діячів української історії [32, с. 178].

Цікавою була і постать чернігівського підкоморія Адама Кисіля. Він був сином земського підсудка, освіченою людиною — закінчив академію в Замості, де особливу увагу приділяли вивченню права [32, с. 187–188]. Однак, на думку дослідників, А. Кисіль теж був неоднозначною особистістю. Так, наприклад, Самовидець у своєму літописі називає його «благочестивим паном», ошадливим, обережним і розумним [116, с. 35], а І. П. Крип'якевич, навпаки, наголошує на тому, що він «...діяв хитрощами, крутіємством, облудою, чинив немилосердні здирництва» [104, с. 106–108; 170–171]. Шляхтичем, який «...не може знайти осередку, до якого б міг пристати, ...без усякого ґрунту під ногами» називає А. Кисіля і В. Б. Антонович [4, с. 61].

Таким чином, стверджувати, яким насправді був підкоморій А. Кисіль, неможливо. Однак зауважимо, що він жив і діяв у надзви-

чайно складні часи, за умов загострення національного конфлікту й ворожнечі, а тому його прагнення пошуків миру і злагоди не мали популярності серед українців, бо він (як І. Ю. Немирич) був чужим серед своїх [32, с. 190–191].

Отже, слід відзначити, що достеменно невідомо, що насправді керувало вчинками підкоморіїв — власні амбіції, любов до влади чи біль за долю України. Однозначних відповідей не може бути. Очевидним є тільки те, що вони були одними з-поміж тих, хто «роздвоював-ся» між Україною і Річчю Посполитою [32, с. 178–190; 4, с. 61].

Сотник. Він керував сотенним урядом, який складався з отамана, осавула, писаря, хорунжого, війта. Обирала сотників полкова старшина. До новообраного ставилися такі вимоги: «...бути у товаристві за старшого, доброго шанувати, а злого і ослушного карати», знати судову справу, мати здібності і розум. Та вже у XVIII столітті сотники почали обіймати посаду без виборів. Були непоодинокі випадки, коли за «той ваканс» треба було дати хабара. Поборники козацького права (серед таких, слід віддати належне, були і сотники) сприймали це як свавілля, бо за козацьким правом старшину мали обирати за заслуги і розум.

Не доводиться говорити і про самостійність сотників в ухваленні судових рішень, оскільки вони перебували під постійним полковницьким наглядом. І як не обурювали їх деякі накази полковників, вони змушені були їх виконувати [109, с. 544–547].

Сотники мали привілеї і звільнялися від сплати податків. Однак, незважаючи на це, рідко кому з них не дорікали у безмежному користолюбстві. Тоді навіть побутувала така думка: «Сотник так повинен вести свою сотню, щоб вона його збагачувала. Отоді й поважати його будуть».

Спираючись на свідчення гетьманських універсалів, О. М. Лазаревський та А. Й. Пашук, підкреслюють численні зловживання сотенної старшини під час виконання судових функцій [109, с. 545; 143, с. 43–44]. Підтвердженням тому є те, що поняття справедливості мало становий характер, тому пан полковник чи пан сотник завжди мав можливість нахилити ваги правосуддя в бажаний для нього бік [205, с. 336–337, 339].

Населення сотні нерідко остерігалось сотників. Про що свідчить приказка: «Дурний сотник усій сотні наробить лиха. З сусідом посварився і помирився, а з сотником — на довгі роки нежить». Крім того, між сотниками, як і між Генеральними старшинами, точилися

постійні чвари: то вони судилися за сіножаті, рибні лови, ліси тощо, то доносили один на одного. Тому до Генеральної військової канцелярії надходило багато скарг від сотників — взаємних звинувачень. Ці негаразди пояснювалися тим, що в складній політичній ситуації, коли гетьмани і полковники боролися за владу, сотникам тяжко було знайти свій життєвий орієнтир. Тому спрямування соціально-психологічних настанов деяких з них було орієнтоване на задоволення перш за все егоїстичних потреб. Але, безперечно, були серед сотників і розумні, чесні та сміливі люди, які мали величезну повагу серед козаків. Серед таких дослідники називають, наприклад, Івана Гонту [4, с. 125–126].

Стосовно діяльності та рівня особистісного потенціалу земських суддів, війтів, бурмистрів, лавників і райців існує зовсім мало відомостей. Відомо, що всі вони були представниками козацької старшини та багатих міщан (з 1768 року взагалі заборонялося обирати до складу земського суду рядових козаків). Часто вони видавали себе за нову шляхту, вживали польське письмо. Тому козаки називали їх «недоляшками», дорікали в кар'єризмі, наділяючи такими епітетами: «...канцеляги, ...бумажне кодло» [98, с. 598, 602]. Та, якими були насправді ці посадові особи, достеменно невідомо. Напевне, серед них були особистості, які працювали на благо людей і держави, і ті, що дбали лише про задоволення егоїстичних і корисливих потреб.

З огляду на викладене важко говорити про устремління юриста того часу до торжества справедливості в сучасному розумінні цього поняття. Він був справедливим, але тільки в ставленні до свого соціального стану, адже саме поняття справедливості тоді мало становий характер. Взагалі правова система з її здобутками і вадами задовольняла потреби народу поки він сам брав участь у здійсненні правосуддя; поки народ і його судді мали схожі погляди на життя. Але цей період тривав не довго. Швидко виявилася різниця, скажімо, між козаком і міщанином чи представником козацької старшини. Це порушило баланс інтересів між народом і його суддями. Саме з видаленням народу з судової арени як одного з головних агентів правосуддя та недоліками законодавства і судоустрою дослідники пов'язують несправедливість у судах, хабарництво і упередженість суддів.

Отже, серед юристів XVII — XVIII століть можна виокремити тип особистостей, яких Гегель назвав «перехідними» за притаманну ба-

гатьом з них плутанину етичних понять, що досить химерно перепліталася із жаданням духовної гармонії і свободи [44, с. 112]. Вони опинилися в соціокультурному розломі між різними нормативно-ціннісними системами — стан так званої розірваної свідомості, коли моральний зміст особистості наповнюється внутрішніми конфліктами і суперечностями. Такий маргінальний стан сприяв як і здобуткам у плані їхньої внутрішньої свободи, так і відлученню від вищих духовних цінностей, міг підштовхнути на шляхи відхилень і навіть кримінальної поведінки [4, с. 89–90]. Тому спрямованість соціально-психологічних настанов суддів була недостатньо чітко сформованою, і вони не завжди могли послідовно відстоювати відданість певним ідеям, переконанням і принципам. Адже це потребувало мужності, сміливості, високого напруження вольових, інтелектуальних та духовних зусиль, але не всім суддям були властиві такі якості. Перш за все, вони були людьми і різниця між їх моральними, соціальними позиціями, особистими здібностями та вольовим розвитком є зрозумілою.

Відтак у життєдіяльності одних суддів внутрішні суперечності й роздвоєність забезпечували рефлексивність свідомості, розвиток здібностей, позитивних якостей (вони усвідомлювали недосконалість тогочасних відносин, у колі яких відбувалася їх судова діяльність, і намагалися в кращому випадку щось змінити, у гіршому — лавірувати), а в життєдіяльності інших — призводили до деформаційних змін свідомості, руйнування особистості взагалі. Унаслідок цього надзвичайно складною для українського судді XVII — XVIII століття була проблема особистого морального і правового вибору. Особливо це стосувалося періоду Руїни, коли стерлася межа між належним, допустимим і недозволеним, нормами і аномаліями, а соціуму погрозувала можливість саморозпаду.

Соціально-психологічний портрет юриста на зламі XIX — початку XX століття. У цей період завершується ліквідація національної правової системи і на всіх українських землях (крім Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, які ввійшли до складу Австрійської імперії) з 1842 року набуває чинності судочинство Російської імперії.

Загальнодержавна юстиція Російської імперії, до складу якої увійшла Україна, поділялася на три основні категорії: повітові суди, губернські палати з кримінальних та цивільних справ, Сенат (Верхов-

ний касаційний суд). Судовий процес майже до судової реформи 1864 року залишався інквізиційним, а судові функції не були відокремлені від адміністративних [174, с. 41]. Оскільки попереднє слідство проводили поліцейські установи (нижчі земські суди тощо), то поліцейський чиновник був і слідчим, і суддею, і охоронником земських інтересів. Керуючись системою формальних доказів, він не прагнув встановити істину в справі, а добирав необхідні йому докази. Вирішивши, що вони зібрані, — передавав справу до суду. Останній залишав попереднє слідство без перевірки, а потім виносив рішення на підставі документів, складених слідчим, які нерідко були сфальсифікованими або просто непереконливими. Отож, судового слідства як частини судового розгляду не існувало. Свідків і експертів до суду взагалі не викликали. Користуючись суперечностями в законодавстві, судді вирішували справи як заманеться, тому траплялися випадки, коли за скоєння однакових злочинів призначалися зовсім різні покарання, а в разі недостатньої кількості доказів суд взагалі не виносив вироку, залишаючи підсудного під підозрою. Найбільш вагомим серед доказів було особисте зізнання. Тому широкого застосування набули тортури, які формально було заборонено у 1801 році, але на практиці вони існували протягом першої половини XIX століття [161, с. 8].

Множинність судових інстанцій, тяганина, бюрократизм, канцелярщина, невизначеність законодавства стосовно підсудності і процесуальних вимог ускладнювали судочинство і робили його недоступним для громадян [73, с. 378; 175, с. 39].

Більшість суддів сприймали свою посаду як засіб наживи і намагали хабарів у всіх, хто звертався до суду. Тому хабарництво, особливо до реформи 1864 року, набуло всеохоплюючого розмаху. Сам міністр юстиції часів Миколи I граф Панін змушений був дати хабара через повірену особу чиновнику цивільного відділення одного з петербурзьких судів, щоб нарешті розглянули справу його дочки [162, с. 7].

А. Ф. Коні писав, що, спостерігаючи за суддями того часу, він інколи просто впадав у відчай. Вони, пусті й користолюбні, не мали будь-якої любові до своєї справи, не розуміли справжнього призначення суду. Один з таких горе-суддів навіть взявся класифікувати своїх колег. Він розділив їх на три категорії: «Ті, які не можуть брати (хабарі); ті, які можуть не брати; ті, які не брати не можуть». Частково це пояснювалося тим, що грошове утримання суддів було мізерним і «...у професію йшли ті, котрих більше нікуди не брали» [83, с. 32].

Загалом, проблема боротьби з хабарництвом завжди була надзвичайно гострою для суспільства, але спроби уряду боротися з ним не давали відчутних результатів [162, с. 7; 14, с. 478–479].

Аналізуючи судову систему Російської імперії до реформи 1864 року, дослідники зазначають, що серед суддів того часу було дуже мало освічених людей з високим рівнем особистісного потенціалу. Це й не дивно, адже в законодавстві не встановлювалися вимоги стосовно загальної освіти, не кажучи вже про юридичну. Навіть у Сенаті (за даними 1841 року) налічувалося тільки шість осіб, які мали вищу освіту. Тому судові справи нерідко зосереджувалися в руках канцелярських чиновників і секретарів, які фактично й вирішували справи, без будь-якого страху і остороги, підсовуючи на підпис судді потрібні папери, — останній же в більшості випадків навіть не вмів читати [175, с. 39; 162, с. 7].

Хоча, звичайно, й до реформи 1864 року серед юристів траплялися освічені та здібні особистості, але вони були скоріше винятком, який підтверджував загальні правила. Таким юристам було надзвичайно важко, адже «...їхня енергія і совість були чужими серед мертвої обстановки і мишачого горизонту дореформеного суду», у прирмальні якого, за М. В. Гоголем, паслися гусенята, а над шафою з законами висів арапник [90, с. 395–396]. Тому, безумовно, у судовій реформі 1864 року були зацікавлені всі, окрім хіба що кондових чиновників, які мали чималий зиск від «неправого суду» і не бажали ніяких змін та не хотіли пристосовуватися до нового судоустрою.

Та в другій половині XIX століття з'являється ціла плеяда освічених, талановитих юристів: А. Коні, С. Зарудний, М. Неклюдов, Д. Замятін, Н. Стояновський, Д. Ровенський та інші, які «...зламали мури обскурантизму і вивели судочинство Російської імперії (та України як її складової) на авансцену передових держав світу» [157, с. 3]. І хоча деякі з них на початку своєї діяльності не мали спеціальної юридичної освіти, згодом блискуче склали іспити на звання кандидата права і успішно займалися науковою діяльністю, не відмовляючись від практики.

Особливо цікавою є постать С. І. Зарудного, нашого земляка, який не був юристом-догматиком і мав широкий світогляд. Опанувавши самотужки законодавство і юридичну практику європейських країн, Зарудний відіграв величезну роль у розробці проекту закону і впровадженні найпоспідовнішої судової реформи 60–70-х років XIX століття, внаслідок якої старий становий суд, повністю

залежний від адміністрації і пройнятий духом феодалізму, замінювався новим судом, який ґрунтувався на буржуазно-демократичних принципах: безстановості, незалежності, змагальності, гласності. Уводилися суди із суддями, які обиралися (мирові суди), та суди, які призначалися (окружні суди). Мирові судді обиралися органами місцевого самоврядування — земськими і міськими думами та покликані були розглядати дрібні кримінальні справи.

Реформою 1864 року реорганізовується і прокуратура, яка тепер входить до складу судового відомства. Її завданням є нагляд за дотриманням законів, порушення кримінальних справ, участь у кримінальному і цивільному судочинстві. Прокуратура репрезентується як вірний охоронець інтересів уряду. Вона має активно протидіяти усіляким спробам використати демократичні інститути судової реформи в інтересах революційного руху, що наростав [162, с. 30]. На посади прокурорів могли претендувати тільки особи, які мали судову практику: для товариша прокурора окружного суду — не менше чотирьох років; прокурора окружного суду і товариша прокурора судової палати — не менше шести років; прокурора судової палати і товариша обер-прокурора — не менше восьми років; обер-прокурора — не менше дванадцяти років [162, с. 54].

Під час реформи 1864 року було створено і адвокатуру. Хоча судове представництво на Русі було відоме з давніх часів, однак справжньої адвокатури в Російській імперії не було ніколи (в Україні вона існувала ще з XVIII століття) [14, с. 477]. Це пояснювалося тим, що панування слідчого інквізиційного процесу робило посаду адвоката практично непотрібною. Були так звані «ходатаї», «стряпчие» і повірені люди, які, як правило, не мали юридичної підготовки, а часом і зовсім освіти. Не дивно, що вони не ставили собі за мету слугувати правосуддю, а, навпаки, намагалися всіляко заплутати справу, щоб виграти її будь-що. Спочатку ці особи не виступали в суді, а тільки давали поради стосовно ведення судового процесу, оформляли папери і у приватному порядку подавали факти судді. Згодом вони стали виступати в суді, оскільки факти слід було подавати належним чином, щоб мати вплив на хід справи.

За таких умов «кращим» адвокатом міг стати, наприклад, колишній крамар, який, враховуючи його «знання і досвід», зрозуміло, яким був фахівцем. Саме тому осіб, які виконували функції адвокатів, у Російській імперії не поважали [14, с. 477].

Варто наголосити, що Судовими статутами заклалися якісно нові морально-правові основи стосовно вимог до кандидатів на судові посади. Їхні укладачі стверджували, що правосуддя залежить більше від гідності суддів, а ніж від досконалості законів [41, с. 48]. Так, статті 200–201 закріплювали загальнообов'язкові вимоги та обмеження: відсутність фізичних вад, неприпустимість вчинення дій, що містять ознаки злочину, «непорочність у суспільній думці». Суддями могли стати тільки заможні особи чоловічої статі, які досягли 25-річного віку і мали вищу чи середню освіту, а за її відсутності — стаж не менше трьох років у судовому відомстві [131, с. 110–111].

Що ж стосується вимог до кандидатів на посади мирових суддів, то ними могли стати місцеві жителі, які досягли 25-річного віку, здобули освіту у вищих або середніх навчальних закладах та мали трирічний досвід роботи на таких посадах, де б могли набути практичних навичок із провадження судових справ. Як правило, мировими суддями були особи, які мали власність (наприклад, майновий ценз на Лівобережній та Південній Україні становив 400–500 десятин землі, а в інших областях від 400 до 900 десятин). Не могли претендувати на посаду мирового судді особи, які були під слідством або судом за злочини, оголошені боржниками і ті, які були під опікою за розтрату [162, с. 34–37].

Дільничні мирові судді отримували за свою службу винагороду. Почесні судді не мали своєї конкретної дільниці і виконували судові функції без оплати.

На посади голів суду, товаришів голів, судових слідчих, оберсекретарів та їх помічників могли претендувати тільки особи, які мали вищу юридичну освіту або професійний досвід [162, с. 53].

Кандидатами в члени окружного суду могли стати особи, які мали стаж роботи (не менше трьох років) у судах на посадах не нижче секретаря окружного суду. Як правило, це були присяжні повірені, які отримали атестати рад присяжних повірених, а також свідоцтва судових інстанцій, де вони працювали, про бездоганне виконання своїх обов'язків [162, с. 54].

Усі судді склали присягу, в якій присягалися перед Богом берегти вірність Його Імператорській Величності, свято виконувати закони імперії, судити по совісті, неупереджено, завжди пам'ятаючи про відповідальність перед законом і перед Богом [162, с. 82].

Проголосивши незалежність і незмінність суддів, Судові статuti забезпечували достатньо ефективний нагляд за їх життєдіяльністю

у всіх сферах, а не тільки в професійній. До того ж судді як посадовці діяли від імені закону, влади і скоєні ними правопорушення підтримували авторитет і довіру до держави та її судового устрою. Адже в ситуаціях, коли самі слуги закону подавали приклади беззаконня, виникала моральна розпуста всього суспільства [163, с. 362]. Тому в розділі восьмому «Про нагляд за судовими установами і про відповідальність посадових осіб судового відомства» Статутів з'являються три види відповідальності: дисциплінарна, кримінальна і цивільна. Остання призначалася при виявленні неправильних і упереджених дій суддів. Кримінальна відповідальність наставала внаслідок скоєння суддею посадового чи кримінального злочину, а дисциплінарна — у разі виникнення сумнівів стосовно подальшого перебування певного судді на посаді [162, с. 110]. Утім, на практиці не завжди судді, які зловживали і неналежним чином виконували службові функції, несли за це покарання [162, с. 363].

Чи не найважливішим завданням судової реформи було «створення судді-людини», на зміну «судді — бездушній машині». Дрібні, матеріальні, кар'єрні розрахунки відкидалися як негідні. Натомість відкривалися нові горизонти для самореалізації. Багато хто з представників судового відомства залишали кращі, вищі службові посади (наприклад, віце-директори різних департаментів) і з готовністю йшли в члени судової палати. Здебільшого це була діяльність за покликом душі. Спрямованість соціально-психологічних настанов особистості такого судді мала орієнтири — служіння громадянам, суспільству, самовідданість, безумовне підпорядкування особистих інтересів і потреб інтересам встановлення справедливості, нетерпимість до порушення прав громадян, самореалізація, творчий підхід до професії (створення суддею спільної єдності загального, абстрактного і конкретного через відшукування їх в одиничності та індивідуальності розглянутого ним юридичного факту [131, с. 189]). Так виникла група судових діячів, відданих служінню справі правосуддя. Особливо їх було багато серед мирових суддів.

Отже, судовою реформа 1864 року відіграла велику роль в еволюції моральної і професійної культури судді, адже під її впливом виникли нові поняття, створювалися нові типи особистості й народжувалися нові відносини. Наприклад, відтепер у судах загальної юрисдикції могли судитися особи, які належали до різних станів. Так, 6 листопада 1880 року в Ізюмському окружному суді Харківської губернії стосовно сплати штрафу з селянами судився князь генерал-ад'ютант

С. М. Воронцов, який належав до вищої еліти тогочасного суспільства [137, с. арк. 1].

На жаль, у кінці 80-х — на початку 90-х років почався відступ від суттєво важливих принципів судової реформи. Частково ліквідовуються такі демократичні інститути, як незалежність і незмінність суддів, гласність і змагальність судочинства, розгляд судових справ за участю присяжних і право підсудного на захист тощо. Майже ліквідовується мирова юстиція і здійснюється злиття на нижчих щаблях адміністративної і судової влади. Поступово зникають ідеали, а служіння правосуддю починає деформуватися в службу в судовому відомстві — важку і з невеликим матеріальним забезпеченням. Таким чином, до судді пореформеного періоду вже не ставилися високі морально-професійні вимоги — верства дрібнішала, рівень знань знижувався, а почуття честі й обов'язку, уявлення про порядність і про межі дозволеного забувалися.

Внутрішнє переконання судді XIX століття було скоректоване обов'язковими правилами, формальними вказівками і не могло забезпечити справедливого вирішення справи. Причини були як у самому судді, так і в зовнішніх обставинах: суддя інколи не вмів чи не міг застосувати всю повноту свого внутрішнього переконання; йому, як і будь-якій людині, були властиві захоплення, які провокували часом однобічний підхід до вивчення справи, ставали причиною помилок. Та найважливішим недоліком у діяльності судді XIX століття А. Ф. Коні вважав «лінь розуму» і «сон совісті». Саме через них суддя не міг ретельно пізнати і об'єктивно оцінити докази, позбавитися поверхових суджень і досягнути, шляхом постійного знищення виникаючих сумнівів, істини в справі [89, с. 6]. Адже бездіяльність розуму і совісті разом із жадібним пошуком підкорення зовнішньому авторитету та рабством перед своєю почуттєвою природою породжували інертність духу судді.

Спроба окреслити рівень професійних знань та культури мислення юристів після реформи вимагає відповіді на такі проблемні питання: якою була якість тогочасної університетської освіти та якими були і як вчилися студенти юридичних факультетів, з котрих потім формувався судовий корпус держави?

З цього приводу цікавими є дослідження А. С. Ізгоева, який на початку XX століття в статті «Про інтелігентну молодь» репрезентував свої роздуми стосовно виховання, освіти та становлення молодшої людини Російської імперії, та сучасного науковця Ф. Ф. Дудирева,

який детально проаналізував потреби й інтереси студентів юридичних факультетів тих часів.

Так, А. С. Ізгоев був стурбований рівнем моральної і духовної культури студентської молоді. Він наводив результати опитування тогочасних студентів. На питання: чи мала сім'я вплив на утвердження їх етичних ідеалів і естетичних смаків, з 2150 опитаних студентів відповіли тільки 1706. Із них 56 % дали негативну відповідь і лише 44 % — позитивну. Це, на думку дослідника, свідчило про те, що студентство не успадкувало кращих духовних традицій суспільства [79, с. 99; 104] і виявляло низьку культуру мислення і вольового розвитку, моральне недбалство, байдуже ставлення до своєї фізичної форми, що неминуче вело до духовного зубожіння і виродження [79, с. 104; 108]. Крім того, проаналізувавши інтенсивність роботи на основі об'єктивних даних (днів і годин), А. С. Ізгоев змушений визнати: студент Російської імперії займався навчальною діяльністю у два рази менше, ніж за кордоном. Так, студенти юридичного факультету Російської імперії мали 4–5 годин обов'язкових лекцій (які погано відвідували), тоді як їх французькі колеги навчалися 7–8 годин. Тільки одиниці з них конспектували професорські лекції (чим викликали насмішки своїх колег), інші ж перемовлялися, читали книги, газети. Вчитися ж починали тільки перед сесією, опрацьовуючи короткі, пристосовані до програми посібники. Відтак 95 % студентів закінчували навчання, навіть не переглянувши інших книг, крім «казенних підручників», що не давало змоги здобути фундаментальні, глибокі знання. Вони просто завчали лекції напам'ять. У такому випадку іспит ставав формальністю. Для порівняння, французький студент юридичного факультету не міг закінчити курсу, не прочитавши робіт юристів-класиків [79, с. 107].

Проте, на думку Ф. Ф. Дудирева, часто студенти не відвідували лекцій вимушено, а не з лінощів. Хоча юридичні факультети й уважалися «аристократичними», більшість студентів були вихідцями із збіднілих родин і не могли розраховувати на допомогу батьків. Постійна нужденність та пошук коштів для того, щоб прожити, не давали їм змоги систематично навчатися. Це призводило до того, що весь процес навчання майбутнього судді зводився до кількох тижнів підготовки перед іспитом [62, с. 90].

Безумовно, наведене не означає, що юридичні факультети випускали тільки неуків. Відомі десятки імен блискучих юристів, підготовлених саме в цей період. Навіть за несприятливих умов університет

формував у студентів юридичного факультету (хай і не в усіх) потребу в інтенсивності громадського життя та товариськість, яка не давала «...загрузнути в болоті егоїстичних, корисливих, кар'єрних інтересів» [62, с. 108–109]. До того ж у деяких університетах саме студенти юридичних факультетів «...задавали тон всьому закладу, а юриспруденція царювала в ньому. Скрізь: у буфеті, в коридорах, в аудиторіях — тільки й бачиш, що юристів, тільки і чуєш: «Право, право, право...» [62, с. 88–90]. Прикладом такого університету був Харківський, у якому майбутні юристи отримували більш ґрунтовну підготовку, ніж в інших університетах імперії, а професорський склад був прикладом справжньої відданості професії — не шкодуючи часу і сили, вони завжди приходили на допомогу суддям-практикам [90, с. 414].

Однак не всі судді XIX — початку XX століття, які прагнули самореалізуватися в професії, могли це здійснити в умовах постійного тиску з боку влади і керівництва. Накази, прохання, погрози тощо не могли не викликати постійної тривоги та страху за наслідки свого рішення, що нерідко підштовхувало до розвитку догідливості та боягузтва. Тому тільки ті юристи були незалежними, які мали не просто сильний характер, а й мужність відстоювати свої погляди, виявляти неабияку твердість і зрілість своїх переконань. Першочергово недоліки вольового розвитку зумовлювали формальне виконання морально-професійних обов'язків, викликали почуття невпевненості та нездатність розумно вирішити внутрішні конфлікти.

Не завжди юристи того часу могли уникнути й тиску громадської думки. Під страхом громадського невдоволення вони знаходили більш легкі та сприятливі шляхи розв'язання справ, при цьому не дослухаючись до голосу своєї суддівської совісті, котра є головною силою, що підтримує юриста: «Ні голос пристрасті, ні сторонні впливи, ні особисті інтереси, ні шум і гул громади — ніщо не повинно заглушити в ньому потаємного голосу власної совісті» [89, с. 408].

Разом з тим далеко не кожен юрист XIX — початку XX століття мав свідому внутрішню визначеність про «право» і «неправо», нетрафаретно ставився до своєї професійної діяльності, міг в умовах пануючого «неправа» зібрати всі свої внутрішні сили, щоб звільнити свою свідомість від згубного впливу цих умов. Часто для цього йому «...не вистачало професійного духу» [52, с. 119]. Так, Б. О. Кістяківський зазначає, що тільки з перших складів реформованих судів можна назвати осіб, які позитивно вплинули на суспільну правосвідомість. В останні ж роки XIX століття, на його думку, не виділився

ні один суддя, який би набув широкої популярності й симпатії в суспільстві: «Суддя не є у нас почесним званням, яке свідчить про неупередженість, безкорисливість, високе служіння тільки інтересам права. Більш того, наш кримінальний суд перетворився на якийсь знаряддя помсти. Невігластво деяких суддів просто вражає, більшість з них ставиться до своєї справи, що потребує постійної напруженої розумової роботи, без цікавості, вдумливості, усвідомлення важливості й відповідальності свого становища» [79, с. 148–154].

Не можна повністю погодитися з таким твердженням, оскільки своєрідною даниною стереотипу про традиційну однорідність усіх складових імперії є невизначеність місця і ролі українців (філософів, науковців, юристів, педагогів, лікарів) у «московській схемі світової історії» [97, с. 8–10]. Тому слід зазначити, що характерного для суспільної свідомості Російської імперії XIX століття правового нігілізму і негативного ставлення громадян до суду в Україні було значно менше. Принаймні судова влада користувалася повагою в населення України, хоча й відбувалося це на загальному фоні непереможного анархостепоного індивідуалізму і хронічного неприйняття власної аристократії, яка ототожнювалася з «польською бундючністю» або «жидівською зарозумілістю» [5, с. 58–59]. Це зумовлено помітною різницею в рецепції двох націй, їх менталітеті. Наприклад, Харківський міський мировий суд поважали громадяни, оскільки він був одним з найкращих в імперії. А. Ф. Коні називав його «...школою для морального і правового розвитку місцевого населення» [89, с. 304–305].

Однак згодом якісний ресурс діяльності судів в Україні погіршився. Так, розглядаючи статистику покарань, винесених окружними судами й судовими палатами із кримінальних справ в Україні 1900–1917 років, дослідники зазначають її негативні риси, які в багатьох випадках були наслідком низького рівня морально-професійного розвитку юристів. Це приклади антигуманності (велике зростання видів тяжких покарань, смертної кари тощо), несправедливість, жорстокість (наприклад, у рішеннях Київського військового окружного суду), тяганина, казнокрадство, хабарництво [219, с. 31, 34–39].

Отже, на тлі наведеного складається думка, що юристи зазначеного періоду мали різний рівень особистісного потенціалу і діаметрально протилежні вектори спрямованості світогляду, соціально-психологічних настанов діяльності.

Передусім це стосується міністрів юстиції того часу: В. М. Паніна, Д. М. Замятіна, С. М. Урусова, К. І. Палена, Д. М. Набокова. Всі вони

вирости в заможних родинах, отримали хорошу освіту. Навіть вороги визнавали їх велику жагу до пізнання і унікальну освіченість (це не стосувалося тільки Палена, який був доволі обмеженою людиною). Незважаючи на наведене, вони по-різному ставилися до своєї професійної діяльності. Наприклад, деякі умовно належали до типу «юриста-бюрократа» (як, наприклад, В. М. Панін) [83, с. 31–34], які свої симпатії, переконання без вагань змінювали під впливом поглядів царя. І це не було тривіальним пристосуванням. Для юристів цього типу дотримуватися системи поглядів керівника було священним обов'язком підлеглого, який вони виконували буквально і педантично, інколи вкладаючи душу в дріб'язкову розпорядливість, видаючи форму за зміст. На судові справи вони дивилися як на математичні формули. Та треба віддати їм належне — служили безкорисно, ніколи не брали хабарів, хоча, звісно, механізми хабарництва їм були відомі.

Інших умовно можна віднести до типу «теоретики-педанти» (С. М. Урусов). Це були юристи, які мали величезні теоретичні пізнання, ґрунтовно засвоїли всі казуїстичні тонкощі законів, не прагнули кар'єрного росту, були порядними і чесними, уважними до людей, але водночас безхарактерними і поступливими [81, с. 61–62].

На жаль, поширеним був і тип «юриста-неука» (К. І. Пален). При наявності вищої освіти вони вирізнялися надзвичайно низьким рівнем культури правового мислення (так звана «розумова простота»). Були противниками судової реформи, відверто ігнорували її нововведення і робили все для того, щоб ліквідувати в судах «...надлишковий лібералізм і вивітрити дух незалежності» [82, с. 59–60].

Однак слід віддати належне і тим юристам, яких може і не так багато було в той період, але саме вони були моральним і професійним взірцем — тип «юрист за покликанням» (як, наприклад, Д. М. Замятін, Д. М. Набоков). Це були висококваліфіковані професіонали, які в професію йшли за покликанням. Такі юристи мали заслужену пошану і берегли свою репутацію, усвідомлювали й гідно виконували свої професійні обов'язки.

Характеризуючи соціально-культурні типи юристів ХІХ — початку ХХ століття, слід звернутися і до персоналій визначних вчених-юристів: Д. І. Каченовського, І. Ф. Тимківського, О. М. Лазаревського та ін. Наприклад, Олександр Лазаревський був відомим широкому загалу як знавець історії права Лівобережної України. Він працював членом земства, окружного суду, а в 1885 році його було обрано на

високу і відповідальну посаду члена Київської судової палати. За життя багато і плідно працював. На його працях вивчилося не одне покоління науковців і юристів [32, с. 309–311].

Різноманітною та далекосяжною була діяльність і О. Ф. Кістяківського. Він довго був викладачем юридичного факультету Київського університету і виявляв неабияке зацікавлення проблемами, пов'язаними з історією організації правових систем та побудови взаємовідносин між громадянином і державою. Ним активно розроблялася історія звичаєвого права, в якому він вбачав те підґрунтя, що визначало формування і подальший характер української правової системи [32, с. 325–326].

Дуже яскраві психологічні образи юристів того часу подає Л. М. Толстой. Саме представники юридичної професії є героями багатьох творів класика («Отрочество», «Юность», «Воскресенье», «Анна Каренина», «Война и мир», «Смерть Ивана Ильича», «Крейцеров соната» та ін.). Така цікавість Л. М. Толстого до юристів не випадкова, адже в юності він два роки навчався на юридичному факультеті Казанського університету.

Так, перед читачем постає ціла галерея портретів різних юристів: членів і голів окружного суду, прокурорів, адвокатів, чиновників, судових приставів тощо. Серед них є спритні і дуже самовпевнені кар'єристи і особи «...без імені і статків, котрі, лавіруючи між лібералізмом і консерватизмом, користувалися тим з двох напрямків, який в даний час був їм корисним». Усі вони вважали, що «...в житті існують обставини, за яких ставлення людини до свого ближнього не має значення».

Утім і серед персонажів Л. М. Толстого є і чесні, моральні люди, які віддано служать своїй справі: «Ми слуги закону, але це не заважає нам бути людьми» [121, с. 32–33; 191, с. 26–28].

Суперечності реалізації юридичних практик. Спроби створити незалежну українську державу в період революційних подій 1917–1920 років вимагали значних зусиль щодо розбудови нового державного апарату взагалі і зокрема судової системи. Демократичні ідеали фундаторів української держави наштотхнули на суворі реалії життя і не були реалізовані повною мірою.

У перші місяці після Лютневої революції Тимчасовий уряд ліквідував військово-польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських дільничних начальників [31]. Одночасно відновлюва-

лась діяльність мирових судів та розширювалася їх компетенція [66, с. 34–41]. Судами загальної юрисдикції були окружні суди, а другою інстанцією для них — Київська, Харківська та Одеська судові палати. Відповідно зберігалися процесуальні форми та судовий етикет. У травні 1917 року в повітах почали призначатися адміністративні суди, а при окружних судах створюватися адміністративні відділення [124, с. 70]. В Одесі ще з 1808 року діяв комерційний суд. Таким чином, внаслідок незначної реорганізації судова система в Україні в основному була приведена у відповідність до Судових статутів Російської імперії 1864 року.

Але в революційному вирі, що охопив Україну після Лютневої революції, стихійно виникали різноманітні установи, які привласнювали собі судові функції. Так, у Катеринославській і Херсонській губерніях виникли тимчасові суди в складі мирового судді (голова), одного представника від робітників і одного — від селян, у Луганську — революційний трибунал, склад якого обирався Радою робітничих і солдатських депутатів [127, с. 39]. У Дружківці окремі судові функції виконували безпосередньо Ради робітничих депутатів [200, с. 147]. Сумнівним є, що ці судді за випадком чи сумісництвом (переважно без будь-якої освіти) мали спрямованість світогляду, орієнтовану на правові принципи високого стандарту — гуманізму справедливості тощо. Для представників «моря сірих солдатських шинелей» характерним був низький рівень культури. Визначальною позитивною рисою була наявність «духу боротьби», тоді як наявність освіти була ознакою поганого тону, підкреслювала «суспільне становище «буржуя» [211, с. 150–151].

Уперше ідея формування власної судової системи в Україні була висловлена в Декларації Генерального секретаріату від 10 липня 1917 року, а підтверджена наступною Декларацією від 12 жовтня того ж року [220, с. 487, 514–518]. Програмні завдання Центральної Ради стосовно реформи судової системи були викладені в III Універсалі [135]. Реалізуючи їх, Центральна Рада 10 листопада 1917 року прийняла важливу для українізації суду постанову: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [203], він «...повинен стати справедливим, відповідним духові народу» [193, с. 457]. Так, у Законі «Про умови осудження і порядку обрання суддів генеральних і апеляційних судів» (грудень 1917 року) до кандидатів у судді висувалася вимога мати вищу освіту. Однак цей закон допускав обрання на посаду судді й осіб, які її не мали [131, с. 112; 193, с. 457].

Реформуючи судову систему, Центральна Рада йшла шляхом збереження сталих демократичних форм судоустрою. Законом від 17 листопада 1917 року вона визнала неправомочність Київської, Харківської й Одеської судових палат і одночасно ухвалила закон «Про заведення апеляційних судів», згідно з яким в УНР створювалися три апеляційні суди: Київський, Харківський і Одеський [200]. 2 грудня 1917 року був обраний склад Київського апеляційного суду [201]. Сформувати в повному складі Одеський та Харківський апеляційні суди не вдалося. Того ж дня Центральна Рада ухвалила закон «Про утворення Генерального суду». Як вища касаційна інстанція в УНР Генеральний суд мав виконувати функції колишнього Сенату в справах судових, справах нагляду за судовими установами і особами судового відомства. Генеральний суд складався з трьох департаментів: цивільного, карного й адміністративного (тимчасово Генеральний суд виконував функції Головного воєнного суду). При Генеральному суді створювалася прокуратура [34].

На жаль, в умовах війни розпочату судову реформу не вдалося завершити і в УНР в лютому 1918 року виникли надзвичайні судові установи, які заповнювали вакуум в організації судової влади. 14 лютого 1918 року були запроваджені посади головних губернських комісарів, яким надавалося право створювати революційні військові суди, що діяли в складі двох представників від місцевих громадських організацій і чотирьох — за призначенням губернського коменданта [124, с. 76]. Такий підхід перетворював судову систему із незалежної гілки влади на своєрідне доповнення адміністративного апарату, в якому процесуальні форми перетворювалися на адміністративні засоби.

Стан війни вимагав від уряду УНР створювати судові установи зі спеціальною юрисдикцією. Для розгляду кримінальних справ військових було створено Київський та Одеський військові суди, а згодом — вищі військові суди в Києві та Катеринославі й 17 штабних судів.

Після вступу, відповідно до Брестської угоди, на територію України німецьких та австро-угорських військ були запроваджені військово-польові суди цих держав, які поширювали свою юрисдикцію і на громадян України та її мешканців. Із послабленням української влади німецькі військові інститути активно привласнювали функції її органів, у тому числі й судових. Яскравим проявом став наказ фельдмаршала Ейхгорна від 25 квітня 1918 року, в ст. 1 якого говорилося, що «всі злочинства проти громадського ладу, всі карні злочинства, як і всі злочинства проти германського й союзного вій-

ська, як і всіх осіб, що належать до них, підлягають військовому особливому германському польовому суду» [135].

Зрозуміло, що діяльності військово-польових судів була притаманна спрощеність процесуальної процедури при розгляді справ, що зумовлювалося особливістю періоду, в який вони діяли.

Зміна форми української держави у зв'язку з приходом до влади П. Скоропадського і відсутність наступності між УНР і Українською державою неминуче вимагали створення нових владних структур, у тому числі судових. У перші тижні існування Гетьманату в Україні діяла «змішана» судова система, тобто судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, та суди, засновані Центральною Радою. 25 травня 1918 року гетьман затвердив закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні — «іменем закону Української Держави» [200, с. 80].

Створення нової судової системи в Українській державі розпочалося з реформування її вищої ланки — Генерального суду. Відповідно до закону «Про тимчасовий державний устрій України» Генеральний суд повинен був охороняти і захищати закон і бути вищою судовою інстанцією в Україні. Новела полягала в тому, що судді Генерального суду призначалися гетьманом [55]. Але це був лише перший крок. Гетьман планував перетворити Генеральний суд на структуру, схожу на колишній Сенат Російської імперії. 2 червня 1918 року був прийнятий новий закон про Генеральний суд. Відтепер цей судовий орган складався з 15 суддів цивільного, карного і адміністративного департаментів і виконував на території України функції (які раніше належали Сенату Російської імперії) в справах судових, справах нагляду за судовими установами та особами судового відомства.

Принциповий крок у судовій реформі був зроблений з прийняттям 8 липня 1918 року закону «Про утворення Державного Сенату». Цим документом скасовувався Генеральний суд і засновувався Державний Сенат як вища інституція Української держави в судових та адміністративних справах. У законі яскраво простежувалась прихильність гетьмана до російської моделі організації державних структур і, зокрема, судових. Відповідно до 2-го артикулу устрій, концепція, обсяг повноважень Державного Сенату, порядок чинності та провадження справ, порядок виконання постанов Державного Сенату, порядок його зносин з іншими державними установами, права, обов'язки і відповідальність senatorів мали тимчасово регулюватися «Учреждением Российского Правительствующего Сената» та «Учреж-

дением Судебных установлений». Державний Сенат складався з Адміністративного Генерального суду (19 сенаторів), Карного Генерального суду (11 сенаторів), Цивільного Генерального суду (15 сенаторів) і Загального Зібрання Сенату (10 сенаторів) [56].

Гетьман залишив в Україні систему загальних судів. 8 липня 1918 року було ухвалено закон «Про судові палати і апеляційні суди» [58], відповідно до якого усі три судові палати — Київська, Харківська та Одеська — залишалися діючими з деякими змінами стосовно їхніх штатів та вимог до кандидатів на посади суддів. Як суд першої інстанції судові палати мали розглядати справи про державні та посадові злочини. Судові палати були апеляційними інстанціями для всіх справ, що розглядалися в окружних судах без присяжних. До того ж ці установи здійснювали наглядові функції за окружними судами. У свою чергу Генеральні суди Державного Сенату були апеляційною інстанцією в справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними. Окружні суди діяли в складі адміністративного, карного і цивільного відділів. Вони розглядали справи в складі трьох постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи — у складі трьох суддів і дванадцяти присяжних. За станом на середину 1918 року в Україні налічувалось 19 окружних судів.

У цей час суттєвих змін у процесуальних (процедурних) моментах розгляду справ в окружних та апеляційних судах не сталося, вони значною мірою будувалися на процедурних засадах колишньої Російської імперії.

Гетьманський уряд відновив мирову юстицію. Законодавче визначення організації та діяльності мирових судів сталося 2 червня 1918 року. Юрисдикція мирових суддів обмежувалася мировою дільницею. Додаткові та почесні мирові судді розглядали справи в межах мирового округу. Дільничні та додаткові мирові судді свої посади обіймали постійно. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську і судову діяльність. Вони розглядали справи лише в тих випадках, коли обидві сторони зверталися до них за посередництвом. Мирові дільниці об'єднувалися в мирові округи (всього діяло 115), у межах яких збиралися з'їзди мирових суддів. До штатного розкладу з'їздів мирових суддів належала посада адміністративного судді повіту, якому доручалося провадження попереднього слідства в кримінальних справах [57]. Мировий з'їзд здійснював нагляд за належними до нього дільничними мировими суддями. Апеляційною інстанцією

для мирових судів були окружні суди. Голова з'їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції і обіймав цю посаду не менше трьох років.

В Українській державі на підставі Російського імперського Статуту торгового судочинства продовжував діяти Одеський комерційний суд у складі голови, його товариша та чотирьох суддів. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, скарги на рішення якої розглядав Цивільний Генеральний суд Державного Сенату.

Незважаючи на досить непрості умови функціонування правової системи в Україні періоду Гетьманату, існував відповідний порядок формування корпусу суддів. До кандидата на посаду сенатора і судді ставилися досить високі професійні вимоги. Так, згідно із законом від 8 липня 1918 року «Про створення державного Сенату» кандидат на посаду судді повинен був мати вищу юридичну освіту, відповідний науковий ступінь з юридичних наук. Крім того, мати досвід — заміщувати не менш ніж 15 років посади судового слідчого, товариша прокурора окружного суду або адвоката. Згідно із цим законом заборонялося кандидату на посаду судді займатися будь-якою іншою діяльністю, крім наукової і викладацької [131, с. 112; 132, с. 325].

З метою створення регулярної української армії гетьман значну увагу приділяв формуванню військових судів. У травні 1918 року було створено Головне військово-судове управління і складено реєстр осіб, яких планувалося призначити на військово-судові посади. Тоді ж було прийнято закон «Про військову підсудність» [59]. У гетьманській державі діяли створені за часів УНР Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів. 21 червня 1918 року Рада міністрів ухвалила закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» [69, с. 11], яким підтвердила основні положення відповідного закону Центральної Ради. Вищі суди склалися з голови і восьми суддів, а штабний — з голови і чотирьох суддів. Усі судді обиралися жеребкуванням строком на два місяці. Рішення військових судів могли оскаржуватися лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду Державного Сенату.

Проте система військових судів в Українській державі на той час мала суперечливий характер. Справа в тому, що до створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому здобутки гетьмана в цьому напрямі були незначні, а відтак зусилля в розбудові військових судів не мали практичного втілення.

Реальну роль у військовому судочинстві відігравали німецькі та австро-угорські військово-польові суди, які були одним із знарядь наведення порядку в умовах анархії й безвладдя останніх місяців діяльності Центральної Ради. Тому гетьман був змушений прийняти цю систему.

Організація та діяльність німецьких військово-польових судів, за свідченнями сучасників, будувалась на таких підставах: постійного складу суду не існувало; судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової частини; підготовка справ, прокурорські обов'язки, а також нагляд за виконанням вироків покладалися на «судового офіцера», посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини або при військовій комендатурі; судовий офіцер головував у судовому засіданні; судовий процес відбувався без особливих формальностей і дотримання законів; суд на свій розсуд підвищував або знижував покарання, передбачені німецьким законодавством; командир військової частини мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вирoki суду, крім того, від нього залежало допущення на судове засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів [46, с. 40–42].

Але наведене не означало, що П. Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській та німецькій військовій «феміді». Справа в тому, що українська судова система на той період значною мірою припинила свою діяльність і цей вакуум заповнювали австрійські та німецькі військово-польові суди. Але в процесі відновлення апарату української юстиції гетьман домагався обмеження їх юрисдикції щодо українського населення.

Після падіння Гетьманату і приходу до влади Директорії знов стала проблема перебудови державного апарату і в тому числі судового. Директорія не сприйняла здобутків гетьманату в державотворенні і не повернулась до державних інституцій УНР часів Центральної Ради. Вона прагнула зробити свій оригінальний внесок у розбудову української держави, а опинилась на роздоріжжі. Її зусилля в галузі державного будівництва, зокрема судоустрою, були хаотичними і неефективними, а вакуум у судовій системі заповнило надзвичайне військово-судочинство.

Ще 1 грудня 1918 року Директорія ухвалила, що «суд на території Української Народної Республіки твориться іменем УНР». Наприкінці грудня цього ж року Директорія скасувала Державний Сенат, заснований гетьманом [150], а 2 січня 1919 року підтвердила закон

про відновлення діяльності Генерального суду часів УНР, щоправда, з назвою «Надвищий суд» [35]. 24 січня були відновлені апеляційні суди, засновані Центральною Радою [37]. Директорія намагалася зберегти мирові судові установи. 19 лютого 1919 року був прийнятий закон «Про вибори та призначення мирових суддів», яким установлювалось, що органи місцевого самоврядування повинні найближчим часом обрати мирових суддів за нормами закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 року [36].

Таким чином, за основу нової моделі судової системи «другої» УНР Директорія поклала принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані Центральною Радою і гетьманом. Але складна геополітична ситуація, в якій опинилася Україна, необхідність вести військові дії проти більшовиків, білогвардійців, анархістів, Антанти, поляків зумовлювали суттєві аномалії в судоустрої УНР [84, с. 107]. На практиці існувала і діяла надзвичайна судова система, яка була далека від принципів, законодавчо проголошених Директорією. Спочатку основними судовими установами УНР стали військово-польові суди, їх започаткував наказ С. Петлюри і О. Осецького від 22 листопада 1918 року. На його підставі при всіх військових частинах засновувалися військово-польові суди в складі двох старшин, двох козаків, прокурора та секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади [193, с. 57]. Для влаштування військово-польових судів застосовувалися російські Військовий статут про покарання 1869 року та Положення про польове управління військ у военний час 1914 року.

Формування надзвичайної судової системи Директорії на цьому не закінчилось. 20 грудня 1918 року був створений позасудовий орган — «дев'ятка» — комісія у складі дев'яти осіб: представників від Головного військового юридичного управління, військових частин та міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх противників нової влади [95, с. 154]. У такій системі та повноваженнях судових установ неважко побачити намагання Директорії перетворити їх на знаряддя боротьби з політичними опонентами. Широка підсудність військово-польових судів призвела до того, що суд при штабі корпусу не встигав розглядати справи, а тому 20 грудня 1919 року в Києві було створено вже два військово-польові суди. Зменшився і склад судової присутності. Тепер суд працював у складі головуючого і двох суддів за наявності двох запасних. Судова система, створена Директорією в перші місяці її існування, не відповідала демократичним

принципам, не змогла виконати завдань, які на неї покладалися, і 26 січня 1919 року військово-польові суди на території УНР були скасовані. Того ж дня Директорія затвердила закон «Про надзвичайні військові суди». Вони були винятковими і діяли на фронтах та в місцевостях, де був оголошений воєнний стан. Якщо взяти до уваги, що на підставі закону Директорії від 24 січня 1919 року на всій території УНР оголошувався воєнний стан, то не лишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план, а то й зовсім не діяло [200, с. 105].

У системі надзвичайних військових судів не існувало ніякої інстанційності, їх вироки не підлягали оскарженню і негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені до страти, мали право протягом шести годин після проголошення вироку звернутися з проханням про помилування до «Верховної влади», тобто до Директорії, а «в діючій армії — до Головного отамана» [103, с. 164]. У зв'язку з низькою кваліфікацією суддів, а в більшості випадків — її відсутністю, наказом Головного отамана від 14 червня 1919 року суди при військових корпусах і дивізіях були розформовані. 5 липня така ж доля спіткала і судові установи на рівні корпусів. Усі справи почав вирішувати суд при Штабі діючої армії. У такому вигляді військовий суд діяв до кінця 1919 року [70, с. 4–5].

Система надзвичайного військового судочинства, що виникала стихійно і не мала належної правової бази організації, майже з необмеженою юрисдикцією, ніким не контролювана, була знаряддям репресій проти прихильників попереднього режиму, а згодом — опозиційних сил Директорії. Така судова система була далека від виконання завдань зміцнення законності та правопорядку, а навпаки, збільшувала свавілля отаманів і поглиблювала анархію в державі.

Проблемам судоустрою значна увага приділялася і на території Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 21 листопада 1918 року Українська Національна Рада прийняла закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади» [109, с. 181–182]. Функцію правосуддя в ЗУНР продовжували виконувати суди колишньої Австро-Угорської імперії, але під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Судді, які не скомпрометували себе антиукраїнською діяльністю і прийняли присягу служити ЗУНР, залишалися на своїх посадах. Одночасно здійснювалася перебудова судової системи. На території республіки було створено 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно до національного складу населення

за квотою 1 мандат на 40 тисяч жителів мали обиратися нові судді. У такий спосіб слід було обрати 144 судді окружних судів, з них 102 українців, 25 поляків, 17 євреїв [38].

Продовження судової реформи в ЗУНР мало оригінальний напрям — було розділене кримінальне і цивільне судочинство. 11 лютого 1919 року видано закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції для розгляду кримінальних справ. Юрисдикція окружних і повітових судів обмежувалася цивільними справами. Другою інстанцією в цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, а третьою — «Надвищий державний суд». Тимчасово, до їх утворення, функції другої та третьої інстанцій належали спеціально створеним на цей час Окремому судовому сенату II інстанції та Окремому судовому сенату III інстанції.

Окрім органів цивільної юстиції в ЗУНР створювалася і військова юстиція. Відповідно до розпорядження Державного Секретаріату ЗУНР від 16 листопада 1918 року [39] у Львові планувалось створити Найвищий військовий трибунал. Військові обласні суди мали діяти в межах Львівської, Тернопільської та Станіславської військових обласей.

Складна воєнна ситуація на фронтах та наявність в тилу великої кількості диверсантів і шпигунів вимагали створення більш мобільних органів, ніж звичайні військові суди. Розпорядженням Державного Секретаріату ЗУНР від 3 грудня 1918 року при кожній окружній команді були створені військово-польові суди [39]. А в січні наступного року — військово-польові суди груп «Північ», «Південь», «Львів».

Після переходу Української Галицької Армії за річку Збруч було дещо змінено структуру військово-судових установ. Розпорядженням від 16 липня 1919 року створено військово-польовий суд Начальної Команди Галицької Армії та військово-польові суди I, II, III корпусів. Ці суди здійснювали судочинство щодо військовослужбовців частин, які підпорядковувались Начальній Команді Галицької Армії [188, с. 181–182].

Щодо вимог до кандидатів на посади суддів ЗУНР докладних відомостей немає, але, спираючись на факт прийняття закону «Про скорочення підготовчої суддівської служби», який зменшував термін стажування суддів з трьох до двох років, мусимо дійти висновку, що в ЗУНР високих освітніх вимог до суддів не висувалося. Можливо, це було зумовлено умовами воєнного часу.

На жаль, відомостей про юристів періоду 1917–1920 років настільки мало, що неможливо з впевненістю окреслити особливості їх морально-професійного розвитку. Важко однозначно говорити про ціннісно-орієнтаційну і мотиваційну серцевину їх правосвідомості, яка визначала професійну цілеспрямованість їх особистостей та принцип ставлення до права, до своєї професії. Можна тільки висловити гіпотетичну думку про те, що скоріше за все серед юристів зазначеного періоду були особистості, які, незважаючи на надзвичайно важкі часи, мали громадянську мужність залишатися чесними, справедливими, відповідальними, принциповими — це високий рівень морального і професійного розвитку, але були й такі, безвідповідальність і жорстокоість яких свідчила про відсутність будь-якого особистісного потенціалу.

Міністерство Внутрішніх справ УНР очолювали: з 1917 по 1918 рік — Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951), з січня по лютий 1918 року — Христю Павло Оникійович (1890–1941), з березня по квітень 1918 року — Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920).

Міністрами внутрішніх справ України, Української держави були: з грудня 1917 по березень 1918 року — Бош Євгенія Богданівна (1879–1925), в березні 1918 року — Іванов Андрій Васильович (1888–1927), з березня по квітень 1918 року — Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937), з травня по липень 1918 року — Лизогуб Федір Андрійович (1851–1928), з жовтня по листопад 1918 року — Рейнбот Віктор Євгенович (1869–1957), з листопада по грудень 1918 року — Кістяківський Ігор Олександрович (1876–1941).

Міністрами внутрішніх справ України часів Директорії були: січень 1918 року — Мицюк Олександр Корнійович (1883–1943), з лютого по квітень 1919 року — Чижевський Григорій Павлович (1888–?), з квітня 1919 по квітень 1920 року — Мазепа Ісаак Прохорович (1884–1952), з квітня по травень 1920 року — Зілинський Михайло Іванович (1882–1921), з травня 1920 по березень 1921 року — Саліковський Олександр Хомич (1866–1925). На посадах Генеральних прокурорів України зазначеного періоду працювали: з січня по квітень 1918 року — Маркович Дмитро Васильович (1848–1920), з липня по серпень 1918 року — Чубинський Михайло Павлович (1848–1943), з серпня по жовтень 1918 року — Романов Олексій Федорович (1875–?), з жовтня по листопад 1918 року — В'язлов Андрій Григорович (1862–1919), з листопада по грудень 1918 року — Рейнбот Віктор Євгенович (1869 – 1956).

Міністрами внутрішніх справ часів ЗУНР працювали: з 1918 по 1919 рік — Цегельський Льонгін (1875–1950), з січня по червень 1919 року — Макух Іван Ількович (1872–1946), з червня по липень 1919 року — Голубович Сидір (Ізодор) (1873–1938).

§ 3. Моральна і професійна культура юриста радянської доби

Після Жовтневих подій була проголошена мета — зруйнувати «старий світ» і побудувати «новий», згідно з революційними уявленнями про суспільство, судочинство, владу тощо. Тому на зміну старій судовій системі почали створюватися тимчасові народні суди: революційний суд, суд громадської совісті, революційні трибунали [20, с. 63; 114, с. 2]. Внаслідок відсутності правової бази ці суди, як правило, керувалися правилами, які приймалися на мітингах і виносили вироки на основі своєї «революційної правосвідомості», зумовленої ідеологією, яка кінцевою метою розвитку суспільства проголошувала відмирання держави, побудову комунізму. Наявність «революційної правосвідомості» була єдиною вимогою, що висувалася тоді до суддів, які своєю діяльністю мали сприяти здійсненню завдань пролетаріату [155, с. 9].

Поступово цей стихійний процес було спрямовано в організаційне русло. У районах, містах, волостях, повітах здійснення правосуддя передавалося місцевим народним судам, які повинні були діяти у складі судді та двох народних засідателів. Судді обиралися Радами — органами влади на місцях, а народні засідателі — за особливими списками, складеними тими ж Радами. Для боротьби проти контрреволюційних сил, розгляду справ, що стосувалися боротьби з мародерством, хижацтвом, саботажем і іншими зловживаннями торговців, промисловців, чиновників та інших осіб, запроваджувалися робочі і селянські трибунали, склад яких обирався губернськими або міськими Радами.

Після п'ятирічної відсутності (свого роду правового нонсенсу) 1 грудня 1922 року було відроджено інститут прокуратури як особливого гаранта принципу законності. Місцевими органами прокуратури були прокуратури округів, які безпосередньо підпорядковувалися Генеральному прокурору.

Через декілька місяців після затвердження прокуратури була створена і адвокатура. Положенням «Про адвокатуру» передбачалося формування при губернських радах суддів колегії захисників із цивільних і кримінальних справ. На членів цих колегій покладалося завдання судового захисту. Варто наголосити, що в перші роки радянської влади до адвокатів ставилися з недовірою. Тому знадобився певний час для відновлення зруйнованої адвокатської практики. Та згодом, незважаючи на існування негативних факторів, таке ставлення змінилось [52, с. 157–158].

У формуванні складу «нових» судів керувалися ідеями В. І. Леніна. Їх сутність якнайкраще сформульована у його висловлюванні: «...Жовтнева революція, зруйнувавши «старий суд», стала створювати «новий, народний суд», вірніше радянський, побудований на принципах участі трудящих і експлуатованих класів, — і тільки цих класів — в управлінні державою» [115, с. 163]. Цей принцип було закріплено і в Конституції 1918 року, де йшлося про те, що в момент рішучої боротьби пролетаріату з експлуататорами, останнім не може бути місця ні в одному з органів влади. Отже, перші місцеві і революційні суди склалися з кількох тимчасових суддів — представників пролетаріату [125, с. 238–242]. Це стосувалося і постійних суддів, якими були теж представники трудящих. Взагалі, важливою ознакою судочинства того часу є те, що серед суддів було багато членів Комуністичної партії — в 1923 році 63 %, а в 1928 році вже 85,6 % [155, с. 7–9, 12].

Таким чином, нова влада відмовилася від послуг суддів старого режиму — професійних юристів, які не належали до класу пролетаріату і були носіями правової свідомості поваленого класу. Їх замінили особами, які, як правило, не мали ні спеціальних знань, ні навичок судової діяльності і, у кращому випадку, були лише віддалено знайомі з основами судочинства, що склалися століттями, але вони були представниками трудящих. Якщо до цього ще додати, що траплялися випадки, коли офіційно допускався відступ від приписів, ухвалених уже радянською владою, то не важко уявити, як судові рішення залежали від суб'єктивної думки того чи іншого судді. Тому не дивно, що суд у свідомості громадян того періоду не асоціювався з такими поняттями, як «справедливість», «незалежність», «професіоналізм» [52, с. 129; 131, с. 115].

Та згодом в Україні постало питання про формування професійного суду. Так, відповідно до постанови «Про реєстрацію фахівців із судової частини» (прийнятої 7 березня 1920 року Народним коміса-

ріатом юстиції), усім особам, які належали до колишнього прошарку адвокатури, пропонувалося зареєструватися в Судово-слідчому відділі народного комісаріату юстиції. А Декретом Ради народних комісарів «Про використання юристів-практиків» від 5 червня 1920 року оголошувалася реєстрація осіб незалежно від віку і статі, які мають вищу юридичну освіту і стаж роботи в судовому, військово-судовому відомствах та адвокатурі. Таким чином, уряд УРСР усвідомлював необхідність професійного здійснення правосуддя, що зазначалося в прийнятому 26 жовтня 1920 року Положенні про народний суд [131, с. 113]. У ньому закріплювалися вимоги до постійних народних суддів:

по-перше, — мати право обирати і бути обраним до Ради робітничих і селянських депутатів. Це право надавалося громадянам, які досягли 18-річного віку. Винятки становили засуджені, недієздатні та обмежено дієздатні особи, а також особи, які жили коштом нетрудових доходів;

по-друге, — мати політичний досвід роботи в пролетарських організаціях партії, профспілках, робітничих кооперативах, фабрично-заводських комітетах і радянських установах;

по-третє, — мати теоретичну і практичну підготовку, необхідну для посади радянського судді.

Пізніше характер і перелік вимог до кандидатів у народні судді звузився, що уможливило залучення до заняття суддівських посад більш широкого кола осіб. Мова вже не йшла «...про еліту, про покликання — суддею міг бути кожний, навіть не гідний» [155, с. 12]. Так, на відміну від Положення про народний суд 1920 року, яке ще передбачало необхідність теоретичної підготовки кандидата на посаду судді, Положення про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 року і Положення про судоустрій УРСР від 23 жовтня 1925 року як критерій добору вже передбачали альтернативу: або стаж (не менше двох років) відповідальної політичної роботи в робітничо-селянських громадських, партійних організаціях, або два роки стажу практичної роботи в органах радянської юстиції на посадах не нижче слідчого [131, с. 114].

Така кадрова політика призвела до того, що більшість осіб, які посіли відповідальні посади в органах юстиції, були випадковими. Вони не мали необхідної юридичної підготовки, а інколи були зовсім непридатними для відправлення правосуддя за моральними і особистими характеристиками [1, с. 116–117, 125]. Отже, починаючи з 1929 року, суддею міг стати будь-який дієздатний громадянин Укра-

їни (СРСР), який досяг встановленого законом віку і був членом комуністичної партії (Положення «Про судоустрій» 1929 року і 1931 року стаж роботи за юридичною спеціальністю як вимогу до кандидата на посаду судді вже взагалі не ставили. До переліку обов'язкових вимог для кандидата законом про судоустрій 1938 року було введено віковий ценз 23 роки, який у 1960 році було підвищено до 25 років. Ухвалений 5 червня 1981 року Закон УРСР «Про судоустрій в Українській РСР» жодних змін до переліку не вніс і характер вимог до кандидатів у народні судді не змінився).

Тривалий час у радянському законодавстві взагалі не було встановлено обов'язкової вимоги до суддів мати вищу юридичну освіту [1, с. 117] та досить послідовне ствердження принципу соціалістичної законності (період НЕПу (1921–1928 роки)) привело до перегляду попередніх позицій. У середині 20-х років у юридичну науку повернулися відомі правознавці-цивілісти: А. В. Венедиктов, М. М. Агарков, Б. Б. Черепакін та ін. Це помітно пожвавило розвиток юридичної науки в цілому [2, с. 162]. Крім того, у царині юриспруденції плідно працювали академіки АН УРСР М. С. Бокаріус (1869–1931), М. П. Василенко (1866–1935), В. М. Корецький (1890–1984), В. Ф. Левитський (1854–1939) та ін. Разом з тим усе більше кандидатів на суддівські посади мають освіту (у 1936 році вищу юридичну освіту мали 6,4 %, а середню 39,8 % суддів), чи стаж практичної діяльності, що підтверджує юридичну кваліфікацію. Нарешті, згідно із Законом «Про статус суддів у СРСР», ухваленим 4 серпня 1989 року, суддею міг стати тільки той, хто мав вищу освіту. Проте слід зазначити, що і до ухвалення цього Закону на посади суддів, як правило, вже обиралися тільки особи з вищою освітою.

Однак рівень особистісного потенціалу юристів навіть з вищою освітою не завжди відповідав вимогам, які випливали із покладених на них обов'язків. Передусім траплялися факти суттєвого порушення законів, прав учасників процесу, формального ставлення до розгляду судових справ, помилкової кваліфікації злочинів тощо. Зокрема, О. В. Аграновська зазначає недостатньо високий рівень професійної культури радянських суддів, який виявлявся в незнанні законів, неправильному їх застосуванні, а отже, у недостатньому рівні кваліфікації [1, с. 118–119].

Не всі знання, отримані у вузах, були задіяними в професійній діяльності, адже юристу соціалістичної системи не доводилося навіть згадувати, наприклад, про римське чи звичаєве право або розмірко-

увати над перевагою права чи закону в конкретній ситуації [160, с. 3].

Оскільки протягом всього існування СРСР рівень морального і професійного розвитку радянського юриста зазнавав змін (бо змінювалися економічні, політичні, суспільні тенденції розвитку) є потреба виділити декілька соціально-культурних типів його особистості:

1. Юристи періоду військового комунізму (1919–1921 роки). Це не професіонали, а самовпевнені, ідеологічно заангажовані, неосвічені люди епохи, яка характеризувалася апробацією практики масового терору, ігноруванням моральних норм і правових інститутів. «Краще нічого не говорити про цих людей, — писав відомий російський філософ і соціолог, учень російського правознавця І. Петражицького П. Сорокін, — вони нерідко не знали навіть основ грамоти, науки управління, ... не завжди усвідомлювали, що роблять...» [183, с. 228–230]. Тому юристи цього типу були морально і психологічно пристосованими до діяльності революційних радикалів [20, с. 63]. Багато хто з них були колишніми «політичними» — в'язнями царизму. Провівши роки у в'язницях і засланні, вони демонстрували своєю поведінкою невірноваженість емоцій, ненависть, презирство до людського життя та страждань [183, с. 231].

Так, авангардистські настанови на створення «свого нового світу» і перетворення всього населення країни на еліту з прогресивною свідомістю [15, с. 436–437] втілилися в галузі юриспруденції. В умовах такого «авантюрного часу» людина, яка здійснювала судочинство, з одного боку, мала волю і силу для досягнення певних цілей, але з другого — її життя було суцільним випробуванням. Як правило, через півтора десятки років ті, хто насаджував свавілля, сам став його жертвою, пройшовши через тортури і приниження.

Загалом революційне право було правом на тотальні репресії, терор, по суті, «правом на кров» [2, с. 155]. На «революційну доцільність» списували найжорстокіші судові розправи. Деякі приклади такої «доцільності» вражають своєю неймовірністю. Наприклад, відомий судовий процес часів Громадянської війни (жовтень 1919 року) за звинуваченням у спробі державного перевороту цілого кавалерійського корпусу на чолі з Федором Мироновим, коли загальна кількість засуджених перевищувала тисячу чоловік «...вину їх не можна довести, але вони безумовно є винними, ...тому їх слід розстріляти кожного десятого за списком» [125, с. 237–238]. Та 23 жовтня Політбюро ЦК (партійний орган!) скасовує рішення суду, що є не менш

неймовірним, адже така всемогутність партійних органів породжувала практику, коли право, суд, взагалі всі юридичні інститути були залежними від них знаряддями розправи з «класовими ворогами» [20, с. 63–64, 66].

Міністрами внутрішніх справ України зазначеного періоду працювали: з листопада 1918 по січень 1919 року — Аверін Василь Кузьмич (1885–1945), з січня 1919 по вересень 1919 року — Ворошилов Климент Єфремович (1881–1969), з грудня 1919 по січень 1920 року — Петровський Григорій Іванович (1875–1958), з лютого по травень 1920 року — Раковський Християн Георгійович (Кристю Станчев) (1873–1941), з травня 1920 по березень 1921 року — Антон-Саратовський Володимир Павлович (1884–1943), з квітня по травень 1921 року — Кін Павло Андрійович (1882–1943), з липня 1921 по лютий 1922 року — Скрипник Микола Олексійович (1872–1933).

2. Юристи періоду НЕПу теж були «висуванцями» пролетарського походження з невисоким моральним і професійним рівнем, але вони вже не ігнорували консультацій дипломованих спеціалістів і використовували їх у своїй професійній діяльності. До того ж вони вже працювали в умовах, коли діяли більш-менш демократичні принципи кодифікації права початку 20-х років і утворилася єдина система судових органів, прокуратура і адвокатура [132, с. 437–438].

У цей період на посадах Голів Верховного Суду України працювали: з 1923 по 1924 рік — Буздалін Сергій Феоктистович (1892–1938), з 1924 по 1926 рік — Лебединець Михайло Мусійович (1888–1934), з 1926 по 1928 рік — Мазур Франц Тимофійович (1926– ?); Генеральну прокуратуру Україні очолювали: з червня 1922 по березень 1927 року — Скрипник Микола Олексійович (1872–1933), з березня 1927 по березень 1930 — Порайко Василь Іванович (1888–1937).

Міністрами внутрішніх справ були: з березня 1922 по серпень 1923 року — Манцев Василь Миколайович (1889–1938), з вересня по грудень 1923 року — Ніколаєнко Іван Гнатович (1881–1937), з грудня 1923 по березень 1924 року — Буздалін Сергій Феоктистович (1892–1938), з березня 1924 по грудень 1930 року та з жовтня 1934 по грудень 1937 року — Галицький Всеволод Аполлонович (1892–1937), з червня 1937 по січень 1938 року — Леплевський Ізраїль Мойсейович (1894–1938).

3. Юристи періоду тоталітарного режиму (1929–1938 роки) працювали в надзвичайно важкий час, коли їх професійна діяльність часто оцінювалася за кількістю викритих і засуджених «ворогів на-

роду». Судді, прокурори, слідчі, співробітники НКВС повинні були добувати і забезпечувати докази вірності сталінської тези про заострення класової боротьби, ворожого впливу капіталістичного оточення. Це призвело до створення надконституційних, позасудових карально-репресивних органів — «трійок». До їх складу входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи брали до провадження будь-яку кримінальну справу, яку розглядали без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею обвинуваченого і навіть без нього самого. Вироки «трійки» не підлягали оскарженню. Із особливих відділів НКВС широким потоком ішли доповіді про розкриття контрреволюційної діяльності і майже в кожній висувалися вимоги більш жорстокого покарання, розширення прав органів, спрощення процесу викривання «ворогів народу». Тому судді виконували лише роль статистів — фіксували готовність обвинуваченого підтвердити дані під примусом докази або відмову від них, оскільки у такій ситуації слідчі НКВС намагалися вирішувати і визначати все самі. Таким чином, для суду обов'язковим орієнтиром були позиція слідчого про характер і міру покарання, які треба було застосувати до людини, що зізналася у контрреволюційній діяльності. На початку 40-х років влада НКВС стала взагалі безмежною. Протидіяти беззаконню вже мало хто намагався.

Отже, рівень морального і професійного розвитку юристів цього періоду був низьким. Вони були недостатньо підготовленими до виконання своїх обов'язків [20, с. 65]. У стані тотальної соціальної, культурної і моральної маргіналізації (відчуження від традиційних етнічних, релігійних, національних та інших цінностей) їм було досить тяжко вберегти свою моральну і правову свідомість від деформацій, нехтуючи законом, мораллю, будь-якими уявленнями про чесність і порядність, вони засуджували на смерть невинних ні в чому людей — це визначало характер спрямованості їх світогляду, соціально-психологічних настанов і діяльності.

Проте слід наголосити, що були серед юристів цього періоду й особистості, яким вистачало мужності не миритися зі свавіллям каральних органів. У вироків, які вони виносили, простежувалися гуманізм, а в оцінках скоєного — об'єктивність [20, с. 66–67]. Сьогодні їхню діяльність без перебільшення слід назвати громадянським подвигом, адже вони змогли в умовах тотального терору звільнити від арешту і врятувати від смерті тисячі людей, що для багатьох їхніх

колег виявилось непосильним завданням. На жаль, більшість таких юристів цього періоду стали жертвами репресій 1937–1938 років.

Головами Верховного Суду України у зазначений період були: з 1928 по 1929 рік — Крупко Семен Никифорович (1891–1938), з 1929 по 1934 рік — Завіцький Герман Михайлович (1882 — ?), з 1934 по 1936 рік — Железнодорожський-Айзенберг Григорій Абрамович (1896–1938), з 1936 по 1938 рік — Шумятський Федір Васильович (1887 — ?), з 1938 по 1948 рік — Топчій Костянтин Тимофійович (1900 — ?).

Генеральну прокуратуру України очолювали: з березня 1927 по березень 1930 року — Порайко Василь Іванович (1888–1937), з вересня 1930 по липень 1933 року — Поляков Василь Васильович (1893–1937), з липня 1933 по січень 1935 року — Михайлик Михайло Васильович (1889–1937), з січня 1935 по вересень 1936 року — Кисельов Аркадій Леонтієвич (1880–1938), з вересня 1936 по серпень 1937 року — Железнодорожський (Айзенберг) Григорій Абрамович (1896–1938), з серпня 1937 по червень 1944 року — Яченін Леонід Іванович (1897–1952), з червня 1944 по червень 1953 року — Руденко Роман Андрійович (1907–1981).

Міністрами внутрішніх справ України працювали: з січня по листопад 1938 року — Успенський Олександр Іванович (1902–1940), з грудня 1938 по вересень 1939 року — Кобулов Амаяк Захарович (1906–1955), з вересня 1939 по лютий 1941 року — Серов Іван Олександрович (1905–1990), з лютого 1941 по липень 1943 року — Сергієчко Василь Тимофійович (1903–1982), з липня 1943 по січень 1946 року — Рясной Василь Степанович (1904–1995), з січня 1946 по березень 1953 року — Строкач Тимофій Амвросієвич (1903–1963).

4. Юристи періоду десталінізації (1955–1960 роки) діяли в умовах реорганізації, деякої оптимізації та гуманізації правової системи. У травні 1956 року ухвалюється низка актів, спрямованих на розширення права обласних судів і Верховного Суду УРСР. Законом «Про судоустрій УРСР» від 30 червня 1960 року замість дільничних народних судів вводиться єдиний народний суд району чи міста, який тепер обирається на п'ять років. Покращенню діяльності народних судів сприяло і Положення «Про дисциплінарну відповідальність суддів» від 15 липня 1948 року. За цим Положенням в УРСР створюються спеціальні колегії в дисциплінарних справах при обласних і Верховному судах з членів відповідних судів. Ці колегії набувають права накладати стягнення на суддів. Хоча з «хрущовським потеплінням» і настало певне полегшення, та насправді юристи того періоду

потерпали від «телефонного права», що зводило нанівець декларовану незалежність.

На посадах Голів Верховного суду України цього періоду працювали: з 1948 по 1957 рік — Зощенко Петро Хомич (1907–1967), з 1957 по 1963 рік — Глух Федір Кирилович (1912–1984), а Генеральну прокуратуру України очолював з вересня 1953 по лютий 1963 року — Д. Х. Панасюк (1900–1982).

Міністрами внутрішніх справ України були: з березня по липень 1953 року — Мешик Павло Якович (1910–1963), з липня 1953 по травень 1956 року — Строкач Тимофій Амвросійович (1903–1963), з серпня 1956 по квітень 1962 року — Бровків Олексій Миколайович (1906–1983).

5. Юрист неототалітарного періоду (застою) (1960–1980 роки) багато в чому сформувався як юрист-адаптант. Його самореалізація залежала від уміння уникати конфліктів, йти назустріч очікуванням соціального середовища та формально відповідати вимогам, які до нього висуваються. Унаслідок ідеологізованої юриспруденції правосвідомість юриста методично деформувалась, міфологізувалась. Так, засилля інтелектуальної і моральної несвободи породило так звану «радянську свідомість», коли розуміння права заміщувалося ідеологічною «підкованістю», а внутрішнє переконання — принципами «комуністичної переконаності». Хоча в ст. 155 Конституції СРСР зазначалося, що судді незалежні і підкоряються тільки закону, суддя не міг бути індиферентним стосовно державної політики, адже суд покликаний був забезпечувати і охороняти її інтереси. Тому важко говорити про незалежність юриста в умовах, коли радянська юриспруденція обґрунтовувала право держави на жорстку норматизацію усіх сфер соціального життя. Ця принципова позиція підкріплювалася тим, що в країні не було касты юристів, яка була б незалежною від держави. Отже, для тих юристів, які мали високий рівень морального і професійного розвитку, існувала можливість зайняти стійку позицію глухого захисту проти агресивного тоталітаризму. Для інших — загроза деформації моральної і професійної свідомості.

Внутрішнє переконання радянських суддів усіх періодів було ідеологізованим і спрямованим перш за все на захист інтересів держави. Це пояснювалося специфікою тодішнього правового життя і скутістю суддівської ініціативи. Внаслідок цього суддя не стільки неупереджено розглядав справи і намагався встановити істину, скільки підводив конкретний випадок під соціалістичний закон і признавав покарання [52, с. 166–167, 183]. Таким чином, судочинство мало

обвинувальний характер, а суддя не тільки судив, а й формулював висновок у справі, визначав лінію формального захисту, бо реальному захисту, як правило, не існувало [160, с. 3–8]. Така судова практика не потребувала розрізнення поняття права і закону, бо в той час вони фактично збігалися [52, с. 167].

Однак варто зазначити, що навіть у часи репресій прогресивних радянських правознавців хвилювали питання юридичної етики, пов'язані з моральним і професійним розвитком юристів. Вони вважали, що юрист повинен не тільки бути спеціалістом у галузі права, мати «революційну» правосвідомість, а й мати високий рівень загальнолюдської культури [155, с. 13]. Утім, ці обговорення майже не принесли конкретних результатів, оскільки «...діяльність кожного радянського юриста визначалася його місцем у загальній системі зобов'язань будівництва майбутнього комуністичного суспільства» [68, с. 6, 20–21]. Тому, як правило, більшість правознавців моральний і професійний розвиток юриста розуміли в конструктивно-ідеологічних цілях як ідеальне та моральне втілення соціалістичної законності.

Як бачимо, професійну діяльність радянського юриста різних періодів спрямовували відрефлектовані в аксіологічному аспекті цінності, які створювали підґрунтя для його моральної і професійної культури. Безперечно, основною, на жаль, декларативною цінністю був принцип гуманізму. Проте на практиці існувало репресивне судочинство, що характеризувалося невідповідністю злочину та покарання. Для цього системі потрібний був чиновник з мечем Немезиди в руках, який мав упевненість у тому, що його професійна діяльність не суперечить праву. Така сліпота звільняла його від внутрішнього осуду власної совісті, а своєрідне рокування цінностей вело до того, що неприпустиме ставало легальним і бажаним. Ця антагонізована ментальність породжувала антагонізовану свідомість, в якій існувала ідея двох світів: «свого» — світлого і «чужого» — темного, з яким слід боротися. Через це мільйони людей «...навчилися фахово знищувати своїх супротивників без найменшого поруху совісті» [47, с. 351–353]. До того ж була велика ймовірність опинитися серед «чужих». Тому носії антагоністичної свідомості жили у постійному страху і водночас мали справжню віру у своє право на насилля. До речі, через таке випробування поліцейсько-бюрократичним авторитаризмом, де особистість не розглядалась як самоцінність, а лише всього-на-всього як гвинтик величезного державного механізму, пройшло багато європейських держав.

Хоча «сакралізацію» колективного суб'єкта вважають негативним явищем, переконані, що колективізм як вищий принцип співіснування в радянському суспільстві мав, крім негативного, і позитивний вплив на особистість юриста. Адже це не обов'язково пригнічення індивідуальності, а в багатьох випадках утвердження ідеї — людина повинна жити не тільки для себе, а й для інших. І хоча теорії «відповідальності перед колективом» і «честі колективу» були потужним морально-ідеологічним важелем, за допомогою якого можна було легко маніпулювати такими «колективістами», однак, саме в колективі виховувалися такі якості моральної особистості, як взаємодопомога, співчуття та взаємопідтримка. На наш погляд, саме цих якостей бракує юристам незалежної України.

До певної міри «ахіллесовою п'ятою» радянських юристів усіх періодів існування СРСР є те, що вони змушені були своєю професійною діяльністю готувати «відмирання права». Безумовно, це створювало внутрішню схильність до деформації моральної і професійної свідомості [52, с. 180, 183–185]. Так, адміністративно-бюрократичне гальмування всіх особистих ініціатив сприяло цілеспрямованому формуванню опосередкованої особистості, зумовило появу постійної настанови на те, щоб думати і діяти «як усі», шаблонності й консерватизму мислення, безініціативності, відсутності устремлень до самопізнання і самовдосконалення. Однак прискіпливе вивчення радянської юридичної практики свідчить, що, незважаючи ні на що, багато юристів безкорисливо, інколи з ризиком для себе вишукували підстави, можливості для ухвалення істинно справедливих рішень [48, с. 134]. Тому вважаємо, що відображення радянських правових реалій тільки в густо-чорних тонах було б грубою помилкою. Адже безперечним є те, що в СРСР було багато талановитих юристів, справжніх професіоналів, які мали почуття відповідальності за долі людей і свою професію не сприймали як службу — вона була для них покликанням.

Головами Верховного Суду України зазначеного періоду були: в 1963 році — Зайчук Володимир Іванович (1912–1996), з 1970 по 1993 рік — Якименко Олександр Никифорович (1921 р. н.).

На посаді Генерального прокурора України працювали: з лютого 1963 по січень 1983 року — Глух Федір Кирилович (1912–1984), з січня 1983 по лютий 1990 року — П. Г. Осипенко (1921 р. н.), з лютого 1990 по вересень 1991 року — Потєбенько Михайло Олексійович (1927 р. н.).

Міністерство внутрішніх справ України очолювали: з квітня 1962 по червень 1982 року — Головченко Іван Харитонович (1918–1992), з червня 1982 по липень 1990 року — Гладуш Іван Дмитрович (1929 р. н.).

§ 4. Соціальний портрет сучасного юриста

Загальна характеристика юридичної професії на сучасному етапі. Закінчення радянської доби відкрило нову сторінку в розвитку юридичної професії, докорінно змінило принципи юридичної діяльності та наповнило образ та роль правника в українському суспільстві новим змістом. Цьому сприяла низка різноманітних чинників об'єктивного характеру.

По-перше, демократизація соціального буття, яка поступово відбувається з початку 90-х років ХХ століття, мала логічним наслідком збільшення свободи людини, формування вільних індивідів, що прагнуть вступати в різноманітні взаємовідносини в політичній, економічній, духовній, гуманітарній та інших сферах. Йдеться, зокрема, і про розвиток ринкової економіки, що значно розширило поле для економічної активності індивідів, зробило їх активними учасниками відносин власності і господарювання. Для опосередкування цих відносин потрібна розгалужена і несуперечлива система законодавства, а також юристи-професіонали, здатні підтримувати правопорядок у нових суспільних реаліях.

Іншим аспектом демократизації виступає зростання уваги до прав людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю, сприйняття та імплементація до законодавства міжнародних стандартів прав людини, їх гарантій, а також проведення численних правових реформ, які пов'язані з посиленням вимог до юристів-професіоналів з метою реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Як зазначає французький вчений-компаративіст Р. Леже, проведені в східноєвропейських країнах реформи значно посилили роль права. Конституції, кодекси, приєднання до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошують нову епоху для юристів, коли їх діяльність стане більш диверсифікованою, коли до неї будуть висуватися більш високі технічні вимоги, а для її здійснення потрібно буде засвоїти більш широку культуру, ніж та, яку вони опанували раніше [112, с. 3].

Разом з цим збільшення свободи призвело і до розвитку хвороб будь-якого транзитивного соціуму: різке майнове розшарування населення, що має значний конфліктогенний потенціал, зниження правової культури, збільшення правопорушень, що потребує відповідної реакції з боку держави та властивих їй правових інститутів.

По-друге, важливим чинником є глобалізаційні процеси, що набирають обертів у світі. Фактична ліквідація (або принаймні значне

зменшення) економічних, духовних, гуманітарних кордонів між сучасними країнами, необхідність утворення колективних систем безпеки, зіткнення з новими загрозами і викликами (наприклад, міжнародним тероризмом, релігійним екстремізмом, злочинами у сфері комп'ютерних технологій) є підставою для ведення широкого міжцивілізаційного діалогу, учасником якого з розпадом СРСР є і Україна. Засобом і гарантією цього діалогу виступає право, яке, за влучним зауваженням українського філософа права С. І. Максимова, виступає як культура замирення, тобто компромісів, договорів, третейських рішень, багатопланових обмінів, способом комунікації «свій — чужий» [121, с. 262], а також спеціалісти у сфері права — юристи.

Перелічені та інші фактори істотно вплинули на образ правника, змінили суспільні акценти у ставленні до останнього та права в цілому. Які ж особливості характеризують юридичну професію сьогодні і формують портрет сучасного юриста?

По-перше, посилилась значущість юристів у соціальному житті. На відміну від радянської доби, коли роль права припинувалась, що обґрунтовувалось відомою марксистською тезою про його відмирання, сучасний етап розвитку Української держави навряд чи можна уявити без адвокатів, нотаріусів, різноманітних юрисконсультів, фахівців фондового ринку, арбітражних керуючих, потужних правоохоронних органів тощо. У тому числі це пов'язано із суперечливим, складним і досить повільним, але невпинним формуванням в населення так званого «юридичного світогляду», що проявляється в знанні власних прав, бажанні їх реалізовувати та захищати. Наявність цього світогляду в країнах Заходу є наріжним каменем престижності юридичної професії [19, с. 251].

Посилення значущості правників відчувається і на рівні державного апарату. Це проявляється в активному розвитку і підвищенні ролі державних органів, які традиційно є «зоною відповідальності» юристів. Це, зокрема, органи судової влади: Конституційний Суд України, головами якого були Юзьков Л. П. (1992–1995 роки), Тимченко І. А. (1996–1999 роки), Скомороха В. Є. (1999–2002 роки), Селівон М. Ф. (2002–2005 роки), Домбровський І. П. (2006–2007 роки), Стрижак А. А. (2007–2010 роки), Головін А. П. (з 2010 р.); Верховний Суд України, який очолювали Якименко О. Н. (1970–1993 роки), Бутенко Г. А. (1993–1994 роки), Бойко В. Ф. (1994–2002 роки), Маляренко В. Т. (2002–2006 роки), Онопенко В. В. (з 2006 р.); а також вищі спеціалізовані суди: Вищий господарський суд України (до 2001 року — Вищий арбітраж-

ний суд України, голови — Притика Д. М. (1991–2006 роки), Демченко С. Ф. (2006–2010 роки), Татьков В. І. (з 2010 р.), Вищий адміністративний суд України (голова Пасенюк О. М.), Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (голова — Фесенко Л. І.). Крім того, виконання функцій підтримання правопорядку в різних сферах покладено на Міністерство юстиції України (міністри — Бойко В. Ф. (1991–1992 роки), Кампо В. М. (1992 р.), Онопенко В. В. (1992–1995 роки), Головатий С. П. (1995–1997 роки, 2005–2006 роки), Станік С. Р. (1997–2002 роки), Лавринович О. В. (2002–2005 роки, 2006–2007 роки, з 2010 р.), Зварич Р. М. (2005–2006 роки), Оніщук М. В. (2007–2010 роки)); Міністерство внутрішніх справ України, серед керівників якого представлені такі правники, як Васишлишин А. В. (1991–1994 роки), Радченко В. І. (1994–1995 роки), Кравченко Ю. Ф. (1995–2001 роки), Смирнов Ю. О. (2001–2003 роки), Білоконь М. В. (2003–2005 роки), Могильов А. В. (з 2010 р.); Генеральну прокуратуру України (генеральні прокурори — Шишкін В. І. (1991–1993 роки), Дацик В. В. (1993–1995 роки), Ворсінов Г. Т. (1995–1997 роки), Потебенько М. О. (1998–2002 роки), Піскун С. М. (2002–2003 роки, 2004–2005 роки, 2007 р.), Васильєв Г. А. (2003–2004 роки), Медведько О. І. (2005–2007 роки, 2007–2010 роки), Пшонка В. П. (з 2010 р.)).

Крім того, правники очолюють або очолювали й інші державні органи, у тому числі і такі, що є відносно новими для практики державного будівництва в Україні: Центральна виборча комісія України, Антимонопольний комітет України, Державний комітет України з питань регуляторної політики і підприємництва, Державне агентство України з інвестицій та інновацій та ін.

Зазначена тенденція гальмується відсутністю чіткої ідеології реформування правового сектору, що пояснюється, зокрема, неконсолідованим характером українського суспільства, невизначеністю або суперечливістю цивілізаційного вибору українського суспільства. З одного боку, активно впроваджуються демократичні інститути і механізми: розширення юрисдикції судів, їх спеціалізація, розвиток адвокатури, уніфікація державної і приватної нотаріальної практики з одночасною фактичною ліквідацією нотаріальних «квот» (існуючі зараз граничні розміри кількості приватних нотаріусів навряд чи будуть колись вичерпані) тощо. З другого — не доведена до завершення судова реформа, прокуратура радянського зразка, надмірна милітаризованість правоохоронних органів та ін. Така концептуальна «подвійність», безумовно, не додає динаміки в розвитку юридичної

професії та не сприяє авторитетності правових інститутів серед громадян.

Наслідком посилення ролі права і правників у суспільстві є різке збільшення кількості юристів. Президент Національної академії правових наук України В. Я. Тацій зазначає, що станом на 1989 рік у Мадриді працювало більше юристів, ніж в усьому СРСР, а радянські виші готували лише 60–70 % від необхідного обсягу юридичних кадрів [186, с. 113]. Зараз ситуація кардинально змінилась і кількість юристів в Україні поступово досягає середньоевропейських показників.

Змінилась і структура юридичної професії. Згадані процеси демократизації привели до того, що замість юристів-правоохоронців та юристів-управлінців на перший план вийшли юристи-радники, які виступають своєрідними комунікаторами між індивідами або між індивідом і державою в цивільних, сімейно-правових, господарських, земельних, податкових та інших відносинах. Саме тому найбільш стрімко став розвиватися саме приватний юридичний сектор, тим часом як збільшення кількості юристів — державних службовців відбувається повільнішими темпами. Сутність такої тенденції в умовах демократичної державності помітив ще К. Поппер. Він зазначав, що на протилежність кримінальному законодавству, яке дійсно — необхідне зло, цивільне законодавство — велике благо. Його метою є особиста свобода та існування без насильства [148, с. 9]. Аналогічна ситуація спостерігається і в розвинених країнах. Наприклад, у США приватні юристи становлять 74 % від загальної кількості юридичної спільноти [2, с. 38].

Можливо, згодом, після насичення ринку висококваліфікованими приватними юристами, а також стабілізації державного апарату і підвищення престижу державної служби відбудеться діалектична трансформація в такий стан юридичної професії, який описаний Ф. Гайеком, коли лідерство в юриспруденції перейде від професіоналів приватного права до фахівців у сфері публічного права [199, с. 84]. Певним підтвердженням останньої тези виступає помітне вже зараз зростання попиту на правників, які спеціалізуються у сфері конституційного, муніципального, адміністративного права, а особливо — адміністративного процесу, що пояснюється як запровадженням системи адміністративних судів в Україні, так і збільшенням кількості спорів у згаданій сфері.

Зазначимо також, що стрімке збільшення кількості юристів-практиків має і «зворотний бік медалі», яким у першу чергу є незадо-

вільне матеріально-технічне забезпечення юридичних установ і самих юристів. Попри елітність юридичної професії як стереотипу суспільної свідомості, що малоє образ юриста як фінансово і кар'єрно успішної людини, в Україні середній прибуток юриста не набагато перевищує середню заробітну плату, а справді заможними можна назвати лише невелику групу юридичних фахівців. До цього додається перевантаження спеціалістів юридичного профілю і надмірними вимогами, що висувуються до службової діяльності, а також низький рівень організації праці (йдеться у першу чергу про державних юристів) [178, с. 26]. Крім того, різке зростання юридичних вакансій негативно позначилось на загальному рівні кваліфікованості юридичної спільноти. Вищі юридичні навчальні заклади (особливо це стосується ВНЗ, що виникли за роки незалежності) виявились не завжди спроможними задовольнити потребу ринку праці в готових до нових суспільних реалій юристах.

Іншою рисою сучасної юридичної професії є її інтернаціоналізація. Глобалізований світ висуває до сучасного юриста нові вимоги. Хоча юриспруденція завжди була достатньо «національною» сферою знань — адаптація юридичних навиків до умов правових систем інших держав є досить складною, розвиток міжнародних відносин позначився і на правниках. Зокрема, у вигляді виникнення фахівців з міжнародного публічного і приватного права, які допомагають фізичним і юридичним особам звертатися до міжнародних судових установ (нагадаємо, Україна є одним з лідерів зі звернень до Європейського суду з прав людини), врегульовувати економічні відносини з контрагентами з інших країн, вирішувати шлюбні, спадкові та інші справи. Звичайно, інтернаціоналізація юридичної професії має підкріплюватись інтернаціоналізацією вищою юридичної освіти, що, на думку В. Я. Тація, має включати три основні елементи: наявність міжнародного компонента в змісті навчальних планів і програм, міжнародна мобільність професорів і студентів, наявність програм технічної співпраці і взаємодопомоги [187, с. 729].

Необхідність взаємодіяти з клієнтами на відстані, значний обсяг інформації, який правник потребує у своїй роботі, поступове впровадження електронного документообігу обумовлює високу технологічність сучасної юриспруденції. Вміння працювати з базовим програмним забезпеченням (у першу чергу текстовими редакторами), користуватись електронною поштою та всесвітньою мережею Інтернет, електронними базами законодавства, знання сучасних криміналістич-

них прийомів має виховуватись у сучасного юриста на рівні з професійними знаннями. Показово в цьому сенсі, що в британських юридичних навчальних закладах є перелік загальнообов'язкових інформаційних технологій, які включені до навчальних програм [139, с. 434].

Ускладнення суспільних відносин, виникнення нових правових інститутів, збільшення кількості чинних нормативно-правових актів призвело до того, що сучасний юрист тяжіє до спеціалізації. Правники широкого профілю, що поверхово орієнтуються в багатьох галузях права, досить часто не можуть забезпечити належний рівень юридичних послуг, тому приватні юристи воліють знайти достатньо вузьку нішу, в якій можуть запропонувати клієнтові високий рівень правової допомоги.

Спеціалізація не тільки юридичної діяльності, але й суспільної праці в цілому має наслідком також появу нових юридичних професій. Так, на перетині економіки і юриспруденції виникає професія арбітражного керуючого — особи, яка на підставі отриманої ліцензії забезпечує реалізацію процедури банкрутства суб'єкта господарювання. Відносно новою для України є професія корпоративного юриста, який займається захистом прав власників суб'єктів корпоративних прав та корпоративним управлінням. Значного поширення набули юристи-медіатори, тобто посередники, призначені сторонами (наприклад, у вигляді третейського застереження в договорі) для вирішення певної суперечки господарського або іншого характеру. Фінансова і економічна криза призвела до бурхливого розвитку такої спеціальності, як колектор. Колектором є юрист або юридична фірма, яка допомагає кредиторам (у першу чергу фінансовим установам) швидко та ефективно стягнути заборгованість з боржника, який прострочив сплату заборгованості. «Винаходом» країн пострадянського простору називають «антиколекторів», які спеціалізуються на наданні консультацій боржникам з метою зтягування повернення боргу кредиторам. Назвати цю діяльність новою професією навряд чи можна, адже професійно-етичний бік таких послуг є сумнівним.

Нарешті, важливою особливістю сучасної юридичної професії є тенденція до посилення і деталізації формальних вимог до правників. Конституція України і чинне законодавство (зокрема, закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру», «Про нотаріат» тощо) містять низку обов'язкових умов, дотримання яких є необхідним для обіймання тієї чи іншої юридичної посади. Побачити цю тенденцію можна, порівнявши формальні

вимоги до юристів радянської доби з правниками теперішнього часу. Наприклад, як зазначають І. Ю. Колоскова і Н. Я. Соколов, за радянських часів нотаріусами, адвокатами і навіть суддями подекуди працювали особи, що не мали вищої юридичної освіти (щоправда, кількість останніх була незначною) [88, с. 68]. Зараз така ситуація вже неможлива.

Серед таких формальних вимог можна виокремити декілька.

По-перше, громадянство України. Для призначення на посаду до державного апарату або адвокатом чи нотаріусом кандидат має бути громадянином України. Слід зазначити, що якщо така вимога в більшості випадків (особливо це стосується юристів-правоохоронців) є виправданою, то для приватних юристів, на наш погляд, подібне обмеження є зайвим, адже особу, яка є професіоналом, що підтверджено відповідним випробувальним іспитом, не потрібно обмежувати в праві на професію за критерієм громадянства. До вимоги громадянства іноді приєднується вимога про проживання на території України певну кількість років. Зокрема, майбутній суддя Конституційного Суду України повинен мешкати в Україні останні 20 років.

Вимозі громадянства, як правило, також кореспондує вимога знання державної мови. В умовах публічного характеру діяльності юриста це є запорукою належного виконання останнім його безпосередніх функцій (наприклад, правосуддя або участі в його здійсненні, складання юридичних паперів, представлення інтересів тощо).

По-друге, наявність юридичної освіти як формальне підтвердження кваліфікованості юриста. Зазвичай йдеться про освіту, набуту в юридичних навчальних закладах України, хоча в окремих випадках прийнятною буде і освіта, отримана в навчальних закладах країн, дипломи яких, відповідно до чинних міжнародних угод, визнаються нашою державою. Зазначимо також, що сучасний ринок праці заохочує юристів до отримання додаткової закордонної освіти (наприклад, у вигляді проходження магістерських програм в іноземних вишах), хоча кількість таких правників поки що залишається незначною.

Досить часто кваліфікованість юриста має бути підтверджена також досвідом роботи. Тому, наприклад, особа, яка бажає отримати свідоцтво про право зайняття адвокатською діяльністю, повинна мати стаж роботи не менше двох років. Від досвіду роботи слід відрізнити вимогу про стажування, тобто набуття спеціальних практичних вмінь та навичок у певній сфері юридичної діяльності. Наприклад, кандидат на посаду нотаріуса повинен пройти стажування як помічник нота-

ріуса протягом одного року. З вимогою досвіду роботи може бути пов'язане і просування по службі. Зокрема, у Німеччині підвищення судді в посаді здійснюється на підставі спеціального індексу, який змінюється з вислугою років [112, с. 73]. Для суддів України строк виконання суддівських повноважень так само є однією з умов переведення до суду вищої інстанції.

По-третє, досягнення певного віку, що є підтвердженням інтелектуальної та психічної готовності обійняти ту чи іншу посаду. Особливо детально вікові вимоги встановлені для суддів. Так, якщо для призначення суддею місцевого суду кандидат має досягти 25 років, то для обрання на посаду судді Вищого спеціалізованого суду претендент не може бути молодшим 30 років, оскільки на момент призначення має бути обраним суддею безстроково. У випадку ж призначення чи обрання на посаду судді Конституційного Суду України вікові обмеження є ще жорсткішими і становлять 40 років, який, до речі, є найбільшим віковим цензом в державному апараті України і висувається лише до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Зазначимо також, що питання встановлення вікових обмежень є досить дискусійним. Вважаємо, що навряд чи можна визнати виправданою достатньо м'яку вимогу до віку судді суду першої інстанції, адже посада судді, яка виправдано вважається вінцем кар'єрного шляху кожного юриста, вимагає не лише досвіду, але урівноваженості, витримки та здатності вільно почувати себе в постійній конфліктній ситуації, якою є судовий процес. Очевидно, що далеко не завжди особа, вік якої становить 25 років, здатна витримати подібний психологічний тягар.

По-четверте, складання кваліфікаційних випробувань, що посвідчує можливість особи працювати юристом в обраній сфері. Кваліфікаційний іспит та співбесіда передбачені для суддів, адвокатів, нотаріусів. Подібні випробування мають на меті з'ясуванню професійних знань, вмінь, навичок правника.

І, по-п'яте, складання присяги, що в концентрованому вигляді містить сукупність деонтологічних вимог, яких юрист зобов'язаний дотримуватися у своїй діяльності. Подібна практика, яка є типовою для багатьох країн, символізує важливість соціальної місії правників, їх готовність служити суспільству і державі.

Потрібно наголосити, що формальні вимоги не лише спрямовані на гарантування належних професійно-ділових якостей юриста. Вони також, а можливо, навіть у першу чергу, мають убезпечувати юри-

дичний корпус від осіб, які за своїми моральними якостями не здатні працювати у сфері права. Попри це, сучасному юристу через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які розглянуті в літературі [152, с. 212–243], властива значна деформація професійної свідомості, тобто викривлення уявлень правників про свою професію, її призначення та завдання.

Своїм підґрунтям деформація професійної і моральної свідомості юристів мала поширений різновид деформації суспільної правосвідомості — правовий романтизм, яким на початку 90-х років минулого століття було овіяно українське суспільство. Соціум перебував в очікуванні максимально швидких перетворень у різних сферах. Здійснити ці перетворення мали б створені юристами-професіоналами «ідеальні» закони, захист яких покладався б на суддів, за вдалим виразом Р. Познера, зображених у вигляді «олімпійських богів» [148, с. 191]. Зазначимо, що цей романтизм, на жаль, не підкріплювався ані здатністю громадян свідомо і активно формувати державну владу, ані готовністю вимагати необхідних перетворень і контролювати їх здійснення, як це було, наприклад, у країнах Східної Європи (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина тощо). Невідповідність таких уявлень життєвим реаліям мала наслідком зростання правового нігілізму, зневіри в можливостях права як серед населення в цілому, так і серед юристів зокрема. Юристи почали сприйматися і відчувати себе не стільки як ініціатори і провідники правового впорядкування суспільних відносин, скільки як знаряддя, засіб у боротьбі еліт за політичні, економічні та інші ресурси, що не завжди мало законний характер.

У свою чергу, неусвідомлення юристами своєї ролі, що вже давно в Україні набуло загрозливого характеру, створює сприятливе підґрунтя для масового порушення прав, продукування суспільних конфліктів і врешті-решт дезорганізації і руйнування соціуму, тобто ситуації, яку Е. Тоффлер називав «зривання з людської спільноти «тонкого серпанку цивілізації» [192, с. 567].

Найбільш поширеним, а тому найбільш небезпечним проявом деформації професійної свідомості серед сучасних юристів є, безумовно, корупція, яка за всіма незалежними міжнародними і вітчизняними дослідженнями набула системного характеру пронизує усі сфери державно-правового життя [185, с. 382]. Особливо серйозною є проблема корумпованості у сфері здійснення судової влади, адже незалежне, справедливе, доступне і транспарентне правосуддя — одна із головних умов розбудови правової державності. Нівелювання коруп-

ційним фактором цінності інституту правосуддя є головними чинником недовіри, яку відчуває суспільство до правоохоронної системи і юристів, які цю систему формують. Український дослідник О. Константи́й наводить соціологічні дані, які свідчать, що рівень довіри громадян судам становить 10 % (найменше серед усіх державних органів), при цьому 49 % опитаних вважають судову систему корумпованою [93, с. 58]. Автори національної доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави», здійсненої НАН України у 2009 році, констатують, що лише 13 % громадян вважають звернення до суду найефективнішим способом захисту своїх прав. Причому проведені соціологічні вимірювання, починаючи з 2006 року, фіксують лише зниження довіри до судової влади [185, с. 383].

Серед інших проявів деформації професійної свідомості можна виокремити вчинення юристами незаконних дій, нав'язування своїх послуг, байдужість та неналежне виконання своїх обов'язків, формальне до них ставлення, перевага власних інтересів над інтересами клієнта, порушення професійної таємниці тощо. Очевидно, що боротьба з цими явищами не може зводитись виключно до посилення нагляду за юридичною спільнотою з боку держави чи суспільства та збільшення відповідальності правників за вчинені правопорушення. До цих інструментів впливу має додаватись підвищення правової культури юристів, виховання в них відчуття власного морального обов'язку та високої місії в суспільстві. Реалізація останнього положення можлива за допомогою пропагування (у першу чергу на етапі навчання у вигляді такої дисципліни, як юридична деонтологія та професійна етика юриста) необхідності дотримання деонтологічних вимог, які висуваються до фахівця у сфері права і характеризують його з професійно-етичної точки зору, а також контролю за дотриманням цих вимог з боку незалежних об'єднань правників.

Про які деонтологічні вимоги йдеться? Зрозуміло, що повний перелік цих вимог скласти неможливо, адже кожна юридична професія має свої деонтологічні особливості, які відображають її специфіку. У межах цього дослідження згадаємо про найбільш важливі вимоги, втілення яких у практику має становити еталон юриста сьогодні.

По-перше, це справедливість, яку з формального боку можна охарактеризувати як прийняття однакових рішень в однакових правових ситуаціях. Справедливість є первинною вимогою в діяльності

будь-якого юриста. Саме втілення справедливості в соціальну практику перетворює юристів із, мовою М. Вебера, спеціальної групи людей, що гарантують покiрність населення у державі [27, с. 480], на силу, що, словами Г. Гегеля, робить право чинним як загальне [43, с. 193], цінне для всіх суб'єктів суспільних відносин. Порушення справедливості в діяльності правника, навіть з будь-яких найшляхетніших мотивів, означає нівелювання юридичної професії. Особливо це стосується суддів. Як справедливо зауважує російській філософ Е. Ю. Соловйов, хоч якою великою була б потреба в наведенні порядку, у зміцненні дисципліни чи національної єдності, судова влада не повинна порушувати принцип каральної справедливості і трактувати покарання інакше, ніж співрозмірну відплату за протиправне діяння [182, с. 410].

По-друге, законність, тобто неухильне дотримання вимог законодавства у власній діяльності. Цікаво, але в умовах значної деформованості юридичної професії, що супроводжується численними правопорушеннями, саме законність є найбільш поширеним автостереотипом юристів, більшість з яких уявляє себе саме як «законників» — знавців законів і практики їх застосування [179, с. 27].

Значну роль у реалізації вимоги законності відіграє Конституція України, яка становить глобальний орієнтир для всіх юристів-професіоналів. Особливо це важливо на рівні відносин «суспільство — держава» і «людина — держава», що реалізуються за допомогою права і правників. Як слушно зауважував відомий російський теоретик права О. Е. Лейст, Конституція є угодою між суспільством і державою про розмежування сфер їх діяльності (держава — публічна влада, сфера загальних інтересів, суспільство — сфера індивідуальних свобод, приватних інтересів) [113, с. 140]. Відповідно юристи (у першу чергу судді і адвокати) є свого роду «прикордонниками». Спираючись на Конституцію, вони гарантують суспільству чинність встановлених меж та недопущення державного тиску на громадянське суспільство, а пряма дія норм Конституції відкриває для юристів можливість розв'язувати конфлікти, вирішувати спори, захищати права і свободи, відновлювати правопорядок, спираючись безпосередньо на її норми.

Не менш значущим для панування в юридичній спільноті вимоги законності має зв'язок юридичної практики з наукою, побудова нормотворчого і правозастосовного процесів на науковій основі, що надає правникам відчуття «розумності» законодавства і доцільності виконання його вимог. Там же, де вплив правової науки незначний,

панує бюрократичне мисленням, спрямоване на розширення дискреційних повноважень правоохоронної сфери, спотворення змісту законів підзаконними актами тощо.

По-третє, незалежність юристів, що означає уникнення будь-якого тиску як з боку третіх осіб, так і з боку власних інтересів. Незалежність правника є однією з головних умов його повноцінної діяльності. Розглядаючи суддівську незалежність, французький юрист Ж.-Л. Бержель вказує, що суддя потребує гарантій незалежності, оскільки його головна функція зводиться до вирішення спірних питань, винесення судових рішень, неупередженість яких пов'язана зі свободою автора, що ухвалює власні рішення відповідно до норм рівності та юридичної безпеки сторін [16, с. 538]. Незалежність гарантується як за допомогою додаткового захисту юриста (наприклад, особливий порядок затримання чи арешту судді або адвоката в Україні), так і шляхом встановлення професійних обмежень для деяких категорій юристів. Зокрема, посада судді, прокурора, слідчого, нотаріуса є несумісною з іншими видами діяльності, крім творчої, викладацької та наукової.

По-четверте, кваліфікованість юридичного корпусу, адже будь-які найширші прагнення захисту прав і свобод, покращення правотворчої і правозастосовної практики, належного здійснення правосуддя та інше можуть руйнуватися через низький рівень професіоналізму. Кваліфікованість не можна зводити до арифметичного знання законів, адже це призводить до відомого іронічного вислову Еразма Роттердамського про те, що «правознавці є дурні, бо одним духом цитують по шістьсот законів, жоден з яких не має відношення до справи» [163, с. 68]. Кваліфікованість, яка є головною інструментальною вимогою до юриста, значною мірою залежить від того, наскільки юридична діяльність корелює з юридичною освітою і наукою.

Окремі деонтологічні вимоги знайшли своє закріплення на нормативному рівні. Наприклад, вимога законності судового розгляду передбачена усіма процесуальними кодексами України. Важливими для розумінні деонтологічних вимог є також положення міжнародно-правових угод, учасником яких є Україна, актів міжнародних об'єднань юристів, що закріплюють міжнародні стандарти професійної діяльності юриста. Це, зокрема, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 року, Європейська хартія про статус суддів 1998 року, Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів 1990 року та ін.

Крім того, велике значення в зміцненні дотримання цих вимог мають корпоративні акти, видані профільними об'єднаннями юристів, у тому числі Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року, Кодекс професійної етики судді, прийнятий на V з'їзді суддів України 24 жовтня 2002 року, Кодекс професійної етики нотаріусів України, затверджений Українською нотаріальною палатою від 17 листопада 2007 року, та ін.

Юридична освіта і наука як чинники вдосконалення юридичної професії: проблеми і тенденції розвитку. Важливою детермінантою сучасного правника виступає юридична освіта, якість якої визначає здатність останнього виконувати свої функції. Саме на освітньому рівні закладаються деонтологічні основи професії, які в майбутньому забезпечать фахівця від згаданих деформаційних процесів. Нарешті, саме юридична освіта є одним із визначальних чинників втілення ідеї верховенства права і законності в життя. К. Поппер свого часу зазначав, що для реального встановлення влади закону держава має підготувати юристів без юридичного корпусу, що відчуває це завдання і готовий його реалізувати, найдосконаліше законодавство є лише порожніми деклараціями. Виховання таких юристів само по собі якоюсь мірою оновить суспільство, яке довгий час було недемократичним [148, с. 10].

Значимо, що сьогоднішній стан юридичної освіти не може бути охарактеризований однозначно. Слід констатувати, що юридична освіта в цілому впоралася із завданням підготовки юристів у необхідних обсягах. Більш того, в окремих регіонах України та в окремих сегментах юридичної практики спостерігається перевищення пропозиції юридичних кадрів над попитом. Ситуація, яка подекуди складається з недостатньою кількістю правників-правоохоронців, наприклад, у сільській місцевості, пояснюється скоріше незадовільними матеріально-технічними і соціальними умовами праці, ніж відсутністю кандидатів на ці посади.

Однак якість юридичного навчання не завжди відповідає вимогам, що висуваються до сучасного професіонала у сфері права. Така ситуація обумовлена декількома причинами.

По-перше, правову підготовку в Україні здійснює приблизно 290 ВНЗ. Така кількість навчальних закладів є надмірно великою і не відповідає ані науково-педагогічному потенціалу держави, ані її потре-

бам у забезпеченості правовими спеціалістами. Особливо це стосується невеликих вищих навчальних закладів, в яких важко створити необхідну навчальну і дослідницьку інфраструктуру, сформувати кафедри, на яких існували б потужні наукові школи, а викладачі не викладали б по кілька різнопланових дисциплін, крім того, організувати аспірантуру, докторантуру, кандидатські і докторські спеціалізовані вчені ради, видавати авторитетні наукові фахові журнали, мати велику бібліотеку [185, с. 547].

Щоправда, подібна ситуація не є виключною проблемою юридичної освіти, вона властива освіті України в цілому. Вітчизняний дослідник Л. С. Шевченко наводить дані Міністерства освіти і науки від 19 березня 2008 року, відповідно до яких станом на 2008 рік в Україні діяв 351 вищий навчальний заклад (університети, академії, інститути) при кількості населення (на той час) 46, 8 млн осіб, тим часом як Велика Британія з населенням 59,6 млн таких навчальних закладів мала 96, Франція, населення якої становило теж 59, 6 млн осіб, — 78, Італія з населенням 57,7 млн — 65, Іспанія при кількості населення 40 млн — 56, Польща з населенням 38,6 млн — лише 11 [209, с. 66]. Очевидно, що культ вищої освіти, який панує зараз у суспільній свідомості, виявився надзвичайно контрпродуктивним, оскільки призвів не тільки до утворення надлишку вишів, які не здатні провадити навчання на належному рівні, але й став одним з чинників падіння престижу середньотехнічних закладів, брак випускників яких сьогодні відчуває економіка України.

Зазначимо також, що велика кількість вищих юридичних навчальних закладів, на жаль, не привела до тектонічних змін у правосвідомості (у першу чергу ідеологічній компоненті) юридичної спільноти і соціуму в цілому. Попри престижність юридичної професії, населення поки що не сприйняло повною мірою ідеї верховенства права, поваги до прав і свобод, готовності їх захищати, а серед юристів так і не утвердився культ законності. Іншими словами, правові знання, отримані в межах існуючої системи освіти, не підкріплюються формуванням установки на правомірну поведінку. Це додатково підтверджує, що «широка мережа вузів не відповідає поставленим завданням, об'єктивним потребам суспільства, а лише негативно позначається на якості підготовки спеціалістів» [186, с. 726].

По-друге, не можна не помітити, що особливо гострою проблема якості є для заочної або дистанційної юридичної освіти. Про певну свого роду «несумісність» правового навчання і заочної форми освіти свідчить і міжнародний досвід. Так, у Німеччині заочної юридич-

ної освіти немає взагалі, у США — майже немає, жодна провідна правова школа (Єльський, Гарвардський, Колумбійський університети) її не використовує [17, с. 259]. Тому перед українською традицією вищої школи постає завдання якщо не відмовитись від дистанційних форм, то, принаймні, їх суттєво модернізувати. Вихід, на нашу думку, слід шукати в суттєвому скороченні набору студентів на заочні форми, обмеженні навчання на них кваліфікаційним рівнем «бакалавр», відмові від прийому до держапарату юристів із дистанційною формою освіти, запровадженні нових методів опанування предметів та діагностики знань тощо.

По-третє, проблемою залишаються недосконалі державні стандарти юридичної освіти, які багато в чому є спробою накласти нові суспільні реалії і виклики на радянську освітню матрицю. Розвиток державних стандартів, з огляду на інтеграцію України до Болонського процесу, має ґрунтуватись на поєднанні принципів «свободи в навчанні» (індивідуалізації освіти) і «свободи навчання» (автономії освітніх закладів).

Провідним вектором розвитку юридичної освіти є курс на її індивідуалізацію. У цьому сенсі слід підтримати ініціативи Міністерства освіти і науки України молоді та спорту останнього часу, спрямовані на збільшення кількості факультативних предметів, які студенти мають право обирати на свій розсуд, впливаючи тим самим на змістовне наповнення навчання відповідно до власних уподобань і нахилів.

Іншим не менш важливим моментом є розширення автономії ВНЗ, коли вищий навчальний заклад є вільним у формуванні програм і способів викладання, навчальних планів тощо. Тим самим забезпечується освітня конкуренція, оскільки ВНЗ надається можливість пропонувати свій освітній продукт, спираючись на власні переваги і потреби ринку праці.

Крім того, вельми корисним, вважаємо, було б залучення до формування державних стандартів об'єднань роботодавців, як це має місце у Російській Федерації [209, с. 68]. Такий крок дозволив би не тільки зробити більш тісним зв'язок між юридичною освітою і практикою, але і визначити найбільш затребувані суспільством юридичні спеціальності, що сприяло б більш ефективному використанню інструмента державного замовлення.

По-четверте, чимало складнощів створює певна відірваність юриспруденції від інших дисциплін. Емансипація різних сфер знань, яка мала місце в Західному світі в Новий час, досить часто мало на-

слідком втрату продуктивних міждисциплінарних зв'язків, що не могло не позначитись на якості наукових розробок і освітнього процесу. Як зазначав Ф. Гайек, згубні наслідки такої спеціалізації особливо помітні у двох найстаріших дисциплінах — економіці і юриспруденції. Так, правила справедливої поведінки, що вивчаються юристом, виступають підґрунтям певного ладу, характерні риси якого залишаються для правника невідомими. Але вивченням цього ладу займається, головним чином, економіст, який, у свою чергу, мало що знає про характерні особливості правил поведінки, на які спирається лад, що ним досліджується [199, с. 23]. Подібний стан речей призводить до того, що, наприклад, правник — фахівець з податкового права досить мало обізнаний в економічному боці оподаткування, а юрист-конституціоналіст може не мати достатнього уявлення про політологічний аспект виборчого процесу. Як наслідок, страждає правове регулювання зазначених відносин. Зрозуміло, що не йдеться про розширення обсягу викладання непрофільних предметів у юридичних вишах, оскільки це спотворить ідею спеціальної освіти, проте викладання студенту-юристу соціально-економічних наук має робити наголос саме на виявленні зв'язків між предметами вивчення правознавства і цих дисциплін.

По-п'яте, труднощі створює надмірна «затеоретизованість» вітчизняної правової освіти. Випускник вищого юридичного навчального закладу, маючи достатньо міцний теоретичний фундамент, досить часто є абсолютно необізнаним у методології практичної роботи, починаючи від техніки складання юридичних документів і закінчуючи вмінням користуватись сучасними інформаційними системами. Внаслідок цього роботодавець вимушений витратити час на додаткове навчання молодого спеціаліста. Вихід з цієї ситуації вбачається в підвищенні практичної орієнтованості юридичного навчання, особливо на старших курсах, шляхом впровадження нових методик навчання («кейс-метод», навчальні судові процеси та ін.) і відповідних спеціальних курсів, створення у вузах спеціальних програм (наприклад, юридична клініка), стимулювання додаткового стажування студентів тощо. Ще Р. Ієринг, розглядаючи перспективи розвитку юридичної освіти, вказував, що потреби студентів-правників у практиці потрібно задовольняти через створення юридичного практичного центру в навчальному закладі, а наочність навчання має забезпечуватись наявністю юридичних демонстраційних залів чи музеїв [75, с. 182]. У сучасній Україні подібний досвід за досить рідким винятком (зокрема, музей

криміналістики в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») фактично відсутній.

З проблемою практичної орієнтації тісно межують нагальні питання подальшої спеціалізації вищої юридичної освіти. Досить часто програми і плани навчання за радянською звичкою продовжують орієнтуватися на перетворення студента на юриста широкого профілю. В умовах сьогодення, на наш погляд, подібний підхід є безперспективним. Очевидно, що підготовка судді, прокурора, адвоката, юридичного радника має не тільки загальне підґрунтя, але й суттєві особливості. Показовим у цьому сенсі є досвід Франції, де, провчившись чотири роки в межах базової освіти, студенти-правники далі ідуть різними шляхами. Доступ до суддівської кар'єри залежить від вступу за конкурсом до Національної школи суддів, а для адміністративних суддів — до Національної школи управління. Для зарахування ж до колегиї адвокатів потрібна освіта у професійних школах, в яких викладають перш за все адвокати [14, с. 68]. При цьому наголошено, вже згадана базова підготовка має бути для всіх фахових напрямів загальною, що, як вказує В. Я. Тацій, дасть змогу забезпечити академічну і професійну мобільність фахівця [187, с. 727].

І, нарешті, по-шосте, проблемою юридичної освіти, як і освіти в цілому, в Україні залишається її закритість. Попри вступ до Болонського процесу все ще незначним є студентський і викладацький обмін, хоча необхідність цього досвіду не викликає дискусій в літературі [186, с. 730], через що світовий і європейський досвід майже не потрапляє до українського освітнього простору (особливо це стосується гуманітарної сфери). У результаті цього створюється інформаційний вакуум, а модернізація освіти не зачіпає її сутнісних моментів, обмежуючись «косметичним» оновленням форми.

Значною мірою успіх освітнього проекту залежить від ефективності взаємодії освіти з наукою. Як зазначає український правознавець В. В. Речицький, будучи тісно пов'язаною з наукою та мистецтвом, отримуючи від них «враження» у вигляді різномасштабних інформаційних об'єктів, освіта згодом здійснює їх селекцію. Відібрана частина інформації набуває статусу структурно і доктринально організованого знання [156, с. 450]. Тому досить важливим є підтримання зв'язків освіти і науки, у тому числі і в межах вищих навчальних закладів, які не можуть перетворюватись на виключно освітні центри, позбавлені наукової складової. У Бельгійському комюніке 2009 року щодо Болонського процесу наголошено, що має бути забезпечена інтеграція освіти і досліджень на всіх циклах вищої школи.

Сьогоднішній стан юридичної науки характеризується її бурхливим розвитком, поштовах якому надали демократичні перетворення останніх двох десятиліть, адже попри всі негаразди, як справедливо відмічає Г. В. Мальцев, на відміну від авторитарного бюрократичного режиму демократія значно сприятливіша для науки і науковців [123, с. 64]. На інституційному рівні цей розвиток, у першу чергу, знайшов свій прояв у створенні у 1993 році галузевої академії — Національної академії правових наук України, яка акумулювала науковий потенціал вітчизняних правових шкіл та стимулювала розвиток юридичної науки відповідно до нових суспільних реалій. Президентом Національної академії правових наук України є академік НАН України, доктор юридичних наук, професор В. Я. Тацій, віцепрезидентами — доктор юридичних наук, професор О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор В. П. Тихий, раніше віцепрезидентами також були доктор юридичних наук, професор Ю. М. Прошевий, член-кореспондент НАН України, доктор юридичних наук, професор О. Л. Копиленко. Нині Академія — це 50 дійсних членів (академіків) та 61 член-кореспондент.

У структурі академії функціонують декілька підрозділів відповідно до профілю наукових досліджень, зокрема: Інститут вивчення проблем злочинності (м. Харків), Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування (м. Харків), у складі якого діє Лабораторія прав людини і громадянина (м. Львів); Інститут приватного права і підприємництва (м. Київ), Інститут інтелектуальної власності (м. Київ), Науково-дослідний центр правової інформатики (м. Київ), Інститут фінансового права (м. Ірпінь).

Активно працюють наукові установи в складі Національної академії наук України: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, а також утворений у 1992 році Інститут економіко-правових досліджень. Дійсними членами (академіками) НАН України є В. Я. Тацій (член президії НАН України), В. К. Мамутов, Ю. С. Шемшученко. Проблемами законотворчості, законодавчої діяльності, виборчого процесу тощо займається Інститут законодавства Верховної Ради України.

Розвивається і академічна наука. Продуктивні наукові центри склалися на базі вищих навчальних закладів Харкова, Києва, Львова, Одеси, Чернівців, Донецька тощо. Роль вітчизняних науковців у розбудові демократичної правової держави відзначена на державному рівні. Так, звання Герой України присвоєно В. Я. Тацію, В. В. Сташису, багато науковців отримали ордени князя Ярослава Мудрого, княгині Ольги, «За

заслуги» різних ступенів та ін. Чимало вчених отримали звання «Заслужений діяч науки і техніки», «Заслужений юрист України», державні премії за підготовку та видання наукових та навчальних видань тощо.

У концептуальному аспекті розвиток української юридичної науки характеризується подоланням ідеологічного монізму, появою великого числа нових парадигм у розумінні сутності права та пов'язаних з ним феноменів, намаганням залучити досвід зарубіжних юристів тощо. При цьому не можна погодитись з російським теоретиком і філософом права І. Л. Честновим, який висловлює занепокоєння співіснуванням в юриспруденції великої кількості типів праворозуміння і методів його вивчення, вбачаючи у відсутності цілісної теорії загрозу правопорядку [207, с. 9]. Вважаємо, що свобода наукового пошуку, проявом чого і є методологічний плюралізм у правознавстві, є однією з необхідних передумов усвідомлення свободи як засадничої цінності юридичної практики (зокрема, нормотворчої). Крім того, таке розмаїття концепцій обумовлюється і специфікою юриспруденції як гуманітарної науки, в якій на сучасному етапі взагалі може йтися не про «правильні» чи «неправильні» концепції (і формування якогось єдиного вчення), а лише про їх відносну корисність [156, с. 390]. Аналогічну думку висловлює І. Л. Честнов, вважаючи, що критерієм істинності у правознавстві є конвенційність, яка виражає згоду наукової спільноти про те, що вважати епістемологічним еталоном [207, с. 20].

Однією з проблем сучасного правознавства є певний «розрив», що спостерігається в розвитку теоретичних і галузевих юридичних наук. Останні, більш консервативні за своєю природою, повільніше сприймають суспільні, а головне методологічні зміни, а тому з певним запізненням сприймають категорії, що набули загального визнання в теорії права (верховенство права, загальні принципи права як джерело права тощо). Крім того, галузеві науки все ще тяжіють до виключно позитивістського праворозуміння, що об'єктивно збіднює наукові розробки представників цих наук, які досить часто присвячені аналізу та некритичному опису нормативно-правового матеріалу, а не власне науковим пошукам. Ця еkleктичність згодом переноситься до юридичної освіти і позначається на якості підготовки студентів-правників, які схильні обирати простіший, але не дуже корисний для виховання юристів у душі служіння праву, позитивістський шлях у розумінні державно-правової дійсності.

Інтеграція наукових здобутків в освітній процес забезпечує зв'язок юридичної науки з практикою. Іншим каналом комунікації виступає

взаємодія наукових установ безпосередньо з органами законодавчої, виконавчої і судової влади у вигляді залучення вчених до розробки різноманітних правових актів, складання експертних висновків, порад, рекомендацій. Безперечно, ця комунікація має бути двосторонньою, оскільки наука має враховувати і своєчасно реагувати на питання, актуальні для юридичної практики. Лише за таких умов досягається ефект науковості правового регулювання, системності і несуперечливості розвитку юридичної діяльності, що, у свою чергу, є передумовою формування сучасного юридичного корпусу, здатного в умовах правової демократичної держави виконувати покладені на нього суспільством завдання.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна констатувати, що соціальний портрет сучасного юриста визначається такими характеристиками.

По-перше, підвищенням значущості юристів та юридичної діяльності в суспільному житті, що обумовлюється розгортанням демократичних процесів в Україні, побудовою ринкової економіки, глобалізацією сучасного світу. Як наслідок, у нашій державі відбувається стрімке збільшення кількості юристів (передусім приватних) та збільшення обсягу надаваних юридичних послуг. Втім, зазначена тенденція гальмується відсутністю чіткої ідеології розвитку юридичного сектору та недосконалістю системи професійної освіти.

По-друге, змінами в юридичній професії, зокрема, у бік інтернаціоналізації та спеціалізації фахівців. Підсилюються формальні вимоги, які висуваються до правників. Створюється концептуальне уявлення про сукупність деонтологічних вимог, яким мають відповідати особи, які займаються юридичною практикою. Зазначені моменти мають на меті подолання деформацій професійної свідомості, яка є однією з основних загроз сучасного юриста.

По-третє, реформуванням юридичної освіти, основними проблемами якої є: надмірна кількість вищих навчальних закладів, окремі з яких не мають необхідних для сучасної освіти інтелектуальних, матеріальних, організаційних ресурсів, якість заочної і дистанційної освіти, недосконалі державні стандарти, певна відірваність від інших сфер знань і «затеоретизованість» освіти, її закритість тощо.

По-четверте, бурхливим розвитком, який спостерігається в сучасній юридичній науці, що проявляється в утворенні Національної академії правових наук України як координуючого центру наукових досліджень, збільшенні і розгалуженні наукових центрів, деідеологізації і плюралізації юриспруденції тощо.

Аналіз історії вітчизняної правової системи, соціально-психологічних типів юристів минулого дає підстави стверджувати, що певні морально-професійні вимоги до представників юридичної професії існували від самих джерел становлення правової системи і еволюціонували відповідно до ступеню розвитку суспільно-політичного устрою держави. Відповідно, за умови зростання суспільних ідеалів гуманізму, свободи, справедливості планка морально-професійних вимог до юристів щоразу піднімалася все вище.

Тому формування моральної і професійної культури юриста на різних етапах історичного розвитку було тісно пов'язане з рівнем культури того суспільства, в якому він жив. Відтак у своїй діяльності юрист як особистість опановував все те, що було створене суспільством, як негативне, так і позитивне (ідеологічні, політичні, моральні, естетичні якості).

На початковому етапі формування вітчизняної традиції юриспруденції (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство) не доводиться говорити про наявність у юристів професійного потенціалу, оскільки не існувало ще професії як такої. Тим більше близькість почуттєво-мисленневих факторів, які визначали культуру поведінки юриста, ґрунтувалися на дотичності права, моралі та релігії. Тому визначальною рисою його правосвідомості була підсвідома скерованість до максимального зближення правового і морального мотивів, бажання осмислити встановлений правовий імператив з урахуванням особистих уявлень про світоустрій, тяжіння до індивідуалізованого, а не типового сприйняття права.

Таким чином, головна «гарантія» правосуддя залежала від особистої гідності судді, який повинен був у своєму внутрішньому правовому почутті правди відшукати достатньо ясності, щоб встановити істину і мати достатньо сили, щоб у всіх випадках (чи сильного судить, чи слабкого), завжди і всюди «...застосовувати одну і ту ж міру, одну і ту ж правду» [64, с. 168].

Згодом (XVII–XVIII століття) ця схильність юриста до особистісного сприйняття правових норм, на жаль, легко переходила у тривіальний правовий нігілізм, особливо якщо його особистісні уявлення про моральність були розмитими або зовсім атрофованими; поняття справедливості мало занадто абстрактний характер, а скерованість до них була відверто декларованою і навіть демагогічною. Усе це відіграло роль деструктивного фактора у формуванні особистісного

професійного потенціалу і виявлялося у відсутності власної життєвої позиції, волі, самостійності, створювало сприятливий ґрунт для зловживань — непродуктивну орієнтацію спрямованості світогляду.

Можна переконатися, що в різних історичних суспільних формах існувало багато соціально-психологічних типів юриста. Його поведінка нерідко (наприклад, юрист СРСР) мала формально-ролевий характер: юрист часто слугував зовнішнім нормативним вимогам. Він ухвалював такі рішення, які б усіх задовольняли, вирішував загальні політичні завдання. Саме тут велику роль відігравали його правосвідомість та індивідуальні здібності, які в сукупності давали змогу не тільки вирішувати конфлікти, а й знаходити компроміси.

Були випадки, коли професійна діяльність ставала небезпечною для юриста, якщо він відмовлявся виправдовувати свавілля влади. Тому нерідко долі правників минулого — трагічні долі. Адже юристи були свого роду паліативом — станом між корпорацією і державою і, відстоюючи свою незалежність (це, звісно, не стосується періодів особистої залежності, коли на посадах тримали тільки тих, хто був відданим), вони нерідко потрапляли в складні, часом небезпечні ситуації. Адже соціоцентрична світоглядна парадигма, яка домінувала на багатьох етапах історичного розвитку, зумовлювала те, що юрист перш за все служив державі. Особливо це виявилось у XIX — XX століттях.

Український юрист у всі історичні епохи мав велику соціальну значимість, хоча в науковій літературі переважно мовиться про негативні якості правників минулого, що, на наш погляд, є поверховим судженням. У цих оглядах образи юристів надто часто втрачають динаміку характеру, редукуються до одномірних стимулів-інтересів і стають схожими на сценічних персонажів епохи класицизму, коли крутій всього лише крутій, скупий — невиліковно і показово скупий, а злостивий — злий від народження і до смерті [183, с. 57].

Це пояснюється особливістю громадської думки — з давніх-давен пам'ятати більше негативні явища, характерні для правової системи, як аномальні (які обурюють і загрожують суспільному розвитку), ніж позитивні, які є нормою і тому не завжди залишають у пам'яті належний слід. Тому про юристів з відверто низьким рівнем морального і професійного розвитку більше говорили, писали, переповідали нащадкам.

Таким чином, хоча юрист нашого часу живе, діє і мислить у зовсім інших соціально-економічних і культурних умовах, все ж у певному значенні він є послідовником юриста минулого. Звичайно професій-

ні ситуації не можна узагальнювати в історичному аспекті, бо типологізувати можна тільки ситуації морального вибору, однак, скажімо, немає ніякого надійного рецепту кар'єрного росту, а правила духовного виживання в умовах повального кар'єризму відомі з давніх-давен і вони лише поглиблюються від епохи до епохи.

Тому, акцентуючи увагу на безперечно прогресивній спрямованості української правової системи, варто виділити ті негативні риси, які сучасний юрист «успадкував» від юриста минулого:

1. Зловживання владою, службовим становищем з корисливою метою, перевищення своїх повноважень, упередженість, невинуватості жорстокість, тяганина.

2. Традиційне і значною мірою ідеологізоване розуміння своєї мети, завдань і призначення «вершити правосуддя», політика подвійних стандартів.

3. Наявність схильності до обвинувачення в правосвідомості юристів і водночас упевненість, що презумпція невинуватості ними виконується. Це стосується переважно кримінального процесу, який домінує в аналізах дослідників.

4. Авторитарні схильності, що виявляється в непогрішимості, яка тяжіє до келійності, корпоративності.

Отже, на всіх історичних етапах становлення української правової системи було немало гідних її представників з високим рівнем особистісного професійного потенціалу й орієнтацією спрямованості соціально-психологічних настанов на служіння людині, утвердження справедливості. Такі юристи усвідомлювали свій морально-професійний обов'язок та сприймали посаду не як джерело матеріального благополуччя, а передусім як покликання відданого служіння суспільному благу. Безумовно, така орієнтація передбачала творче ставлення до своєї професії, яка була найкращим способом самореалізації. Таким чином, той юрист, який (за Вебером) жив «для професії», «для правосуддя», черпав свою внутрішню рівновагу і почуття особистої гідності з усвідомлення того, що служить справі і в цьому бачив сенс свого життя. Так, в історії вітчизняної юриспруденції є багато прикладів не лише ефективного з погляду правозастосування, а й високоморального, інколи жертвовного служіння людям. Саме юристи з високим рівнем морального і професійного розвитку заклали підвалини юриспруденції, без яких важко уявити сучасну юридичну практику.

РОЗДІЛ ІІІ

СУДОВИЙ ЕТИКЕТ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ ЯК ВИМОГИ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ ДО УЧАСНИКІВ СУДОЧИНСТВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Стан правосуддя в державі визначається рівнем функціонування багатьох елементів правової системи. Одним з таких важливих показників є культура судочинства. Відправлення правосуддя в судовому засіданні наочно демонструє рівень панування права в державі, а також авторитет судової влади. Зважаючи на таке значення, судочинство повинно спиратись не тільки на добре розроблену законодавчу базу, а й на досконалу, дієву процесуальну форму як значущий компонент культури судочинства.

Розгляд справи в суді набуває чинності, якщо були дотримані усі процесуальні процедури та етикетні форми, адже запроваджена послідовність дій і форма їх виконання виступають такою умовою, за якої можливе повне за забезпеченістю результату судового розгляду здійснення прав громадян. У межах судового розгляду роль правил і норм, що утворюють порядок судового процесу, може бути визначена як формоутворююча засада реалізації свободи і права громадян на відстоювання своїх інтересів. Тобто судочинство завдяки процесуальній формі виконує свої завдання в повному обсязі, набуває відповідного значення, виконуючи організаційну, конститутивну роль у процесі відправлення правосуддя.

Форма судового розгляду справи передбачає як невід'ємну складову виконання усіма учасниками процесу відповідного етикету. Судовий етикет — це сукупність правил і вимог, які регулюють зовнішні прояви відносин суб'єктів судового засідання, виконання яких є складовою частиною здійснення процесуальних прав громадян і надає завершеного вигляду процесу судочинства. Можна сказати, що судовий етикет оформлює судові засідання, створює певний «образ» судочинства, надає судовому засіданню характер дієвості, суворості, відповідальності, сприяючи реалізації принципу дотримання належної судової процедури. На сучасному етапі розвитку правової

системи така роль судового етикету не може викликати сумнівів, адже вона обумовлена потребами суспільства і держави в упорядкуванні діяльності структурних елементів судової влади та їх належному функціонуванні. Виконання судового етикету забезпечується процесуальними правовими нормами та моральними принципами і нормами, що прийняті в суспільстві. Таким чином, судовий етикет як зовнішній показник змісту і сутності судового розгляду є вагомою характеристикою культурного рівня судочинства і правосуддя.

Змістовне вивчення судового етикету, на жаль, ще не стало предметом дослідження науковців ані в правовій, ані в культурологічній сфері. Поняття «етикет» взагалі відносно нове для нашого суспільства. А його дослідження і використання стосується в основному тільки загальногромадського і ділового життя людей. Сфера етикету правового життя і судочинства зокрема не забезпечена відповідними розробками дослідників, хоча ця тема має значущість у контексті проблем розбудови правової держави.

Завданням цього розділу є дослідження витоків судового процесу, умов його формування і розвитку в історії права і судочинства нашої держави. Саме через історико-культурний аналіз прагнемо визначити сучасний зміст і сенс судового етикету. Оскільки судовий етикет належить до сфери процесуальної форми судочинства, нас і в історичному ракурсі будуть цікавити власне форми відправлення правосуддя, якими вони були у той чи інший період правової історії України.

§ 1. Судочинство та правові звичаї на українських землях IX — першої половини XVII століття

На IX століття припадає завершення становлення Київської Русі, в якій політичні, економічні, соціально-верстові потреби забезпечували правові настанови, що склалися. Найдавнішим джерелом права був звичай. З виникненням держави його дотримання забезпечується примусовою силою держави — формується звичаєве право. Держава санкціонує звичай чи в процесі судової та адміністративної діяльності, коли він був підвалиною для вирішення протиріч, чи шляхом включення його в законодавчий акт, що видається державним органом.

Звичай — це комплекс правил поведінки, який склався в первісному суспільстві і набув сталих змістовних і візуальних форм завдяки

багаторазовому повторенню. Звичай можна вважати і найдавнішим джерелом юридичного етикету, тому що його основу складали загальноприйняті, поширені прийоми і способи регулювання відносин, у тому числі й правових, що повторювались у межах однієї спільноти, общини. Багато в чому завдяки ритуалам здійснення звичаю, що встановились, він набував своєї сили. Це стає очевидним, якщо розглянути дієвість судової влади в давньоруських общинах [166, с. 125–135].

Київська Русь та Галицько-Волинське князівство. Вищим органом судової влади в общині були народні збори, що називались копою і громадою. Общину становили декілька (від чотирьох до десяти) селищ, між якими одне було центром, де збирались на громаду. Головна мета об'єднання селищ полягала в тому, щоб попереджати порушення законів, викривати і переслідувати злочинців, судити і наказувати їх, присуджувати скривдженому винагороду. Кожне селище окремо і вся община разом відповідали за провину усіх своїх членів. У межах свого округу община поручалась за безпечність життя і майна своїх власних членів і захожих.

Судові народні збори складалися з домовласників, що мали постійну осілість у межах земель общини, які називались в актах «сходатаї», «спільні мужи», «копні судді» тощо. Крім них запрошувались мешканці сусідніх селищ, по одному чи по двоє від селища, у значенні «сторонніх людей», які не брали участь в обговоренні і вирішенні справи, а лише слідували за перебігом судочинства, щоб засвідчити про нього у разі необхідності.

За звичаєм постійним місцем судової діяльності зборів було центральне селище общини. Воно називалось «копищем» чи «коповищем». Обговорення і вирішення справ проводилось під відкритим небом. Для дослідження і вирішення кримінальних справ громада часто збиралася на місці злочину чи на місці, де виявляли тіло убитого. Для вирішення спорів про поземельну власність громада збиралася на спірній землі. У зв'язку з виявленим злочином судна громада збиралась за вимогою старійшини общини. У порядку діловодства вона керувалась не писаним законом, а давнім общинним правом. Тому особливу повагу в цих судах мала думка «старців», які вказували на давню судову практику. Кількість «копних суддів» по кожній справі доходила до 100 і навіть до 150 осіб.

Цей звичай, коли в судовому розгляді беруть участь багато людей, довго зберігатиметься в судовому процесі на території давньої Укра-

їни. Це ж стосується й іншого правила. У цю епоху, коли норми права ототожнювались з догмами релігії, важливу роль у низці судових доказів відіграла клятва, яка виступала останнім аргументом захисту обвинувачених [166, с. 132]. Якщо той, хто був обвинувачений, не клявся по вірі своїй, страта повинна була здійснитися по мірі доведеного злочину. І навпаки, якщо обвинувачений клявся по своїй вірі, що він невинний, це надавало йому шанс виправдатись. При цьому клятва мала певну форму і ритуал, зміст яких нам невідомий.

Звичаї регулювали стосунки в общинах аж до появи писемних правових документів. Проте ще до цієї події починається процес перетворення звичаю на правовий звичай. Обумовлено це було зміцненням влади князя в общині. Спираючись на військову силу, князь встановлював нові правила, забороняючи старі. Судочинство відбувалось, керуючись і сталими звичаями, і новими, які відповідали інтересам правлячої верхівки племінної держави. Поява нових норм вимагала і певних процедур. Обвинувачення, захист перед судом, збирання судових доказів і виконання судових рішень становили право і обов'язок сторін, що позивалися, бо ще не існувало судових органів і публічних обвинувачів. Ініціатива процесу по правопорушенню залежала від волі скривдженої особи, за винятком злочинів, які не вимагали судочинства, а злочинці, що були спіймані, негайно карались на смерть за законом.

Потерпілий від злочину мав право вибачити злочинця, закінчити з ним справу добровільною згодою або вимагати суду і покарання за звичаєм. В останньому випадку скривджений спочатку особисто провадив попереднє слідство — обшук, розпитував людей, причетних до справи, заручався свідками і збирав усякого роду докази проти свого кривдника. Якщо виникала підозра, що злочинець перебуває в межах даної общини, то позивач звертався до старійшини общини з вимогою зібрати громаду общини. Усі описані дії, скоріше за все, не мали жорстких правил виконання, бо потерпілий виконував їх за своїм бажанням і на свій страх і ризик.

Після того як був поданий позов усі подальші дії обов'язково мали ритуальну форму. Віче збиралось у призначений строк, на відомому місці. Перед народом, що зібрався, позивач викладав свою скаргу і результати учиненого їм обшуку, просив сходатаїв розібрати справу і вирішити її за народним правом. Вислухавши скаргу, сходатаї обмірковували докази винності обвинуваченого, якщо позивач вказував його, і вирішували справу на їх підставі.

Якщо позивач доводив факт злочину, але не вказував злочинця, то громада зобов'язана була вжити заходів для розкриття винного. Якщо позивач вказував на слід, що залишив злочинець у відомому напрямі, то громада повинна була «гнати слід», тобто простежити його від початку до кінця. Коли слід приводив до якогось селища, то мешканці його повинні були «вивести слід зі своєї землі», тобто довести, що на їх території підозрюваного немає, а в протилежному випадку громада присуджувала все селище до задовільнення позивача, а селище отримувало право відшукувати винного і винагороджувати себе за його кошти. Якщо розслідування громади приводило до висновку про винність мешканця даного селища, то громада присуджувала видачу винного позивачеві для повного розрахунку з ним за зобов'язанням, що випливало зі злочину.

За «законом» тієї доби, зокрема, скривдженому злочинцем надавалося право в деяких випадках умертвити злочинця. Такими злочинцями були явні убивці, які скоїли вбивство при свідках, крадії, які були упіймані на місці злочину і не підкорялись розпорядженням громадської влади. За свідокством арабського мандрівника та письменника першої половини X століття Ібн-Фадлана, «коли Руські піймають крадія чи розбійника, то приводять його до високого товстого дерева, прив'язують йому на шию міцну мотузку, привішують його на неї, і він залишається висіти, поки не розпадеться на шматки від вітрів та дощів» [166, с. 134].

У цьому прикладі чітко простежується ритуальний бік виконання вироку, що було обов'язковим для такої події, бо «помста» за вбивство чи пограбування була не свавільністю родичів чи скривджених, а виконанням «закона». Суд передує помсті, помста є наслідком суду — виконанням судового вироку. Більше того, покарання будь-якого вбивці смертю для усіх громадян було правом, а для родичів убитого — обов'язком [166, с. 134–135]. Обов'язок родичів мстити за вбивство смертю вбивці був скасований тільки законодавством синів Ярослава, які на своєму другому з'їзді замінили смертну кару убивці на грошовий штраф.

Таким чином, у слов'янських племенних державах поряд із застосуванням звичаєвого права, у процесі його застосування, виконуються певні правила, які створюють зовнішній, ритуальний бік здійснення правового звичаю, тобто з певною долею припущення їх можна вважати протоетикетними.

Нам мало відомі подробиці виконання правового звичаю, але існування обрядів і ритуалів у процесі реалізації права і їх надзвичай-

на значущість безсумнівні, бо вони мали символічне, зображувально-знаменне значення, постаючи драматичним відбиттям первісних уявлень про справедливість, а також засобом спілкування з божественними істотами, що були заступниками і оборонцями. Тому обряди і ритуали виконання правового звичаю мали безпосередньо практичне значення, відповідаючи завданням життя і відбиваючи сутність життя.

Розвиток феодалних стосунків, формування централізованої держави вимагали і нової правової системи, яка б підтримувала державні інтереси. Із зростанням княжої влади поширюється і княжий суд. Княжа влада санкціонує певні звичаї, які б відповідали новим суспільним відносинам, а сам князь, який особисто відправляв правосуддя, утілював носія правди і справедливості.

Князь повинен був служити і дійсно служив надійним органом пануючої ідеї права. Влада нікому, окрім князя, у його землях не належала. Тому волів судити сам — судив, не волів — не судив. Судити особисто було справою його волі, це право князя, а не обов'язок.

Але однією особистою діяльністю він не міг виконувати свою владу. Звідси — необхідність органів княжого суду. Близькі родичі і, частіше за все, сини князів отримували вищі посади під рукою князя, що володарював. Літописи вказують на княжих слуг, які також творили суд: посадники князя, у містах — княжі тіуни, серед військових — тисяцький, сотський, десятський.

Тільки з часом посадові особи отримали свої назви чи за властивостями їх діяльності, чи за територією їх влади.

Картина суду, яка складається з матеріалів документів того часу, дає уявлення, хоча й не дуже багате, про зміст і сутність зовнішніх правил проведення судочинства в Київській Русі.

Насамперед документи показують повсюдне сприяння общини княжому суду. «Руська Правда» дає можливість яскраво уявити, що жодний юридичний акт не чинився, інакше як у присутності багатьох осіб, «людей», як їх частіше за все називає пам'ятник [161]. Як зазначає Н. Дювернуа, «люди» чи у визначеній, чи у невизначеній кількості усюди: коли домовляються із закупом, коли купують речі на торгу, коли здають спадщину опікуну неповнолітніх.

Увесь хід процесу мислимий тільки за участю цих людей: вони необхідні для запоруки, для послушества, для зберігання в пам'яті судового рішення. Виконання рішення відбувається також на торгу, тобто при тих же людях [63, с. 167].

Таким чином, публічність дій суду, присутність людей стає органічним елементом судоустрою і судочинства того часу. Іноді, що видно, наприклад, з договору Смоленського князя, сторони безпосередньо звертаються до добрих мужів і їх рішення роблять для себе обов'язковим, як було б для них обов'язковим рішення публічного суду [63, с. 168].

Різні джерела свідчать, що кількість цих осіб може бути значною. Вони мали різне відношення до сторін і до суду, проте натовп зовсім не лякає суддів у цей час. Навпаки, вважається необхідним присутність багатьох людей на суді. І це стає правилом проведення суду. Разом з тим багатолюдність судового розгляду вимагала і певної обрядовості, адже результат розгляду багато в чому залежав від впливу, який справляли на суддів люди. Форма проведення розгляду повинна була також впливати і на суспільну правову свідомість, формуючи тим самим громадську думку щодо скоєного злочину і значущості самого суду. Обов'язковість виконання зовнішніх формальних прав, ритуалів забезпечувала виконання домінуючої ідеї права.

У цей час ще неможливо виділити якісь постійні начала, за якими можна згрупувати ті чи інші види справ у руках певних органів. Уся влада суду належала князю: без князя не можна умучити смерда; закуп може звернутися до князя в позові зі своїм паном; до князя звертаються і в суперечці про спадщину; князь судить іноземця з руським. Особисте перебування князя в місці розгляду справи виключало необхідність інших органів [63, с. 169]. Тому, оскільки вся влада суду належить князю, то судовий процес ставав засобом підвищення авторитету всієї влади князя. Отже, ведення суду супроводжувалось певними обрядами, ритуалами, які своєю формою, що включала необхідну заданість і урочистість, надавали вагомості судовій події, а зрештою, звеличували авторитет князя.

Історичні джерела: «Руська Правда»¹, княжі та церковні статuti, Номоканони тощо обов'язково дають вказівки на те, що судовий розгляд вирізняли організована послідовність дій, обрядовість. Особливі формальні правила існували для організації судової влади на місцях, для народних зборів, для місця проведення суду, стосовно кількості суддів, формальних вимог до доказів, які були вагомими при

---

¹ Відомо 106 списків «Руської Правди», що були укладені в XIII–XVII столітті, які згідно із встановленою традицією класифікуються за трьома редакціями: Короткій, Розширеній та Скороченій. Кожна редакція відображає певні кроки розвитку феодалізму в Київській Русі.

винесенні судом вироку, до свідків, до промов, до приведення вироку у виконання. Тобто чинність суду підтримувалась правилами, які з сучасної точки зору ми б віднесли до етикетних.

Постійне місце, куди сходяться сторони для суду, — княжий двір. Князь, певне, сидів у сінях зі своєю дружиною, тут же сідали помічники, які виконували доручення, що стосувались суду. Тим самим, що і двір князя в місці його перебування, був і двір посадника в його місті. Багато судових дій відбувались на торгах, а також у церквах. Притвір церкви був, мабуть, першим закритим приміщенням, в якому укладались угоди і розглядались суперечки.

Суд був пересувний. Ця рухомість обумовлена почасти потребою суду мати перед очима предмет суперечки, «особу». Крім того, судді повинні були з'їжджатися у випадках спільного суду на межах, де сходились межі двох підсудностей.

Час, коли необхідно проводити суд, звичаї, які супроводжують дії суддів і сторін на суді, нам майже невідомі. Вважається, що обрядова сторона процесу в цьому судочинстві мала не дуже велике значення. Володимир Мономах радить судити з опівдня, у селища їздити взимку тощо. І те, й інше мали у своїй основі прості практичні міркування [63, с. 170].

У «Руській Правді», де є опис деяких формальних правил дій, спостерігається надзвичайна простота. Так, наприклад, приводом для дій, що спрямовані на відшукання речі, згідно з «Руською Правдою», служить втрата володіння річчю, а перша дія позивача — це заклик на суд, або так звана «явка» чи «заповідь». Така заповідь учинялась шляхом об'яви на торгу про те, що пропало, тобто «закликом». Поклик відповідача відбувався без будь-якої участі органів влади. Відповідача закликає сам позивач. Зрозуміло, що увесь сенс цього способу виклику на суд обумовлений тим, що він відбувався публічно. Відповідач міг не коритися запрошенню — тоді тут же, на очах у всіх повинна була статися розв'язка. Чи з'являлись люди, які заручались про прибуття до суду, чи позивач приводив його до суду силою.

«Руська Правда» вказує тільки одну альтернативу — коли є поручитель, тоді визначається строк явки — п'ять днів. Але можливі й інші варіанти: за багатьма рисами процесу дуже помітний безпосередній перехід від стану фізичної боротьби до процесуального стану. Однак є межі, за якими звичай не допускає насильства. Наприклад, якщо холоп вдарив вільну людину і сховався в хоромі, а пан його не видав, тоді силою його з цього дому взяти не можна. Скрив-

джений чекає, коли йому трапиться нагода зустріти десь холопа. Тоді він може з ним впоратися.

Якщо в такому випадку, коли при Ярославі допускалось убивство, хором був захистом проти насильницьких дій, то тим більше можливо припустити те ж саме у випадках, що викликали менше роздратування. Зрозуміло, що при такому способі викликати на суд, особа, яка користувалась довірою, ніколи не могла стати предметом насильства, що їй завжди легко було знайти поручителя, який позбавляв її від необхідності відразу йти слідом за позивачем. Поручитель стає відповідальним перед позивачем. На нього лягає весь тягар наслідків неявки.

Коли сторони починають суд, тут власне починається найособливіша стадія давнього судочинства. Суд — це спір чи, краще, юридичний бій між супротивниками. Кожна сторона впевнена у своїй правоті, кожна готова усіма засобами схилити суддю на свій бік, щоб суддя визнав те право, за яке вона стоїть, бо без цього ніякі сили не зможуть забезпечити її праву належну міцність, дійсне торжество.

Тобто головне завдання сторін полягало в тому, щоб переконати суд у правоті своїх претензій. Саме ці домагання повинен визнати суд, суд повинен припустити, що та й інша сторона шукає того, що з правом узгоджується, з правом взагалі, що взяте абстраговано від конкретного випадку. Саме на суді повинно визначитися: що таке право і хто з двох правий.

Таким чином, фактичний розгляд справ у суді відбувався на підставі норм звичаєвого права. Навіть більшість нормативно-правових актів, складених князями, «Руська Правда» та інші документи були письмовою фіксацією правових звичаїв. Іншими словами, суддя не мав у своєму розпорядженні єдиного кодексу, який би чітко визначав поняття «злочин», види покарань тощо. Власне, спричинення матеріальної чи моральної шкоди визначалось як «образа», і кожний конкретний випадок образи розглядався не за законом, якого могло і не бути, а за загальними настановами звичаєвого права. Тому судовий процес був свого роду змаганням сторін, які певними засобами доводили свою правоту. Якщо сторони бажають примусити суддю повірити, що те право, яке вони шукають, є справжнє право, то для цього необхідно діяти, але ж звичайно не фізичною силою.

Безумовне значення в суді мали свідки. Вже зазначалось, що весь рух суду переважно був обумовлений участю людей. На їх свідченнях тримається і притягнення до суду, і виконання рішення. Без-

сумнівно, що і в самій своїй основі домагання сторін обумовлені їх підтримкою.

Свідки з'являються, щоб підтвердити претензії тієї чи іншої сторони, бо на них посилались особи, що змагалися. Така підтримка мала своє велике значення в тих випадках, коли для судді не було ясне право. Це пояснюється тим, що, не маючи змоги звернутись до кодексу законів, суддям не завжди було однозначно ясно, хто на що має право, бо не завжди було відоме право, коли воно на ступені звичаю. Там, де суддя не може «узнати право», там сторони переконують його посиланням на добрих людей, на послухів.

Свідки поділялись на людей вільних та людей залежних. У тому випадку, коли свідчення надавали ті, що не були вільними, до них застосовували випробування розпеченим залізом. Такому ж випробуванню міг підлягати й відповідач. Повноцінними свідками могли бути тільки вільні громадяни, і лише за браком свідків і в незначній позовній вимозі можна було посилатися на боярського тіуна. Холопи були найбільш безправними суб'єктами права. Вони не могли виступати як сторона. Вільний громадянин, посилаючись на свідчення холопа, повинен був зробити обов'язково посилання на те, що він спирається на слова холопа. Отже, скоріше за все, значення послухів переходить межі простого свідчення. У цьому сенсі вони не є простим засобом доведення фактів, а впливають на успіх самої претензії тієї сторони, за яку стоять.

Для суду важливі не лише ті промови, з якими до нього звертаються самі сторони, а переважно ті, які виголошують особи, що свідчать. Свідки, якомога у більшій кількості, — ось найбільш правильний спосіб переконати суддю в справедливості своїх слів. Обвинувачення без свідків допускається тільки там, де воно очевидне. Отже, оформлюється значуще правило судового процесу: присутність свідків, авторитетних і, напевне, переконливих.

Спосіб доведення в суді в цей час ще не знає правил, що заздалегідь визначені. Судді значною мірою надається свобода судження. Найбільш простий засіб вплинути на переконаність суду і привести його до матеріальної істини — надання свідків. Правила при цьому не обмежують.

Розглядаючи способи доведення, особливо їх зовнішні форми, слід звернути увагу на формальні докази. Вони використовувались, якщо інших доказів було недостатньо або як додатковий засіб. Для формальних доказів визначена певна послідовність: від більш сильних

випробувань до менш сильних. У справах більшої цінності — залізо, меншої — вода. Останнє місце належить присязі. Зупинимося на цих засобах доведення, які сприяли успіху і які ставились в один ряд з іншими доказами.

Насамперед, це присяга (рота), яка за християнськими звичаями полягала в словесній клятві і супроводжувалась цілуванням хреста. Присяга як самостійний спосіб доказу зустрічається в різних застосуваннях і кожен раз у неї спеціальна підстава.

У торгових угодах, де вимагається особлива взаємна довіра, допускалась присяга сторін. Послухи і видоки — особи, які виступають у суді як засоби доведення, — однаково йдуть на роту (присягу). Там, де свідок події йшов на роту, там його значення посилювалось, там він виступав підтримкою сторони. Його достоїнство і сила обумовлені не стільки тим, що він очевидець, скільки тим, що він клянется. Для особи, яка звинувачувалась, підозрювалась у злочині, присяга отримувала значення очищувальної. В Іпатіївському літописі описано випадок, коли і при існуванні доказів суддя покладається на сумління обвинуваченого і дає йому можливість очистити себе присягою [63, с. 196].

Промова і цілування хреста, до якого закликав князь, — обов'язковий ритуал у присязі. Вона відбувалась за участю офіційних осіб. Відіграючи таку важливу роль, присяга часто була і засобом вирішення спорів за взаємним погодженням сторін. Деякі дослідники вважають, що присяга застосовувалась і в окремих кримінальних справах.

Статті «Руської Правди» (Троїцький список) говорять про Суд Божий, про випробування залізом і водою. Випробування залізом застосовувалось у позовах про убивство і крадіжку, а також у судовому вироку взагалі про всі злочини проти прав власності. Застосування випробування водою стосується лише прав власності.

Вимогою застосування обох видів випробування був наклеп. Випробуванню залізом і водою підлягав тільки відповідач. Коли сторони самі «зовуться на залізо і воду», тоді цей спосіб випробувань являв собою дещо паралельне вирішенню спорів через присягу за погодженням.

Такий вид випробування мав значення Суду Божого, ордалій. З «Руської Правди» випливає, що випробуванням залізом і водою обвинувачений очищав себе від підозри. На жаль, докладні свідчення про спосіб і результати виконання таких випробувань невідомі.

Дуже поширеним способом вирішення питань і в суді, і у спорах взагалі був жереб — спосіб формального пошуку істини. Жереб часто поставлений поряд із присягою. Посилання на жереб є в багатьох документах. В одному з договорів цікава така стаття: якщо зроблено загальне посилання на свідка, тоді суд йому вірить; якщо немає загального посилання, то сторони повинні кинути жереб, і кому випаде жереб — свідок тієї сторони вважається правий. Новгородський літопис під 1192 роком розповідає про обрання на вищу духовну посаду. Жереби кладуться на трапезу, а з трапези їх знімає сліпий. Чий жереб залишиться на трапезі, на того «бачать вказівку згори» і він вважається обраним.

Оцінка формальних доказів очевидно мала ритуальну форму, адже інакше вони втрачали б свій сенс. Кожний розгляд фактів своїм результатом мав істину, яка не припускала сумнівів. Якщо суд надає вирішальне значення тому чи іншому формальному доказу, особливо ордаліям, то вони, власне, отримують значення судового рішення.

Особливо часто суд повинен був звертатись до цього засобу пізнати правду там, де не було правової ясності і сторони енергією захисту, рішучістю закликати долю на допомогу своїй справі могли схилити на свою користь суд. Як говорить літопис: «На правду сподіваючись, йшли битись». Судді відсилали до заліза, до води, на роту, до жереба. Це право є кращим в їх очах — саме так визнати, за чие право стоять темні сили випадку або кому сприяє Божий промисел.

По суті, такі способи доказів є свідченням того, що тогочасний суд не мав достатніх правових і процесуальних засобів для забезпечення демонстрації справедливості судочинства, а також показником певного ціннісного ставлення до окремої людини, а саме недовіри до неї, невизнання її самосвідомою особистістю. Звідси ірраціональні способи доказів і набували більшої вагомості, аніж рівні для усіх процесуальні прийоми та артикуляційні можливості.

Уся діяльність сторін і суду під час процесу спрямована на розв'язання спірного питання, що повинно було відбитися у вирокі суду. Коли ясна юридична норма, за якою слід судити, і суддя впевнений в існуванні фактичних відносин, важливих для вирішення спору, тоді залишається на суді сформулювати рішення.

Форма, у якій викладалося судове рішення, була тільки усна. «Руська Правда» говорить: «речи ему (тобто суд повинен сказати позивачу) тако: помиловался еси, оже не ставил послухов». Дуже імовірно, що суд як у цьому, так і в інших випадках, до рішення додавав мотив.

Виконання вироку частіше належало стороні, що перемогла: скривджений холопом мав право бити його; неспроможного боржника кредитор міг відвести додому чи на торг для продажу; спірну річ власник сам бере у відповідача. Стягнення виконував сам позивач. Якщо він сам не мав змоги управитися, то запрошував за плату приватних осіб на допомогу.

Помста безперечно чинилася самим позивачем. Але в той же час певно, що помста чинилася під наглядом судової влади, адже їй передував суд. Взагалі не можна перебільшувати значення позивача при виконанні вироку: не позивач виграв справу, а князь піддавав злочинця «розграбуванню», князь і його органи стягували «віри» і «продажі», що надходили в княжу казну. Отже, виконання покарання належало органам судової влади.

Характеризуючи в цілому судовий процес епохи Київської Русі, ми зосередились на тих його стадіях, рух яких забезпечувався здебільшого звичаєм, мав ритуальний характер і може розглядатися як джерела судового етикету. На це вказують визначні риси судочинства Київської Русі: публічність, усність, надзвичайна простота і крайній формалізм. Це виявляється у формальному ставленні до судових доказів, у безумовній до них довірі, якщо була виконана відома форма: обов'язкове вимовляння сторонами відомих формул, у суворо формальних діях сторін, особливо позасудових: гоніння сліду зі свідками, заповідь на торгу, клятва свідків, юридичні шаблони, якими визначався ряд процесуальних дрібниць. Ритуальна форма рятувала процес від безладдя і хаотичності, які б виникли в результаті свавільних і безконтрольних дій тих, хто судився, давала гарантію слабкій та недосвідченій стороні проти сильного та вправного супротивника гарантію, особливо необхідну внаслідок того, що процес був значною мірою позасудовим.

У часи політичної роздробленості Русі одним із найбільших князівств було Галицько-Волинське князівство, піднесення якого припадає на XII — XIII століття. За часи свого існування це князівство відтворювало не тільки киево-руські традиції державотворення, а й систему права, судочинства і судового процесу. Звичайно, галицько-волинські князі вносили зміни в існуючі правові джерела, створювали нові законодавчі акти, які відповідали потребам часу і суспільства. Завдяки їх діяльності правові акти значною мірою набули регулятивного характеру. Та разом з тим форми судочинства в основному зберігали свій зміст таким, яким він був у Київській Русі. Отже, і особ-

ливості судового процесу, і його зовнішні, формальні прояви, обряди, ритуали в судочинстві Галицько-Волинського князівства і Київської держави в основному збігаються і в цілому належать до давньої історії українського судочинства та його етикету.

Правосуддя у XIV — першій половині XVII століття. З середини XIV століття українські землі перебували під владою Великого князівства Литовського. Як відомо, литовські князі не порушували старі руські традиції. Протягом XIV — XV століть українці під владою Литви жили фактично за киево-руськими традиціями, зберігали той же устрій, культуру. Правова система Литовського князівства спочатку теж базувалась на давніх джерелах, зокрема на нормах звичаєвого права і «Руської Правди». Тільки з часом, особливо у XVI столітті, нормотворча діяльність князів, сейму стає більш активною, і звичаєве право відходить на другий план. Проте всі редакції Литовських статутів¹, які мали величезне значення в зростанні статусу законодавства в суспільстві, зберігали правові традиції давньоруської держави.

Слід зазначити, що поряд із Литовськими статутами діяли Магдебургське право та Польський законодавчий акт «Порядок». Судочинство ж у цілому успадкувало основні риси попереднього судочинства: воно мало такі ж процесуальні стадії розгляду справи; здійснювалось відкрито, за участю великої кількості людей; навіть керуючись нормами Литовських статутів, зберігало усталені правові звичаї та обряди у формі судового процесу. Зауважимо також, що після угоди між Україною й Росією 1654 року Наказом царя Олексія Михайловича було вказано, що Україна (Малоросія) буде управлятися та судитися за своїми стародавніми законами.

Розглянемо, в чому це виявлялось. Одним з перших обов'язкових формальних елементів було так зване «повоання», тобто оголошення про злочин: потерпілий повинен був сповістити сусідів, інших людей або урядові установи про заподіяння йому шкоди. З часом потерпілий сповіщав про це суд і робив запис у судову книгу. Таке оголошення було необхідним, з одного боку, для впевненості суду у факті злочину, з другого — для залучення всіх жителів до викриття злочинця, які повинні були сприяти потерпілому.

Усі дії по розслідуванню справи повинен був виконувати сам потерпілий. Він здійснював пошук злочинця, опитував усіх можливих свідків, переслідував і викривав злочинця.

¹ Литовський статут діяв у трьох редакціях: Старий статут 1529 року, Волинський статут 1566 року, Статут Великого Князівства Литовського 1588 року.

У цей період зберігався і такий етап давньоруського процесу, як «виведення сліду»: якщо виявлявся певний напрямок втечі злочинця, потерпілий збирав людей («гарячу копу»), з якими прямував за слідом. У разі якщо злочинця наздоганяли, копа тут же його судила. Якщо слід виводив до якогось селища, копа збирала його мешканців, які повинні були «вивести слід» із своєї території. Коли селяни не могли довести своєї непричетності до злочинця, копа виносила вирок: селище оголошувалось винним і зобов'язане було виплатити вартість вкраденого потерпілому.

Серед обрядових форм, що були характерні для цього періоду, слід виділити так зване «личкування». Воно відбувалося тоді, коли потерпілий від крадіжки, прямуючи слідом злочинця, виявляв крадене. У такому випадку знайдені речі певним чином позначалися як «лице» і передавались возному як представнику державної адміністрації. «Личкуванню» підлягали не тільки речі, а й коні, худоба, птиця тощо. Про негативне ставлення народу до дій, що виходили за межі ustalених моральних норм, свідчить той факт, що часто до суду «личкували» осіб, які були впіймані на аморальних злочинах.

У литовсько-руському судовому процесі виконувалась ціла низка звичаїв, обрядових і символічних за своєю формою. Так, сторони часто використовували шапку для підтвердження своїх слів. Наприклад, при скріпленні договору про явку в суд, при домовлянні про розмір закладної суми виконувався звичай «видачки» — шапки підкидались угору. «Ставлення шапки» виступало і як один із способів доказування. Якщо одна зі сторін бажала щось довести або посилялася на свідків у важливому питанні, вона ставила перед суддею свою шапку. У відповідь інша сторона «протиставляла свою шапку», тобто погоджувалась прийняти свідоцтва, вислухати свідків. Той, хто відмовлявся ставити шапку, обвинувачувався. «Ставлення шапки» мало велику доказову силу, адже символізувало, що людина присягається своєю головою, тобто життям. Тому усупереч юридичним доказам цей звичай широко використовувався у литовсько-руських судах усіх рівнів. Іноді, щоб довести свою правоту, сторона пропонувала пошкодити собі здоров'я або виставляла певну кількість грошей. Серед неправових доказів найбільш значним у суді була присяга. Сила цього доказу полягала в тому, що, присягаючись Богом, людина брала відповідальність за вчинене не тільки перед людьми, а й перед Богом. А з точки зору людини і суспільства тієї доби така відповідальність більша, аніж перед людьми. Тому до присяги ставились дуже обереж-

но і, коли людина присягалась, суд частіше за все вирішував справу на її користь.

У цілому судочинству на українських землях за часів панування литовських князів були притаманні такі риси, як суворий формалізм, символічність та процесуальна обрядовість. Судовий процес відбувався усно, відкрито, за участю громади, чим і пояснювався ритуальний бік судочинства. Усі ці риси були логічним продовженням правових традицій Києво-Руської держави, які органічно увійшли в правову систему Литовського князівства.

Протягом декількох століть процес судочинства зберігав свою форму завдяки ритуалам та звичаям, що склалися здавна. Вони відігравали, по-перше, роль ознаки судочинства, способу відмежування власне правового звичаю від інших звичаїв, що забезпечували життєдіяльність людей, по-друге, регулювали дії тих, хто брав участь у судовому процесі.

§ 2. Правове буття на українських землях другої половини XVII — XVIII століття

Політичне зближення, а потім і об'єднання Литви та Польщі принесло значні зміни в соціально-економічне і духовне життя українців. Польська експансія спричинила національно-визвольну боротьбу народу, рушійною силою якої стало козацтво. Саме воно стало носієм української державності, що утворилася в середині XVII століття внаслідок довготривалої боротьби, проіснувавши до 80-х років XVIII століття, коли Гетьманська держава стала автономією Російської імперії.

За часів козацько-гетьманської держави значно змінилося правове життя українців: збільшилась кількість джерел права, виникли нові кодифікації правових норм, змінилася система злочинів і покарань тощо. Усе це може розглядатись як позитивний розвиток правової системи Гетьманщини. Проте слід зважити на таку її особливість: автономність козацької держави обумовлювала і певну автономність її правового укладу. Це виявлялося в тому, що народ зберігав за собою право додержуватись традиційних прав і обрядів, що припускало власне самозбереження нації. Російська влада погоджувалась і підтверджувала в договорах так звані «попередні права» українців. Під знаком збереження «давніх прав і вольностей» відтворювались і давні форми судочинства.

Юридичний побут в Україні довго зберігав правові звичаї та обряди давніх часів. У XVII столітті багато спірних питань вирішувались на загальних зборах чи громадах, як вони називались в Малоросії. Громади поєднували в собі судову і виконавчу владу, вони здійснювали і суд, і розправу. Стосовно форм та обрядів судового процесу цього часу відомі правила збору громади на суд, вимоги до людини, яка керувала сходом, до тих, хто брав участь у винесенні вироку, вимоги до місця і часу проведення суду тощо.

Так, громади збирались, як правило, калатанням дзвону з таких приводів, як, наприклад, розклад податків і повинностей, для обнародування указів, що стосувались селян, для розподілу і відводу земель, для суду і відповідного покарання винних. Вироки такої громади могли бути суворими. Вона могла вигнати з общини негідного селянина, який порушив порядки і правові звичаї.

Першість чи верховна позиція в такій громаді віддавалась голові селища, який з'являвся туди із ціпком чи «підпиральним батоном» у руці — ознакою свого керівництва і управління. Людина, що вершила суд, обиралась усім селищем, тобто це була людина шанована, справедлива і добра. Іноді обиралась не одна людина, але завжди це були люди, яким довіряли.

На громаді «пропонував справу на обговорення і питав думки староста, волосний голова», а розбирали голоси, свідчили, судили і вирішували старші, найбільш сумлінні і шановані люди, «добрі люди, добрі селяни» [177, с. 297].

Збори проходили влітку під відкритим небом, біля церков, на вулиці чи на барському дворі, іноді біля шинку, якщо він був у селищі, а взимку — у мирській хаті, конторі, у приказах. Староста і старші сиділи за столом і обговорювали справи, решта селян стояли й слухали. Звичайно вони збирались після обідні, особливо робочої пори, коли народ приходив на молитву. У деяких випадках запрошувався і прихідський священник, який висловлював свою думку у справах, даних йому на розгляд.

На зборах громади в селі староста чи волосний голова рівні з іншими, але першість віддається голосу старшого за віком і того, хто заслужив довіру своєю чесністю. У більш великих громадах часто перевага залишалась на боці заможних і тих, за якими не було повинностей.

Розгляд таких правових звичаїв і обрядів дозволяє зробити деякі висновки щодо принципів, на яких будувався юридичний побут і суд в Україні XVII — XVIII століть. Перш за все, слід виділити прагнення

до справедливості. Як ми бачили, до людей, що вершили суд, висувались підвищені моральні вимоги: вони повинні були бути чесними, справедливими тощо. Тільки таким людям довіряли мешканці села вирішення своїх спірних питань. Звідси виникає етикетне правило: суддя обирався всім селищем. Другим важливим принципом судового процесу є демократичність. У розгляді спірних питань брали участь усі люди селища, а у винесенні вироку — найбільш шановані люди. На це вказує і І. Черкаський, описуючи панський суд у Лівобережній Україні XVII — початку XVIII століття: «Панський суд, як і суди козацькі, був демократичним, народним, в тому сенсі, що брав участь у панському суді народ взагалі — кожен, хто бажав і хто в той час опинявся у справі, тільки б ця людина була чесною і віри гідна» [205, с. 186]. Дослідник підкреслює, що демократичний склад панського суду — факт неспростовний, і пани чи їх службовці не свою власну волю проводили у суді, а тільки організовували громадську думку місцевих людей, своїх же підданих і виносили вироки, узгоджуючись із совістю своїх підданих, у справі незацікавлених. Тобто проявом демократичності були відкритість і гласність суду, етикетною формою чого було: присутність усієї громади; у судовому розгляді могли брати участь сторонні люди, які висловлювали свої погляди на справу чи подавали власні клопотання.

Встановленню справедливості й гуманності сприяло подання апеляції. Незадоволений вироком панського суду міг звернутися до вищого правового органу, тобто в козацькі суди, які були організовані в сотнях, полках, і в найвищий суд — Генеральний.

Характеризуючи юридичний побут цього часу, можна зробити висновок, що він будувався на основі таких принципів і цінностей, які здавна були притаманні українському народу, — справедливість, гуманність, демократичність. Наявність у юридичному побуті певних формальних, обрядових правил проведення суду обумовлено, на нашу думку, тим, що українці завжди тяжіли до добротності зовнішнього оформлення свого побуту і життя в цілому. Доречно згадати і споконвічно властиве українському народові прагнення до естетизації оточуючого середовища і себе. Звідси і бажання, і необхідність у формалізації і навіть естетизації судових зборів.

Правосуддя козацької доби. У часи національно-визвольної боротьби впливовим стає «козацьке право», зміст якого становило звичаєве право. Започатковане у Запорозькій Січі, воно базувалось

на принципах справедливості, волелюбності, рівноправності, що відповідало прагненню загалу, внаслідок чого широко підтримувалось українським населенням.

У Запорозькій Січі не визнавалися закони інших держав. Власні угоди, правові норми, вироки складались і виносились в усній формі. В усній же формі відбувався і судовий процес.

Слід вказати, що суд частіше за все відбувався на площі, адже вважалося, що прилюдний розгляд злочину і покарання повинні бути повчальною наукою для інших. Тому, будучи своєрідною профілактикою злочинності, судовий процес був простим і суворим.

Починався суд, як правило, з докоряння і умовляння злочинця розкаятися в скоєному злочині. Людина, що вчинила протиправно, повинна була відмовитися від подібних справ і дати обіцянку надалі поводитись добре. За деякі провини суд і громада козакам пробачали. Це супроводжувалось каяттям людини і її присягою в церкві. Якщо ж злочинець відмовлявся і не давав показань, його допитували під тортурами. Під час допитів писар занотовував все, що відбувалося. Нарешті, коли злочинець визнавав свою провину, знову збирали сходку і козацькі старшини разом із громадою виносили вирок.

Покарання були досить суворими. Так, наприклад, серед тілесних покарань були: биття киями, відсікання носа, вух, кінцівок, ламання рук або ніг, таврування. За такі злочини, як вбивство товариша, злодійство, переховування краденого, перелюбство, насильство та інші передбачалась смертна кара. Види її були різними. Це могло бути повішення, насадження на гострий кілок, утоплення, забивання біля ганебного стовпа киями тощо. У будь-якому випадку покарання відбувалось прилюдно, виконання теж належало громаді. Іноді громада могла впливати на вирок. Близькі люди брали на поруки злочинця, присягаючи, що в разі повторення злочину, самі доправлять його в Січ. Громада, зважаючи на пом'якшуючі підстави і на поруку близьких, могла змінити вид покарання, наприклад смертну кару на побиття киями.

На жаль, мало досить мало докладних даних щодо судочинства за «козацьким правом». Проте цілком зрозуміло, що правова система Запорізької Січі була інструментом військово-адміністративної влади, а ефективність цієї системи забезпечена всіма візуальними засобами судового процесу, які певним чином впливали на свідомість загалу козаків. Таким чином, форма судочинства, поряд з іншими чинниками, створювала дієву регуляцію стосунків у козацькому суспільстві.

Правосуддя у XVIII столітті. Від початку XVIII століття в процесі стабілізації життя питання, пов'язані з правовим вирішенням, стають все більш актуальними, що веде до більш чіткої організації закладів права і вироблення правової та етикетної бази забезпечення їх діяльності.

Мирне життя, що встановлювалось, знову висунуло на перший план особисті інтереси. Збільшувались і ускладнювались правові конфлікти, вони вимагали судового втручання. Перед судами висувались вимоги розв'язання все більш складних спорів і задоволення суспільних і особистих потреб. З точки зору військово-адміністративного устрою багато законів застаріли, деякі нечітко були сформульовані, а часто суперечливі.

Разом з тим закони, що існували, майже два століття вже відстоювались і використовувались українською верхівкою. Вони стали зразком практичних надій нової адміністрації Гетьманщини. Саме ці закони як ідеологічний засіб сприяли чинності цієї верстви і доказом усталеності в умовах все більш сильного російсько-імперського наступу на українську автономію. Протириччя між новою соціальною ієрархією, яка скоріше відповідала корпоративному суспільству, і військовою республікою, якою була Гетьманщина, висунуло численні проблеми.

Значно ускладнилась робота козацьких судів. До того ж персональний склад суддів не відповідав вимогам часу і нових обставин. Головами судів були сотники і полковники, які об'єднували у своїх руках військово, судову й адміністративну владу в межах сотенних і полкових округів. Зосередження в одних руках таких важливих гілок влади загрожувало знехтуванням одними обов'язками за рахунок інших і надавало привід і можливість зловживання владою і правосуддям.

Дійсно, збільшується кількість скарг на зловживання могутніх полковників і сотників: на затягування процесів, на несправедливість щодо невпливового і незаможного козацтва і міщанства, на стягування великих податків на свою користь, на неправильне використання законів до аналогічних випадків тощо. До того ж при опротестовуванні суди часто доходили протилежних рішень, бо різні суди керувались різними правовими джерелами.

Таке становище вимагало упорядкування законодавства, затвердження системи судових інстанцій тощо. Серед декількох праць з кодифікування права слід виокремити ту, що мала першорядне зна-

чення. У 30-х роках XVIII століття утворюється Комісія, завданням якої було складання зводу законів для Гетьманщини. Результатом роботи Комісії став документ під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р.» [151].

Це один з найунікальніших українських правових документів, який цікавий не лише як пам'ятка історії права, але й як культурологічне джерело, адже в ньому відбилися і соціальні, і моральні ціннісні характеристики українського життя того часу. У «Правах...» також знайшли своє відображення і закріплення перші власне етикетні правила і вимоги до судочинства, багато з яких мають яскраво виражені моральні засади, інші — стосуються безпосередньо форми відправлення правосуддя.

Етичний зміст «Прав...» виражений у цілій низці моральних вимог до судді, писаря, межового комісара, возного, інших учасників судочинства. Так, суддя повинен бути людиною достойною, заслуженою, сумлінною. Посада судді була достатньо відповідальною і вимагала від нього не лише чесності і сумлінності, але й обачливості в знайомствах, врівноваженості, поважного ставлення до інших, неконфліктності, порядності у побуті і т. ін. Перш ніж зайняти посаду, відповідальні особи повинні були прийняти присягу в церкві, перед святим Євангелієм, у присутності священника і довіреної особи. Ритуал прийняття присяги — це вже етикетне правило, яким підкреслювалась значущість і відповідальність судової посади і судової діяльності.

Взагалі симптоматичним є те, що цей документ разом із правовими нормами містить й етикетні правила. Безумовно, ці правила й вимоги осмислюються як невід'ємна частина процесу розгляду справ, що сприяють досягненню мети судочинства і права в цілому. У «Правах...» знаходимо етикетні вимоги щодо місця, часу проведення суду, присутності на засіданнях, письмового оформлення декретів, ділових паперів, охорони порядку в суді. Окремі правила стосувались вимог до таких учасників судочинства, як позивач, відповідач, свідки. Особлива увага приділена етикету розглядання справи в суді, обговорення суддями вироку, проголошення вироку, підготовки засудженого до смертної кари і самої страти. Зупинимось на деяких з них.

Так, судовий процес повинен був здійснюватись у чітко визначеному, а головне, пристойному місці, яке призначене тільки для суду, а не в якомусь іншому місці. Усякий, хто приходив до суду, незважаючи на чин і звання, мав зберігати порядок і спокій. Навіть якщо розглядалась його справа, входити в судову хату під час засідань за-

боронялось; тільки коли покличуть і дозволять, можна увійти, але й тоді поводитись гідно і з повагою до всіх присутніх. Під час суду в судову хату ніхто не міг увійти, якщо не доповів. Не можна було увірватися чи приходити зі зброєю, а ті, хто входили у хату, не могли вчиняти гомін чи улаштовувати сварки. Кожен мав тихо і увічливо поводити себе перед суддями. Той, хто порушував це правило, мав бути покараний: за галас і сварки стягували штраф, за образу судді і судових осіб брали під арешт і стягували штраф.

Усі суди повинні були працювати кожен день, окрім недільних та релігійних і державних свят. У святкові дні можна тільки приймати скарги, записувати їх у книги. У звичайні дні, коли суд виконував свою повсякденну діяльність, судді повинні особисто бути присутніми і зі всією старанністю, без зволікань розглядати справи. справи про убивство, насильство розглядались поза чергою.

У дні проведення суду судді повинні з'являтися своєчасно і бути в суді з сьомої години ранку до години дня. Писар повинен бути в суді раніше суддів для різних довідок, для приготування справ до розглядання і слухання в суді, для запису в реєстр скарг та інших справ. Якщо хтось із членів суду був відсутній на робочому місці майже тиждень і не подав свідоцтво про поважну причину своєї відсутності, то він повинен виплатити сторонам збитки за тяганину. У разі коли такі випадки повторювались, то його позбавляли посади, а на його місце обирався інший, більш гідний і відповідальний.

На відміну від усної форми давнього судового процесу, у XVIII столітті судовий процес фіксується письмово. Тому важливу роль у судах відігравали писарі. Ця посада була виборною і до кандидата висувались моральні і професійні вимоги: він повинен був розумітися у своїй справі, мати налагоджене життя, бути завжди тверезим, не брати хабарів, до всіх бути чуйним. Той, хто обирається судовим писарем, зобов'язаний був скласти присягу за визначеною формою.

Існували певні правила щодо діловодства. Суд видавав позовні укази та інструкції. Вони мали визначену форму: документ мав бути із печаткою суду, із підписами суддів і писаря, повинні були вказані ім'я, прізвище та чин відповідача, заявника, причина і дата появи в суді відповідача або його повіреного, дата (число, місяць, рік) видання указу, строк розглядання справи, з урахуванням часу і відстані для прибуття до суду, щоб без зволікання вирішити справу.

Писар мав у себе тримати печатку, яку ставив на судових указах, на розшукних та інших листах, що видавалися. Печатка мала бути

в усіх канцеляріях і судах. Вона повинна бути доброї якості, з гербом даної місцевості і виразними написами.

Для безпечного зберігання судових книжок мали бути улаштовані судові дома з міцними коморами, шухлядами і шафами, а при домах — затверджена охорона. На будівництво і ремонт таких судових домів і сховищ виділялись кошти з бюджету місцевої влади.

«Права...» містили низку формальних правил і вимог до судових паперів, без виконання яких справа не розглядалась. Так, у кримінальних справах позивач чи його повірений складав і надавав письмову скаргу за своїм підписом. У скарзі належало вказати: 1) ім'я, прізвище і чин чи звання відповідача, потім ім'я того, на кого скаржиться; 2) у скарзі справа повинна бути викладена коротко і ясно: хто, коли був скривджений, чого вимагає, які докази має. Усе необхідно було описати по пунктах, не повторюючи вже написаного; 3) на закінчення просити рішення відповідно до указів і прав малоросійських. Суворо заборонялось у чолобитній писати образливі, лайливі, непристойні слова. Скарги, в яких порушувалась ця вимога, у суді не приймались. Навіть якщо справа стосувалась нападу, убивства, прелюбодіяння, насильства над жінкою тощо, слід тільки описати лиходійство, без будь-яких непристойних слів.

У справах, пов'язаних із розправою, зі скарги позивача робилась копія за підписами суддів, із зазначенням числа, коли буде розглядатися справа. Відповідач повинен дати розписку, що він одержав копію і в призначений строк повинен з'явитися без відмовки.

Коли підходив час суду, писар мав виготовити два зошити, прошнурувати і пропечатати їх. В одному з них записувалась відповідь відповідача, в іншій — докази позивача. У справах кримінальних і тих, що стосувались інтересів государя, ані копії, ані попередження відповідачеві не робились, він притягувався до суду на допити у той же час, коли була подана чолобитна.

Визначною рисою судочинства стає намагання упорядкувати судові дії, надати їм чіткої і закінченої форми. Простежується це, починаючи з діловодства і закінчуючи судовим розглядом справи.

Так, згідно із загальним правилом позивач і відповідач повинні з'явитися в суд у вказаний день не пізніше восьмої години ранку (окрім святкових днів). Якщо хто запізнювався, то справа переносилась на наступний день. Коли знов приходили пізніше восьмої години, то таких із суду не випускали, щоб у судових справах не було зволікань.

Як правило, позивач надавав письмові докази чи свідків. Якщо таких не було, то позивач міг свій доказ довести присягою. Коли по-

зивач не міг довести обвинувачення, то відповідач поза всяким виправданням вважався вільним, «бо не усяк винний, на кого чолобитна є, але тоді, коли буде викритий доказами».

Відповідача допитували в суді усно з кожного пункту чолобитної. Поки не була отримана відповідь на перші пункти, до наступних не переходили. Він, як і позивач, повинен був доводити свою невинність письмовими документами чи свідками. Під час допиту відповідач, користуючись письмовими доказами, відповідав усно з кожного пункту. Він повинен відповідати правдиво, ні в чому не відмовляти, говорити по суті. Якщо на допиті він щось замовчував, хоча пізніше і визнавав, то це означало, що чолобитник більш правий у своєму викритті, аніж відповідач у своєму виправданні.

Писар повинен був старанно записувати доводи обох сторін і вимагати в них підписати ці папери. За вимогою сторін писар повинен був надавати їм копії документів, листів, що є доказами. Не кожний письмовий документ приймався як доказ. Якщо документ не стосувався справи чи в документах були підчищення і виправлення — вони не вважались вірогідними.

Суворі вимоги ставились до людей, що виступали в суді свідками. Перш за все це були релігійні і моральні вимоги: свідки повинні бути християнами, будь-якого чину і звання, люди добрі, віри гідні, ні в чому не підозрілі, не легковажні тощо. До того ж свідки повинні були бути чесними в суді. Тому перш ніж починався допит свідка, він повинен при суддях і обох сторонах скласти присягу про те, що, боячись Бога і його праведного суду, буде свідчити за істиною, нічого не приховуючи, не прибавляючи, не через страх, не через дружбу чи злість. Разом з тим, якщо спірні сторони між собою зговорювались, то з дозволу суддів свідок міг бути звільнений від присяги. Самі судді на свій розсуд, без відома сторін, не могли звільнити свідків від присяги. Після такої присяги свідка кожен раз застерігали і нагадували про відповідальність, яку він несе перед Богом і людьми, а також коротко переказували сутність справи і питання.

Допит свідків проходив порізно і без присутності сторін, які залишали залу суду після складання свідком присяги. Опитувати свідка належало докладно як з обставин справи, так і зі всієї справи, але запобігати надмірним його міркуванням. Записувалось лише те, що стосувалось справи. Наприкінці допиту свідок повинен сам, а якщо неписьменний — то хтось замість нього, підписати свої свідчення. У суді припускалося приймання письмових показань свідків, якщо

він грамотний. Тоді свідок складав присягу в присутності сторін, писав свої свідчення, які потім зачитувались у його присутності, а також присутності суддів і сторін.

Той, хто залучався до свідчення, не мав права відмовитись від їх надання. Якщо ж він уперто відмовлявся, суд міг примусити його свідчити і навіть покарати арештом. Тобто бути свідком було справою не зовсім добровільною. Але поряд із цим існував великий перелік вимог, за яких людина не мала права бути свідком. Майже двадцять пунктів «Прав...» вказують на такі вимоги.

Аналіз цих заборон дає чітке уявлення про рівень моральної і соціальної значущості окремих верств суспільства, а також про правову нерівність, що обумовлена моральними, релігійними і становими характеристиками особистості. Провина, моральна недосконалість, релігійне відступництво тягнули за собою обмеження юридичних прав людини. З переліку заборон впливає, що обмежені в правах були жінки, убогі, слуги. Проте чоловік, знатна людина, освічена і духовна особа заздалегідь «вважались людьми чесними і порядними, такими, що заслуговують на довіру».

І все ж усі, хто давали свідчення, складали присягу бути чесними перед Богом і людьми, тобто присягалися давати правдиві свідчення. Обов'язковою була присяга і для позивача, і для відповідача. Коли в обох сторін не було доказів, вагомим доказом ставала клятва позивача і відповідача. Розглянемо етикетний бік складання клятви.

Клятва за часом складалася тільки до полудня. Уся церемонія проходила в церкві, перед святим Євангелієм, у присутності священика, делегованого члена суду і протилежної сторони. Іноді присяга відправлялась у суді, перед святим хрестом, у присутності всіх суддів. Припускалась клятва в полі, і у лісі, на землі, тобто там, де проходить з'їзд і суд межових комісарів. Той, хто приймав присягу, не повинен був до того їсти і пити, мав бути тверезим. У присутності всіх необхідних осіб зачитувався текст присяги. Якщо людина була грамотною, то вона могла сама за формою точно і голосно читати текст клятви, якщо неграмотна, то голосно повторювати текст за писарем.

Якщо хтось не бажав давати клятву, той програвав справу. Клятва вважалась визначенням Божим. І той, кого змушували б, присягався б неправдиво. Але ніхто не міг змусити іншого присягнутись. Якщо обидві сторони заради своїх інтересів готові були давати клятву, то справа не вирішувалась, а вважалось, що одна з них неодмінно клятвoporушник. Але в клятві не відмовляли. У цьому випадку ки-

дали жереб. Той, кому випадав жереб, присягав і отримував те, в чому присягався.

Коли справа була розглянута за всіма пунктами і правилами, судді відправлялись обговорювати вирок. У давні часи суддя спирався на звичаї і праві, яке повинні були довести позивач і відповідач, у винесенні вироку. У час, що розглядається, обговорення полягало в тому, що судді спирались на матеріали справи і на відповідні артикули, висловлювали свою думку і рішення вільно, відкрито і згідно із совістю. Якщо усі члени сходились на одному рішенні, то складався одностайний вирок. У разі коли думки розходились, вирок виносився за більшістю голосів. Якщо думки розподілялись порівну, то вирішальним голосом для остаточного рішення був голос головуючого в суді. Поки вирок не оголошений публічно в суді, будь-який суддя може свою думку змінити, вказавши при цьому вагомій причини.

Вирок звичайно слухали і підписували до полудня. У святкові дні судові справи не слухались. Виняток становили кримінальні справи, що не терпіли зволікань. Зміст вироку містив короткий виклад судових промов із вказівкою: який позов був отриманий від позивача, які питання ставились, які відповіді одержані, які докази надали обидві сторони, які правові артикули відповідають даній справі, який вирок винесений. Коли вирок підписаний суддями і писарем, він пред'являється обом сторонам і перед ними прочитується. Видається вирок з печаткою тій стороні, яка виграла суд. Сторона, що програла, може одержати копію вироку за своїм бажанням.

Сторона, що не була задоволена вироком, мала право подати апеляцію у вищий суд. Але перед тим як це зробити, слід було виконати певні етикетні правила. Як тільки був почутий вирок, там же в суді слід чемно, без будь-якої образи і докорів суддям, оголосити про своє незадоволення і апеляцію, вказати причини, з яких здалося, що суд учинений не із права і не із справедливості.

Поряд з тим існувало правило відстрочки такої заяви. Тому, хто апелював, пропонувалось ретельно самому продумати і з досвідченими людьми порадитись, чи варто подавати апеляцію і чи зможе в іншому суді довести неправоту цих суддів. Для роздумів людина могла вимагати час, який судді надавали протягом від трьох до десяти діб. Судді не мали права заборонити звертатися у вищий суд.

Вироблені були правила, які також можна назвати етикетними, щодо підготовки засудженого до смертної страти і самої страти, хоча безпосередньо судового розгляду вони не стосувались.

Після винесення смертного вироку, ще до його виконання, за тиждень чи за декілька днів, засудженого повідомляли про страту. Йому відводили окреме від решти злочинців місце, ставилась надійна охорона. У цьому приміщенні, на самоті, засуджений повинен був підготувати себе до сповіді гріхів своїх, до каяття, до Божого причастя.

Суд не забороняв друзям і знайомим відвідувати засудженого, щоби він міг поговорити про смертний час і про каяття. Такі відвідини не могли бути таємними, а проходити у присутності вартових. Засудженому призначався священик, який би вислуховував його сповіді, наставляв на шлях істинного каяття, що спасе, відводив від богосупротивного відчаю, викликав і стверджував би в ньому віру з обов'язковим сподіванням на милосердя Боже, переконував у необхідності щирого каяття за гріхи свої і гріхи тоді йому будуть відпущені і він не буде позбавлений царства небесного.

Ані під час підготовки до страти, ані в день страти не допускалось давати засудженому спиртне, оскільки у стані сп'яніння той міг не відчувати заслуженої ним кари і без повного покаяння і надії отримати вічне життя.

У призначений для страти день судді віддавали засудженого в руки ката, приставивши міцну охорону. У присутності суддів засудженого відправляли до підготовленого місця страти. Охорона уважно стежила за тим, щоб ніхто не мав змоги звільнити і сховати злочинця.

Коли засуджений був приведений на місце страти, писар голосно і виразно, щоб було зрозуміло народові, оголошував вирок, окремо виділяв, за яку провину і злочин цей засуджений до такої кари присуджений. Виконувався вирок у присутності суддів і священика-наставника. Кат не був вільний у виборі знаряддя страти. Він учиняв езекуцію таким чином і таким знаряддям, яке було вказано в присуді. Він не міг ані полегшити, ані збільшити муки присудженого. За порушення умов вироку кат підлягав страті.

Таким чином, розгляд форми судочинства в Україні у XVIII столітті свідчить про те, що вона увібрала в себе величезний досвід правової і моральної культури українського народу: юридичний побут народу, моральні звичаї і цінності, силу християнської віри, соціально-верстові установа. Поступовий розвиток судової діяльності призводить до формування процесуального права, яке ще не відділене від матеріального права. І формальні, етикетні правила стають важливим засобом судочинства у відправленні правосуддя.

Вони урегульовують стосунки учасників судового процесу. Виникають спеціальні юридичні посадові особи — судді, писарі, які здійснюють певну діяльність як свою професію.

Намагаючись затвердити значущість права в суспільстві, авторитет суду як важливої складової державної влади, упорядкувати діяльність судів, законодавці виробили, що ми бачили з «Прав...», цілий комплекс формальних, власне етикетних, правил, виконання яких сприяло виконанню поставлених завдань. Наведені правила свідчать про те, як тісно вони пов'язані не лише із соціально-економічними, а й з моральними засадами життя людей, за їх допомогою формувалась і стверджувалась моральна і правова культура, підтримувалось правосуддя, досягалась справедливість у контексті ідеалів і цінностей свого часу.

Звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р.», на жаль, не мав широкого офіційного поширення. Царська адміністрація Росії не поспішала з уведенням їх у дію. Водночас козацька старшина не проявила рішучості в проведенні правової реформи. Але, незважаючи на різні обставини, «Права...» поширювались у рукописних списках, за ними вивчали українське право, на них часто посилалися в судовій практиці.

§ 3. Етикет судового процесу в XIX — на початку XX століття

У XIX столітті суд в Україні й усе судочинство у своїй діяльності керувались законами і статутами Російської імперії, особливо після поширення на Україну у 1840–1842 роках дії Зводу законів Російської імперії. Проте слід зазначити, що сама російська судова система цього часу була в кризовому стані.

«Звід законів», що діяв до початку 60-х років XIX століття, який був збіркою різноманітних постанов російського законодавства різних часів, починаючи з часів давніх, — не відповідав потребам часу і розглядався законодавцями як тимчасові постановлення. Реальний же стан судочинства в Росії був таким, що піддавався значній критиці багатьма державними, громадськими діячами і правознавцями. Корупція, хабарництво, беззаконня, некваліфікованість суддів різних рівнів характеризували судову систему першої половини XIX століття, яка в цілому не здатна була розв'язувати завдання правосуддя. Зро-

зуміло, що недосконалість законодавства і ганебність механізму судочинства і судоустрою були наслідком кризового стану державного механізму і кріпосницького ладу, які потребували змін і реформ. Тому тільки із скасуванням кріпосного права стали можливими перетворення в російському державному апараті і правосудді. Таким чином, до реформи судової та правоохоронної системи 1864 року судова система будувалась на основі становості — особливі суди існували для дворян, міських мешканців і селян. Виділялись судові місця для розгляду окремих категорій справ. Судові функції, окрім суду, мали адміністративні органи. Судовий розгляд повною мірою відповідав інквізиційному, починаючи з його теорії формальних доказів та поєднання в одній особі функції досудового слідства та суду.

Судова реформа 1864 року стала значним кроком на шляху удосконалення судової системи і Росії, і підлеглих їй територій. Основними принципами її стали: відокремлення судової влади від виконавчої; введення гласності в цивільному і кримінальному процесі; улаштування прокурорського нагляду; введення присяжних повірених і їх ради; заснування присяжних засідателів; скасування формальних доказів у кримінальному процесі; заснування касаційного суду; створення нотаріату тощо. У цілому реформа мала буржуазний і ліберальний характер, увібравши в себе передовий європейський судовий досвід і, таким чином, була прогресивним явищем у російській правовій системі.

Проте свого часу вона викликала чимало різних оцінок як позитивних, так і негативних. Наприклад, суд присяжних, усність, гласність, незалежність суду в оцінках спеціалістів і громадськості були як предметом схвалення, так і осуду. Піддавались критиці первісні положення про незмінність суддів, про склад суду присяжних, про порядок віддання до суду посадових адміністративних осіб тощо. Судові статuti мали певні зміни порівняно із програмою судової реформи і відносно мирових суддів та присяжних засідателів тощо. Значне місце в статутах відведене і формальній стороні організації судового процесу — «обрядам і формам судочинства» — порушення яких визнавалось настільки ж значущим для рішення суду, як і порушення прямого смислу закону.

У зв'язку з прийняттям нового кримінально-процесуального законодавства засновується адвокатура (інститут присяжних повірених), представники якої К. К. Арсен'єв, В. К. Случевський, В. Д. Спасович, О. І. Урусов та інші створили школу російського ора-

торського мистецтва, судові промови яких не втратили свого морального значення і до нашого часу.

Починають розроблятися проблеми судової етики. У працях А. Ф. Коні, що були присвячені моральним началам кримінального судочинства, ролі моральності в професійній діяльності прокурора та судді, порушуються питання судового етикету як однієї із складових судового професіоналізму та забезпечення високого рівня діяльності суду, прокуратури, адвокатури.

Як вже зазначалося, положення, що були зафіксовані в Уставі кримінального судочинства, стали предметом нападів царської адміністрації. І Закон від 9 травня 1878 року значною мірою скоротив компетенцію суду присяжних, а далі з'являється ціла низка законодавчих актів, що реформували судову систему та форми здійснення правосуддя. П. О. Кропоткін у роботі «Записки революціонера» дав таку характеристику цьому реакційному законодавству: «Третє відділення було всесильним. Жандармські полковники проводили обшуки тисячами, жодним чином не турбуючись про те, чи є в Росії суди та закони чи ні. Вони заарештовували кого бажали. Тримали у тюрмі скільки їм було завгодно, і сотні людей відправляли у заслання на свій розсуд» [106, с. 247–248].

Слід зауважити, що власне українських історичних і правових джерел того часу, які б давали уяву про зовнішні форми організації суду і судочинства, надзвичайно мало. Відповідна література, що видавалась у Москві і Санкт-Петербурзі, приділяла надто мало уваги національним особливостям судової системи окраїн, зокрема України.

Звичайно, суди в Україні в організації своєї роботи були зорієнтовані на вказівки російської правової системи і царської влади в цілому. При порівнянні процесу судочинства в російських та українських місцевих і окружних судах, простежується певна схожість і в стадіях судового процесу, і у формах проведення судочинства та процесуальних дій, і в посадовому складі суду тощо. Місцеві окружні суди мали змогу лише частково регулювати діяльність своїх закладів на місцях. Загальна картина організації судів, судових засідань складається з розгляду Наказів українських місцевих і окружних судів, що були опубліковані у Судових журналах другої половини XIX століття [140, с. 225–249].

Згідно із цими даними, судочинство мало суворо визначену послідовність дій, що становили форму судового процесу. Організації судочинства сприяла система процесуальних засад та етикетних

правил здійснення правосуддя, проведення судових засідань, діловодства. Вона включала, зокрема, вимоги щодо складу суду, місця постійного та тимчасового перебування суду, до днів і часу проведення засідання, порядку проведення судового слухання. Організація діяльності суду обов'язково включала виконання певних правил роботи канцелярії і регістратури, правил діловодства: порядок прийому прохань і документів, стягнення зборів по веденню цивільних справ, внутрішнє діловодство в суді, каса і архів суду, нагляд за приміщенням суду і службовцями тощо. Яскравим доказом цього є етикетна організація судового засідання.

Дні і години судових засідань визначались загальними зборами відділень суду. Дані про час засідань публікувались у місцевих губернських відомостях. Судовий зал мав дві частини: у першій — на підвищенні стояв суддівський стіл і місце для тих, хто брав участь у справі, друга — передбачалась для публіки. У першу частину залу мали право входу тільки особи, що належали до судового відомства, присяжні повірені та їх помічники. Сторонні відвідувачі могли бути в цій частині залу тільки з відома голови суду чи головуючого в засіданні. Місця на підвищенні, де стоїть суддівський стіл, могли займати лише судді, чини прокурорського нагляду і секретарі судових закладів, а також, з відома голови суду чи головуючого у засіданні, адміністративні чини. Адміністративні чиновники займали місця за судовим столом по правий бік від головуючого, а члени окружного суду — по лівий бік.

Окремі вимоги ставилися до зовнішнього вигляду учасників судочинства. Так, судді, прокурорські працівники, чини адміністративного відомства повинні були бути у форменому одязі. Ті, хто належав до судового відомства, різні посадові особи — у фраках, присяжні повірені — зі знаком їх звання. Слід зазначити, що в Росії ще наприкінці XVIII століття був введений формений одяг (відомчий мундир) для всіх чинів статської цивільної служби, до якої були віднесені, зокрема, прокурори. У XIX столітті були введені мундири для губернських прокурорів. Згодом вони були замінені мундирами Міністерства юстиції [128, с. 56]. Формений одяг був важливим елементом вимог, що ставилися до прокурорів, суддів у процесі виконання ними службових обов'язків.

Під час публічних засідань для виконання наказів головуючого, а також для догляду за порядком у залі суду постійно перебував черговий судовий пристав. Сторонні особи пускались до зали засідань

за півгодини до відкриття засідання судовим приставом. Про кількість місць для публіки вказувалося в оголошеннях, які вивішувалися у дверях залів. Пристав впускав публіку, поки усі місця не були зайняті. На місця, що залишилися не зайнятими, міг бути дозволений вхід сторонніх осіб, навіть під час засідань. Виходити із зали під час засідань дозволялося. У деяких виняткових випадках головуючий, щоб попередити безладдя, міг призначати вхід сторонніх осіб до залу засідань за запрошеннями. Якщо всі місця зайняті, судовий пристав припиняв впускати сторонніх осіб, і такому розпорядженню усі без винятку повинні були беззаперечно підкорятись. У протилежному випадку виникала відповідальність, передбачена законом.

Перед тим як заходили у зал судді, черговий судовий пристав попереджав про це публіку. Усі, хто перебував у залі судового засідання, посадові і приватні особи, підводилися зі своїх місць: а) при вході суддів (головуючого і членів, що становили присутність); б) при приведенні будь-кого до присяги; в) при проголошенні головуючим у засіданні резолюції суду; г) при оголошенні в остаточній формі вироку по кримінальній справі. Судді також підводилися: при приведенні до присяги, при проголошенні сутності рішення по справі і при оголошенні кримінального вироку в остаточній формі.

Ті, хто брав участь у судовому засіданні, — позовні сторони, підсудні, повірені, свідки і знаючі люди — давали свої пояснення стоячи, звертаючись до особи головуючого. При цьому свідки і знаючі люди виходили на середину зали перед суддівським столом, а решта залишались на місцях, для них відведених.

Для захисників підсудних у засіданні з кримінальних справ і для сторін (позивач — відповідач) чи їх повірених у залі суду були особливі кафедри. Черговий судовий пристав спостерігав, щоб позивач стояв по правий бік залу, перед обличчям суддів, а відповідач — по лівий; при розгляді зустрічного позову правий бік займала та сторона, яка висунула первісний позов. Громадський і приватний обвинувач по кримінальній справі займали місця напроти підсудного.

Черговий судовий пристав був зобов'язаний мати при собі список справ, що призначені для слухання, список осіб, які викликані в судове засідання, і відмічати тих, хто з'явився, по мірі їх прибуття, для доповіді головуючому. Головуючий мав право зробити перерву чи припинити засідання на деякий час, про що привселюдно заявляв у суді.

Коли присяжні входили в кімнату для відпочинку чи в судову кімнату для нарад для винесення свого вироку, судовий пристав зна-

ходився біля кімнати для нагляду, щоб ніхто із сторонніх осіб не входив не лише в нарадчу кімнату, але й у кімнату для відпочинку присяжних, щоб ніхто з присяжних не виходив із нарадчої кімнати, а з кімнати для відпочинку не виходив без відома і особливого дозволу головуючого; пристав також наглядав, щоб нікому з присяжних ніким не було передано ніяких записок чи листів без особливого на кожен випадок дозволу головуючого. Особи, що входили до складу суду, могли бути допущені в нарадчу судову кімнату для пояснень із головуючим по справах, що не терплять відкладання, не інакше як з відома головуючого.

У залі під час засідання, під час перерви в засіданні, у приміщеннях, що прилягають до залу суду, повинна була зберігатись тиша і порядок. Черговий пристав був зобов'язаний пильно стежити за цим. У випадку порушення порядку пристав повинен ужити заходів щодо припинення зчиненого безладдя і негайно доповісти про скоєне головуючому.

Отже, форма судового засідання була ретельно продумана і організована. Право, відіграючи в житті суспільства все більш вагомую роль, потребувало не тільки розвинутої законодавчої бази, а й досконалої зовнішньої, етикетної форми свого здійснення.

Судовий етикет, як і процесуальний порядок у цілому, у цю добу стає предметом відпрацювання і формується в систему чітко визначених правил, додержання яких оголошується обов'язковим до виконання і закріплюється законодавчо. Підтвердженням такого стану був Статут кримінального судочинства 1864 року, в окремих статтях якого (зокрема, статті 174, 912 та ін.) вказується на те, що «у випадку порушення обрядів і форм» судового провадження вирок міг бути скасований [23, с. 43].

Які ж обряди і форми могли більш за все впливати на правильність вирішення справи по суті? Зрозуміло, що ті, які були істотними, важливими для досягнення мети, заради якої вони запроваджуються, заради дотримання справедливого суду. У цьому сенсі чим більше дотримання (чи недотримання) якоїсь форми може впливати на правильність вирішення справи, тим більш обов'язковим є їх дотримання [23, с. 45–60].

Формальні правила, невиконання яких могло впливати на правильність рішення по справі, стосувались таких частин судочинства: підготовки розпоряджень до суду, складу і відкриття суду, порядку провадження судового слідства і заключних дебатів, постанови і ого-

лошення вироку. У цих випадках порушення обрядів і етикетних правил або заважає сторонам у підготовці до суду, або спричиняє неправильність створення присутності, або представляє справу не в повному або у викривленому вигляді, або порушує рівноправність сторін у судовому змаганні, або нарешті послаблює гарантії у послідовному розгляді і правильному обговоренні справи.

Які ж конкретно правила були суттєвими в судовому процесі?

Так, наприклад: огляд чи обшук повинні були проводитись із запрошенням осіб, що вказані у законі;

– допускалися також сторони із дотриманням установленого порядку у складанні відповідних протоколів;

– сторона повинна знати про виклик до суду, тобто отримати виклик;

– адвокат не може бути допущений до відповіді замість обвинуваченого у такій злочинній дії, за яку за законом належить покарання більше ніж арешт;

– підсудному повинна бути видана копія обвинувального акта чи скарги приватного обвинувача і списку осіб, котрих передбачається викликати до суду. Документи повинні бути йому надані не менш ніж за сім діб до відкриття судового засідання;

– при виданні підсудному копії документів у нього відбирається пояснення, кого той обирає своїм захисником і яких свідків просить викликати до суду;

– якщо є можливість, на прохання підсудного йому призначається захисник;

– заарештований підсудний має право особистих зустрічей зі своїм захисником;

– ті, хто беруть участь у справі, або їх захисники чи повірені допускаються до попереднього розгляду письмового провадження справи;

– за три доби до відкриття судового засідання підсудному повинні повідомити список суддів, прокурора і присяжних засідателів;

– при жеребкуванні присяжних засідателів повинен бути дотриманий встановлений порядок;

– кількість присяжних повинна відповідати комплекту, необхідній кількості;

– при слуханні справи про злочин проти православної віри до складу присяжних засідателів не можуть бути допущені особи іншого віросповідання;

– присяжні засідателі зобов'язані скласти присягу і виконати це у встановленому порядку;

– голова суду зобов'язаний пояснити присяжним їх права, обов'язки і відповідальність, пояснити загальні юридичні засади щодо судження про силу доказів. Обов'язковим доповненням повинна бути вказівка на те, що присяжні повинні визначити винність чи невинність підсудного за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на загальному обговоренні всіх обставин справи, і що, у випадку за-судження підсудного, вони можуть визнати його таким, що заслуго-вuje поблажливості;

– під час судового засідання присяжні не мають права отримувати інформацію ззовні;

– відповідно до загальних правил про гласність суду (виключаю-чи винятки із загального правила) засідання суду повинні проходити при відкритих дверях;

– судове провадження повинно мати усну форму, окрім випадків, що становлять винятки із загального правила;

– при допиті обвинуваченого на суді необхідно дотримуватись встановленого порядку;

– свідки, що представлені сторонами, чи ті, що підлягають ви-клику в суд чи допиту в місці їх проживання, повинні бути обов'язково вислухані;

– не допускається відбирання показань свідчень від таких осіб, які за законом не допускаються до свідчення;

– свідки, які підлягають присязі, повинні бути приведені до при-сяги і, навпаки, свідки, які за законом підлягають допиту без присяги, не приводяться до присяги;

– свідки на допит викликаються нарізно, відібрання в них пока-зань проводиться з кожним окремо; свідкам задаються конкретні питання;

– стороні повинні бути надані наявні докази. Стороні дається можливість їх спростування, неприпустимо обмежувати сторону в дозволених законом засобах судового захисту, порушувати рівно-правність сторін у судовому змаганні;

– якщо обвинувачений священнослужитель чи монах, то за ви-могою будь-якої сторони повинен бути зачитаний висновок духов-ного начальства;

– підсудний має право останнього слова;

– вирок виголошується тільки після виступу прокурора чи його помічника;

– наради як суддів, так і присяжних повинні проходити таємно. Думки присяжних не підлягають оголошенню. Слід оголосити тільки рішення, що склалося, без пояснень — одноставне воно чи за більшістю голосів і за якою більшістю;

– вирок повинен бути викладений у встановленій формі, з усіма реквізитами та описом даних, які повинні входити до його складу, але без тих обставин, які не підлягали судовому розгляду;

– у протокол судового засідання повинні бути внесені ті дії, які за законом повинні бути належним чином засвідчені; протокол не повинен містити підчисток чи необумовлених поправок і приписок;

– якщо виникла підозра в підробці акта, суд зобов'язаний провести розслідування цієї підозри;

– ті, хто беруть участь у справі, мають право отримання копії протесту чи відгуку, що поданий іншою стороною.

Ці та чимало інших обрядів і форм судового процесу, за умов їх порушення, могли мати вплив на правильність і справедливість вироку і тому належали якщо не до виключних, то принаймні до головних засад для скасування остаточних вироків.

Такий статус формальних правил свідчить про їх місце і значення, яких вони набули в судовому процесі цієї доби. Ускладнення правового життя приводить до розгалуженої кодифікації права і формування чіткої системи його практичної реалізації. Здійснення судочинства виявляється можливим тільки в умовах виконання ретельно організованої послідовності дій, які б забезпечували порядок судового процесу і досягнення завдань правосуддя. Саме цій меті служили і юридичні форми та обряди. Частково вони закріплюються законодавчо, частково існують як рекомендований припис, але необхідний для виконання. Тобто етикетні форми з цього часу виконують функцію упорядкування судочинства, а також функцію забезпечення справедливості суду і його вироку.

§ 4. Особливості судового етикету в радянську добу

Від початку існування Радянської держави судова система зазнала певних змін, що було обумовлено перш за все політичною, економічною, ідеологічною перебудовою суспільства, всіх соціальних і державних інститутів. «Новий» суд формувався під гаслами будів-

ництва соціалістичної держави. Загальна лінія судочинства визначалась як спрямованість на його демократизацію, підвищення якості судової роботи, посилення процесуальних гарантій і зміцнення законності при розгляді судових справ. Проте ці позитивні в цілому настанови частіше набували декларативного змісту, судова система реально існувала як засіб політичної розправи, ідеологічного впливу і придушення вільнодумства.

Уже в перші роки існування радянська влада демонструвала подвійну сутність демократичних судових перетворень. У 1917 році Декретом про суд для місцевих судів і революційних трибуналів встановлювався принцип розгляду кримінальних справ за участю народних засідателів [53, с. 125–126]. Однак з 1919 року трибунали почали розглядати в судових засіданнях кримінальні справи в складі трьох членів без участі народних засідателів. Такий стан судочинства, що пояснювався «загостренням класової боротьби», продовжувався аж до 1936 року, коли було прийнято Конституцію СРСР, яка знаменувала початок епохи соціалізму.

Декларативність і суперечливість «процесу демократизації і посилення законності» виявились і у вимогах до суду. З перших років радянської влади законодавець зобов'язував суд забезпечити правильне вирішення питань про винність і покарання, тобто в судовому засіданні повинні були бути досліджені всі докази по справі: вислухані усні показання підсудних, свідків, заслухані висновки експертів, оглянуті речові докази, оголошені протоколи та інші документи тощо. Тобто тільки на основі перевірених доказів суд повинен був робити свої висновки щодо справи. Передбачалось також, що під час перерви судового розгляду судді не мали права розглядати інші справи.

Проте в період з 1918 по 1958 рік суди могли розглядати справи не в повному обсязі, скорочуючи судове слідство. Це відбувалось у випадках, якщо підсудний визнав правильність обвинувачення, що йому пред'явлене, а також за розсудом трибуналу, якому були надані широкі повноваження. Трибунал міг визнати повноту, категоричність, вірогідність, досконалу ясність показань свідків, експертів і не викликати їх на розгляд судової справи. Трибунал мав право припинити допит, не допитувати решту свідків, якщо визнавав справу і обставини достатньо з'ясованими. Від трибуналу залежало, чи допускати до участі в справі обвинувачів і захисників. Скорочене судове слідство було поширене з 1923 року і в судах союзних республік. Зрозуміло, що таке судочинство відкривало шлях правовому свавіллю, беззаконню, формуванню страху і недовіри суспільства до суду.

Роки репресій характеризуються порушенням принципів, що були закріплені в Конституції СРСР і конституціях союзних республік 1936 року. Перш за все це виявилось у створенні антиконституційних трійок, Особливої наради, системи табірних судів (трибуналів), розширенні за суттю своєю судових повноважень адміністративних органів системи НКВС, фальсифікації матеріалів слідства. 30 червня 1937 року Народний комісар внутрішніх справ М. І. Єжов видав наказ № 00447 про репресування колишніх кулаків та інших антирадянських елементів. Згідно із цим наказом в усіх республіках 5 серпня 1937 року почалися масові репресії. Планувалось, що операція буде завершена протягом чотирьох місяців. Наказом були передбачені ліміти — кількість тих, хто повинен був опинитися під арештом. Зокрема, тільки по Харківській області перша категорія (розстріл) становила 1500 осіб, друга (ув'язнення від 8 до 10 років) — 4000; по Київській області: перша категорія — 2000, друга — 1500 осіб. Решта областей отримували ліміти від 300 до 1000 осіб першої категорії та від 1500 до 4000 — другої. Але уже в листопаді багато обласних управлінь НКВС просили збільшити ліміти. Усі прохання були задоволені.

У лютому, березні, червні 1937 року відбулись Пленуми ЦК ВКП(б), головною темою яких було обґрунтування нових репресій у партійному та господарському середовищі, про так звану змову у всіх партійних та державних гілках влади. Наприкінці липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) узаконив застосування фізичних заходів впливу на заарештованих. На судові засідання, як правило, заарештованих супроводжували їх слідчі, які знаходились у залі засідання.

Таким чином, у судовій системі цього часу відбувались значні правові і процесуальні порушення. Вона характеризувалась, зокрема, відсутністю судового розгляду з обов'язковою змагальністю сторін, відсутністю можливості для обвинуваченого захищатися, подавати клопотання про помилування і касаційну скаргу тощо. Тобто «спрощена процедура» розглядання справ, як і всі позасудові органи, мала антигуманну, злочинну сутність.

У 1958 році приймаються Основи законодавства про судоустрій СРСР, закони про судоустрій союзних республік, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, в яких були закріплені завдання суду, принципи судочинства, обрання і склад суду, їх права і обов'язки, чітка і обов'язкова послідовність дій тощо, більшість з яких за формою існують і в сучасному судочинстві.

Слід зазначити, що радянське судочинство, як і всі інші соціальні інститути було політично та ідеологічно ангажоване, тому його зміст часто підмінявся, а то й приховувався за формою відправлення правосуддя. Форма судочинства була добре відпрацьована. Цьому велику увагу приділяли і законодавці, і правознавці, які докладно прописали і проаналізували всі етапи судової процедури. Зважаючи ще й на те, що на суд покладалися і великі виховні функції, судовий процес іноді за формою ставав виставою, що мала повчальний сенс для широкої аудиторії. Все це дає можливість зробити висновок, що судочинство радянської доби не лише процесуально, а й етикетно було добре оформленим.

Але і тут ми зіткнулись із відомою проблемою: власне етикетній стороні судового процесу науковці, правознавці майже не приділяли уваги. Лише в контексті розгляду культури судового процесу, де розкривались моральні засади діяльності суддів та учасників процесу, автори побіжно порушували етикетні питання. Це не означає, з нашої точки зору, що етикету не було — практично не вживалось це поняття. Поясненням може бути той факт, що саме поняття «етикет» і в соціалістичному суспільстві, і в науковому обігу не застосовувалось, оскільки вважалось породженням буржуазного суспільства, яке за своєю ідеологічною сутністю було «ворожим радянському народові».

Проте, незважаючи на це, здається цілком можливим виділити низку зовнішніх правил судочинства, які становлять етикетний бік судового процесу. Їх можна умовно поділити на дві групи: правила зовнішнього оформлення та правила поведінки і стосунків.

До першої групи ми відносимо правила зовнішнього вигляду приміщень та учасників судового засідання. У період, що розглядається, уряд докладав певних зусиль для забезпечення судів окремими приміщеннями і висував вимоги до їх відповідного оформлення:

- приміщення суду, його обстановка мали бути суворими і офіційними;
- внутрішнє оздоблення не повинне мати надмірностей;
- кабінети і зали засідань повинні бути світлими, чистими;
- на дверях кабінетів і залів мають бути вказівні написи;
- зали судового засідання повинні бути забезпечені необхідними меблями;
- обов'язковими атрибутами залів судового засідання повинні бути герб і прапор Радянського Союзу.

Питання про зовнішній вигляд учасників судового засідання у джерелах практично не порушується. Очевидно, суддя мав бути у мантії, прокурор — у форменому одязі. Для всіх існувала загальна вимога: офіційність, суворість і скромність у одязі. Тим самим забезпечувалась відповідність зовнішнього вигляду учасників події здійснення правосуддя.

Друга група етикетних вимог стосувалась поведінки і відносин учасників судового процесу:

- судові засідання повинно починатись у точно призначений час;
- кожен учасник займав місце, відповідно до визначеного порядку, у залі суду;
- під час засідання повинен бути порядок, дисциплінованість.

Подальші вимоги пов'язані із процесом судового розгляду. Уся послідовність дій у процесі знайшла своє закріплення в процесуальних кодексах. За сутністю, процесуальна процедура, відображена у кодексах, це є відповідь на питання: що робити в судовому засіданні. Відповідь на питання: як робити — містить етикет.

Відкриваючи засідання суду, оголошуючи склад суду, установлюючи особистість учасників процесу, роз'яснюючи їм їх права та обов'язки, головуєчий задає атмосферу усіх зборів, спрямованих на розв'язання завдань правосуддя. Суддя повинен:

- бути діловитим, серйозним, вимогливим;
- проводити засідання згідно з процедурою, спокійно, чітко, питання формулювати коротко, зрозуміло, вчасно;
- виявляти обачність, неквапливість, послідовність у вирішенні всіх питань;
- бути уважним, ввічливим, стриманим у прояві почуттів, виявляти силу волі;
- підтримувати порядок, дисципліну у суді, запобігати неповажному ставленню учасників судового засідання один до одного, не допускати приниження гідності свідків, потерпілих, підсудних тощо;
- суддя не може бути привітним, добрим, люб'язним; нервовим, роздратованим, грубим, брутальним.

Етикетом урегульовані відносини головуєчого з прокурором і адвокатом:

- критика прокурором доводів захисту і критика адвокатом доказів обвинувачення повинна відбуватись у рамках і закону, і моралі. Їх порушення суддя повинен припиняти;

- прокурор і адвокат повинні мати однакові можливості і час для своїх виступів;
- суд повинен однаково рівно звертатись до прокурора і до адвоката, рівно ставитись до їх особистостей, зовнішнього вигляду, до доводів і манери висловлювання, яку вони демонструють;
- прокурор і адвокат повинні ставитись до усіх учасників судочинства однаково поважно, стримано, без фамільярності, бути коректними і тактовними у своїх запитаннях і висловлюваннях, не вживати ненормативну лексику, стежити за своїми жестами і мімікою;
- вони не повинні займатись сторонніми справами, сперечатися із судом та іншими учасниками судового процесу, відволікалися від справи.

Такі учасники судового засідання, як свідки, позивач, відповідач, присутні в залі суду, повинні дотримуватись певних правил поведінки:

- під час засідання необхідно бути стриманими, поважними, тактовними;
- усі учасники повинні підкреслено поважно ставитись до суду: суддів зустрічають стоячи, відповідають на питання стоячи;
- не можна переривати тих, хто виступає, утручатися в промови чи допити, виявляти емоції, сваритись, бешкетувати тощо;
- усі присутні в судовому процесі повинні повністю підкорятись керівництву головуючого судді.

Наведені правила етикету стосуються судового процесу в цілому. Разом з тим на кожному етапі процесуальної процедури можна виділяти конкретні відповідні правила поведінки учасників судочинства. Слід зазначити, що в радянський період діяльність судів у цілому і процес судового розгляду справ зокрема набули певної форми, яка змістовно забезпечувала дієвість судової і державної влади.

§ 5. Судовий етикет незалежної України

З розвитком судової влади, удосконаленням права і судочинства удосконалювалися етикетні форми здійснення судочинства. Сучасний судовий етикет став невід'ємною складовою частиною культури правосуддя. Він є сукупністю правил поведінки суб'єктів судочинства, які регулюють зовнішні прояви стосунків між судом і учасниками судового процесу.

Судовий процесуальний етикет базується на таких основних принципах, як принцип гуманізму, принцип естетичного прагматизму.

Принцип гуманізму сучасного судочинства закріплюється Конституцією України [93], Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [155] та передбачає виконання таких правил, які б забезпечували в судочинстві підтримку значущості та цінності людини, утверджували повагу до людської гідності і честі, віру в досягнення справедливості. Цей принцип конкретизується в правилах, що стосуються: поважного і коректного ставлення до кожного учасника судового процесу, ввічливого звертання один до одного, підкреслено рівного ставлення до тих, хто бере участь у процесі, спокійної, врівноваженої обстановки розгляду справи, неприпустимості грубості, лихослів'я, сварок і бійок. Поважну атмосферу підтримують вимоги до зовнішнього вигляду відповідальних осіб у судовому процесі. Так, суддя повинен бути одягнений у мантію чи у діловий одяг, прокурор — у формений чи діловий одяг [85, с. 52–53], захисник, секретар, присяжні засідателі (якщо вони є) — у діловий одяг.

Утвердженню ідеї справедливості служать правила приведення до присяги, роз'яснення свідкам і потерпілим їх громадянського обов'язку давати правдиві свідчення безпосередньо перед допитом і відібрання в них підписки, надання в будь-яких випадках підсудному останнього слова, не обмежуючи його в часі, після чого суд відразу повинен видалятися в нарадчу кімнату для постановлення вироку. Вирок ухвалюється в умовах таємниці наради суддів. Якщо вирок виправдувальний, то заарештований підсудний повинен бути негайно звільнений з-під варті в залі судового засідання.

Кожен, чия справа розглядається в суді, розраховує, що його право чи юридична відповідальність будуть справедливо встановлені незалежним і неупередженим судом. Суд дійсно має авторитет законного відновлення права, справедливості, яке він і повинен реалізувати, згідно, зокрема, із Постановою Верховної Ради № 11 від 27 грудня 1985 року «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» [71]. За формою це здійснюється за умов підкорення всього судового розгляду керівництву судді та реалізується за допомогою таких етикетних правил:

- усі присутні в залі судового засідання при вході і виході суддів із залу повинні підводитись;
- усі учасники процесу звертаються до суду, дають свої показання, роблять заяви стоячи;

– звертання до судді мають певну поважну форму: «Ваша честь», «пане суддя» тощо;

– усі учасники судового засідання, а також присутні в залі громадяни повинні беззаперечно підкорятись розпорядженням головуєчого про дотримання порядку в судовому засіданні;

– судді мають право видалити порушника порядку із залу, а в деяких випадках винний може бути оштрафований;

– судді мають створювати в процесі розгляду справи атмосферу діловитості, цілеспрямованості, а також поважності й упорядкування;

– суддя повинен уважно слухати тих, хто виступає, бути коректним, тактовним, стежити за своїми позами, жестами, тоном при зверненні до присутніх.

Принцип естетичного прагматизму розкривається через правила стосовно форми судочинства в цілому, яка повинна відповідати вимогам урочистості і державної значущості даної події, адже вирокі суду мають статус державної постанови. Звідси вимоги, що забезпечують естетичний вигляд і порядок судового процесу:

– судові засідання повинно проходити в чітко встановлений час;

– приміщення його проведення має бути оформленим відповідно до події (мають бути встановлені символи судової влади: Державний прапор України на будинку суду, зображення Державного гербу України і Державний прапор України в залі судового засідання);

– повинні бути улаштовані місця для усіх учасників судового процесу: на підвищенні — місце для суддів, перед суддями — місця для прокурора, адвоката, секретаря, позивача і відповідача, у залі — місця для свідків і присутніх громадян;

– у приміщенні не повинно бути будь-яких зайвих предметів, які б відволікали від справи;

– проведення судового засідання підкорене певному порядку судового розгляду, який включає чітко встановлену послідовність дій, виступів, допитів, промов учасників процесу;

– урочистість і відповідальність забезпечують також правила, за якими прокурор і адвокат виступають з промовами стоячи, свідки дають свідчення за кафедрою стоячи, підсудний допитується стоячи, суддя проголошує вирок стоячи, вирок виголошується від імені держави;

– усі промови, виступи, відповіді на питання мають стосуватись тільки справи, містити конкретні факти і їх пояснення, без зайвих емоцій, без характеристики власного ставлення до фактів, осіб.

Таким чином, правила судового етикету спрямовані, перш за все, на формування довіри до закону, гуманність і справедливість якого втілюється судовою владою; по-друге, на підтримку авторитету суду і виховання поваги до нього і, по-третє, на забезпечення урочистості і порядку у процесі судового розгляду справи. У загальному виконанні правила етикету створюють умови для всебічного, повного і об'єктивного розгляду обставин справи і формують передумови для винесення законного, справедливого рішення.

Сучасне українське правосуддя не може здійснюватись інакше, ніж у ритуалізованій, етикетній формі. Уся зовнішня символіка, порядок у судовому засіданні і власне судового розгляду постають способами, які створюють візуальний, наочний простір панування права, закону, атмосферу небуденності і значущості того, що відбувається, сприяють формуванню і утвердженню морального сенсу судочинства в суспільній свідомості.

РОЗДІЛ IV

ОБРАЗ ЮРИСТА В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Юриспруденція, судочинство, професійна діяльність юриста в усі часи привертала увагу громадськості, влади, суспільства. Адже саме юрист власною поведінкою, компетентністю, правильністю прийняття рішень є уособленням закону як морального принципу, принципу законності як основи співжиття людей.

Нинішня соціокультурна ситуація потребує докорінних змін у баченні кожним юристом сенсу власної професійної реалізації, що має виявлятися насамперед у захисті прав і свобод людини і громадянина, правопорядку, громадської безпеки.

З погляду філософсько-правової антропології важливим є питання залежності особистості юриста від соціокультурного контексту. Постать юриста, його вчинки завжди асоціювалися з проблемою сенсу буття, самовиявлення людської сутності, реалізації принципів колективного співжиття.

Таким чином, у соціокультурному просторі завжди важливим був образ юриста, його бажано-очікувана модель, відповідність реальному юристу минулих і сучасній соціокультурній ситуації.

Проблема юриста впродовж тривалого часу була об'єктом зацікавленості багатьох мислителів, учених, письменників, зокрема, Т. Парсонса, П. Бергера, Т. Лукмана, У. Томаса, В. Райха, З. Фрейда та багатьох інших. У працях цих учених увага здебільшого приділяється особливостям індивідуально-особистісного входження представників професії в наявні соціальні стандарти.

Не оминули цієї проблеми народна творчість і художня література.

Відомий судовий і громадський діяч А. Ф. Коні у правничій діяльності великого значення надавав моральності, істинному людинолюбству, яке б унеможливило поверховість, необдуманість у власних рішеннях, закликав до справжньої доброти, чесності в захисті інтересів людини. Важливо також, як юрист ставиться до оточення під час виконання своїх професійних функцій, настільки глибокі його внутрішні переконання, як може бути незалежним від миттєвої думки, нав'язаної поривом почуття чи упередженим ставленням.

У суспільстві впродовж багатьох років сформувався певний стереотип образу юриста. Зокрема, це його непомірна любов до матеріальної винагороди тощо. Адже проста людина завжди сподівалася на чесний, правдивий, неупереджений суд, вірила в доброту тих, від кого залежала її доля.

Із часом постає проблема дещо змінити погляди на судочинство, здолати стереотипність, показати образ юриста таким, яким він має бути насправді. І це завдання перебирає на себе художня література. Мистецтво художнього слова сильне і проникливе насамперед правдивим відображенням життя. Художники слова, виводячи типові образи, малюючи картини яскраві та виразні, розкривають сутність процесів, явищ соціальної дійсності.

В українській літературі образ юриста не завжди відповідав справжньому ідеалу юриста. До того ж образ юриста в художніх творах постійно змінювався, набував то негативного, то позитивного забарвлення. Як правило, розкриваються взаємини між судом і обвинуваченим, показується, якої шкоди завдає суд багатих і влада сильних. Від беззаконня потерпає передусім беззахисна людина.

У світовій літературі, зокрема у творах Оноре де Бальзака, Віктора Гюго, Чарльза Діккенса, Теодора Драйзера, Анатолія Франса, Еміля Золя та інших, виведено всю складність суспільних відносин, схарактеризовано наявну беззаконність, розкрито безправність народних мас. Російський письменник О. М. Радищев у відомому творі «Подорож із Петербурга в Москву» з гнівом і сумом констатував, що «селянин перед законом мертвий».

Митці світової літератури всебічно змальовали образ судових працівників, глибоко розкрили психологію підсудних і засуджених, вказали на соціальні причини злочинів.

В українській літературі також знаходимо чимало творів, у яких зображено образ юриста, описано судові процеси, загалом показано, як дотримується законність. Передусім звернімося до кращих зразків народної творчості.

■ § 1. Українська народна творчість про судочинство

У народній творчості багато мовиться про образ юриста, судову систему. Так, у легендах, переказах, піснях, прислів'ях і приказках показано ставлення до правосуддя, розуміння його справжньої суті.

Водночас зображується судова неправда як звичайне явище. У прислів'ях і приказках образ юриста постає досить одноманітно, розкриваються лише окремі межі його діяльності. Так, наприклад, найбільшого поширення в народі набуло прислів'я: «Юристи на руку нечисті» [152, с. 252].

Не обминув народ гострим словом і суд. Прислів'я прямо викривають здирство, нечесність, хабарництво судових чиновників усіх рівнів, засвідчують несправедливість у ставленні до простої людини, безвихідність, безнадійність її становища:

Багатому йти в суд — трин-трава, а в бідного — з пліч голова;
Без суда суд буває;
Бідному з багатим судиться, то краще в морі втопитися;
Бог любить праведника, а суддя — ябедника;
В суді правди не шукають;
Від злодія біда, від суду нужда;
В суду і брат в неправді буде винуватий;
В суд ногою, в карман рукою;
Даруй суддю — не посадить у тюрму;
Де гроші судять, там право в кут;
Де суд, там і неправда;
Де в суді не мажуть, там дуже скрипить;
За мале судитися — велике загубити;
За курку судилась, гусака несе;
З дужим не борись, а з багатим не судись;
З кого суддя взяв, той і правий став;
Коли карман пустий, то й суддя глухий;
Ліпше утопитися, ніж судитися;
Набий віз людей та дай суду віз грошей — не винен будеш;
На суді, як у воді, не втонеш, то замочишся;
Насухо на суд не йдуть;
Не бійся суду, бійся судді;
Перед судом і слово не кажи, тільки судді гроші покажи;
Покарав Бог люд — прислав на землю суд;
Попадеш в суд — будеш худ;
Не йди в суд з одним носом, а йди з приносом;
Не ходи до суду, бо хліба не буде;
Правдивий суддя, як ото що цегляна стіна;
Суддя бере і з правого, і з винуватого;
Суддя в суді, що риба в воді;
Суд не закликає та й не випускає;
Суддя — що черево: і мовчить, а все просить;
Хто судиться, той блудить;
Хто судиться за вівцю, той стратить телицю;
Як ідеш в суд, гроші не забудь.

Із наведених прислів'їв вочевидь постає негативне, а то й глузливе ставлення народу до суду, суддів. Судді нерідко порівнюються то із свинею, то із черевом, то з рибою у воді тощо. Однак цілком імовірно, що в наведених прикладах виявилася й певна обмеженість поглядів народу на суд. Панувала думка, що закони справедливі, а вся біда в несправедливості, нечесності суддів. Тому народ уважав, що треба боятися не закону, а судді.

Що ж стосується красного письменства, то в художній літературі багато творів, у яких мовиться про суд, виводиться образ юриста.

§ 2. Зображення носіїв правничих функцій в українському письменстві XI — початку XX століття

Література ніяк не могла оминати проблеми закону, суду, постаті юриста. Так, видатною пам'яткою давньої української літератури є «Слово», або «Моління» Данила Заточеника (жив у XII чи XIII столітті, достеменно не відомо). Твір написаний у формі звертання до вельможного князя. У пам'ятці порушується проблема міжкнязівських взаємин, сильної князівської влади, злагоджених стосунків князя з оточенням. Автор утверджує авторитет князівської влади, наголошує на праві княжої зверхності над оточенням. Говориться про втручання князя в усі справи управління, судочинства тощо:

«Багатий заговорить –
всі замовкнуть
і вознесуть слово його під хмари.
А убогий заговорить,
то ті ж на нього цитькнуть.
У кого ризи світлі, тих і мова чесна» [3, с. 29].

Як бачимо, тут добре показано перевагу матеріального над духовним.

Видатною пам'яткою давнього письменства стала збірка творів Володимира Мономаха (1053–1125). Загальновідомо, що князь Володимир Мономах був знаним і видатним свого часу політиком, який сповідував ідеали мирного співжиття та спільної боротьба проти ворога. І ці ідеали йому хоча й частково, але все-таки вдалося реалізувати. «Поучення» як один із видів проповіді Володимир Мономах написав за усталеним каноном. Цей твір становить кодекс мудрого державця, захисника високих моральних чеснот. У головних порадах

Володимира Мономаха йдеться про духовність, чесність, справедливість. Великий князь повчає: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищенні будуть» [130, с. 454]. Далі він говорить, що життя нікчемне, тому важливо навчитися діяти благочестиво, «гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла» [130, с. 454].

Про обов'язок стосовно ближніх Володимир радить: «Визволить зобидженого, захистить сироту, вступітесь за вдовицю» [130, с. 456]. «Світські поради» князя витримані в душі християнської моралі, гуманності, у душі любові до людини. Почавши з допомоги бідним сиротам і вдовицям, він говорить про правосуддя взагалі, вимагаючи м'якості суду, вірності обіцянкам, радить давати «хресне цілування» лише тоді, коли людина впевнена, що зможе виконати свої обіцянки. (Варто зауважити, що Володимир був проти смертної кари.) За його переконанням, у житті необхідно шанувати старших, піклуватися про хворих, не бути погордливим тощо. Суто світський характер мають поради Мономаха бути обережним, піклуватися всіма князівськими та домашніми справами, бути гостинним, привітним, уникати свавілля.

Особливої ваги набула тема судочинства в літературі XVIII століття. Вона знайшла своє втілення в сатиричних творах соціально-політичного характеру. Наприклад, «Сатирична коляда» Інока Якова (роки життя невідомі) спрямована проти соціального гноблення селян та дрібних міщан козацькою старшиною, поміщиками, духовництвом, проти гетьманського універсалу 1761 року про заборону робити горілку. Ця заборона найменше стосувалася боротьби з пияцтвом, а була вигідною тільки верхівці, яка тим самим здобула монополію на горілчані вироби.

Сатиричні узагальнення про лицемірство і хабарництво в судах, про панування в суспільстві злочинців, про обрання поневолювачів на адміністративні посади автор робить на основі конкретних життєвих фактів тогочасної дійсності. Як доказ поет змальовує місто Зіньків, де пани Розовський, у якого «руки страшнії, нежель когті в чорта», Бурковський, у якого «зуби більшіє, ніж у більшого хорта»: «ні одного загнали з дітьми в богадільню! Но і там не дали жить з покоем, без лиха! Не осталось з чого зшить і на сумку міха» [185, с. 761]. Хто був у Зінькові на довгий час паном, «чоловік ізі сто з'їл з хатами, з барканом!» [185, с. 762].

Поет підкреслював всю облудність і лицемірство панів, світських і духовних, які, «Бога і права» знаючи і ними прикриваючись, визис-

кують простий народ. Цілком зрозумілим є гостро сатиричне викриття у творі пошівства, зокрема білого духівництва, його станових інтересів і збагачення коштом неосвічених простих людей через їх забобонність.

Єдиним порятунком було звернутися по допомогу в суд, хоча б там захистити свою честь, гідність, зрештою — право. Однак люди цього не робили, бо знали, що «хоча б хто і схотів поіскать розправи, так тот чорт і в судейській сидить же на лаві!» [185, с. 761].

Не оминув проблеми судочинства, зображення образу юриста відомий український поет, філософ, мислитель Григорій Савич Сковорода (1722–1794). Високе громадянське спрямування в поезії українського любомудра з особливою силою виявилось у відомому сатиричному творі «Всякому городу нрав і права» із збірки «Сад Божественних пісень». У пісні досить точно змальовано всі версти тодішнього суспільства, усі стани, починаючи від вищих привілейованих до нижчих, тобто усіх тих, хто «має свій нрав і права» і відповідно до цього «всяка имеет свій ум голова». На цьому тлі перед нами ті, хто тре кутки ради чинів, бреше при аршині ради користі, будує будинки на новий манір, роздає гроші на відсотки, позивається за ґрунти, має юридичну практику («строит на свой тон юриста права») тощо [169, с. 35].

Отже, в українській літературі XI — XVIII століть замальовується образ юриста, проте зображення виразника закону мало негативний відтінок, бо проста людина в захисниках правопорядку бачила лише кривдника, шахрая, здирника, який дбав не про її інтереси, а власне збагачення. Відтак у літературі запанувало сатиричне ставлення до судді, який керується не законами моралі, а законами матеріальної вигоди. Настанови Володимира Мономаха стосовного чесного суду залишилися лише словами.

В українській літературі XIX століття знаходимо твори, у яких висвітлюється образ юриста. Слід зазначити, що відтепер головна увага приділяється зображенню індивідуальної психології людини, аналізу соціальних явищ. Це можна добре простежити на творчості І. Я. Франка, який зрівноважив соціологічні та психологічні моменти, виявив вплив соціального оточення на формування особистості і роль особистості в суспільстві, складність, перетинання свідомого і навіть підсвідомого, їх діалектику і плинність. Філософія «вини і кари», засудження суспільства і виправдання певною мірою особистості, показ філософії злочину та злочинності суспільної системи,

змалювання жорстокості і гуманізму покладені в основу його художніх творів, Так в оповіданні «На дні» вказується на прямий зв'язок закону з волею панівних класів і відверту упередженість тодішнього суду щодо простої людини. Показано в Івана Франка й нечесні методи суду, який провокаційно домагався свідчень підсудного різними обіцянками про полегшення його участі чи повне звільнення. Відомо, що закон надає право підсудному не відповідати на питання суду. У таких випадках, якщо немає достатніх доказів, свідчення звинуваченого можуть бути вирішальними. Однак довірливість підсудного до заяви суду про пом'якшення його долі у випадку свідчень також вела до втрати підсудним волі.

Іван Франко створив тюремну малу прозу, суть якої полягає в тому, щоб показати, як жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей, щоб подати нове розуміння: чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. У його літературному доробку є цикл поезій «Тюремні сонети», що були написані під час третього ув'язнення митця (1889) і в яких відтворюється реальність тюремного буття.

У «Тюремних сонетах» поет постає хронографом і одночасно філософом, описуючи будні арештантського життя, філософськи, а то й саркастично іронізуючи над ним, дешифруючи його символіку й мораль. Та найсильніше вражає ліричне відтворення тюремного «дна». Переживання ліричного героя, картини оточення створюють загальний образ метафізичного зла — деспотичної «тюремної культури». Страждання окремої людини підноситься в сонетах до оскарження долі всіх жертв, які принесло людство на своєму історичному шляху. Поет озвучує фізичний біль тих, хто приносить себе в жертву «за світло, поступ, волю», з потоку «людськості» виділяючи кожна людину й особисто тих, кому відведено роль «гною історії, її негатив».

І. Франко картає «м'яких» і «сліпих», ганьбить тиранство, лібералізм і конституцію. Побутові й натуралістичні деталі, морально-філософські рефлексії, соціальна сатира — усе поєднується в поетичному звучанні «Тюремних сонетів», надаючи цій традиційній формі лірико-драматичного забарвлення, що подекуди переходить у правдивий епос.

Іронічно епатуючи «пристойну» публіку неестетичними «вольностями» (цілком реальними у світі ліричного героя «Тюремних сонетів»), Іван Франко звертає увагу на найвище напруження психічних

і моральних сил людини в ситуації несвободи, коли випробовуються не лише закон, право й порядок, а й сама ідея гуманізму. Аналізуючи дно «тюремного життя», поет не обмежується описом лише законів і порядків. Він конкретизує його розмовами арештантів і дозорців, пісню арештантів та сповненими глибокого страждання внутрішніми монологами — звертаннями ліричного героя, що під кінець переростають у політичну інвективу:

«До суду кличуть, бач, до протоколу.
Суддя мій лютий, став грозить киями...» [195, с. 158]

«Скажи всю правду, то підеш на волю!
Я визнав правду — і пішов в кайдани» [195, с. 158].

«Надворі, там, за парканом тюремним,
Є конституція, якісь закони;
Для нас вони є тільки міфом темним,
Лиш дзвоном, що не знати, де він дзвонить.
Вся конституція, закон увесь
У нас упрощені, що годі далі:
Один існує кодекс в криміналі,
А кодекс дивний той — Hausordnung¹» [195, с. 154–155].

Іван Франко свідомий того, що існує певна система, механізм, які спрямовані на знищення людини, пригноблення вільної думки. Поет пише:

«...ви машини,
Що трете кості, рвете серце в грудях,
Вбиваєте живу душу в людях
І потім кажете: «Що ж, ми невинні!
Нас на такі заведено пружини,
Ми мусимо! В самих не раз вся суть, ах!
Бунтується... Та що робить! Не будь, ах,
У нас тих пут, становища, родини»... [195, с. 162].

І. Франко впевнений, що «добрі, щирі» юристи служать неправді, підлоті. Для яскравості, переконливості, виразності він доповнює і розширює сцени твору снами. До них включені й легенди, які відтіняють реальність універсалиями морального плану, — легенда про зраду й покарання Пілата, про голуба й пустельника. Поборники закону, права не вільні у своїх вчинках, діях, вони повністю залежать від системи, якій вірно служать.

---

¹ Домашній порядок.

Іван Франко постійно переймається долею народу, життям простих людей. Так, наприклад, в оповіданні «Ліси і пасовиська» змальовуються пограбовані, принижені селяни, у яких прокидається природний протест проти кривдників, прагнення захистити свої інтереси. Перед нами постає картина нічим не обмеженого здирства, де проти селянської громади виступають у спілці польський пан і адвокат-українець, а пізніше — викликане паном військо. Читачі є свідками досить сумної історії, коли в результаті позову селян з поміщиком збідніло все село. Спроба домовитися з паном, який забажав відібрати споконвічні селянські землі, не увінчалась успіхом. «З тим ми й пішли. Зачався процес. Кілько ми грошей на нього видали, Бог оден знає. Я нарахував самому адвокатові та на стемплі щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з остатнього, хоч і як їй то нелегко приходилося. Бо ліс і пасовисько осталися в панських руках, і ми мусили більшу половину худоби як стій випродати запівдарма, бо не було чим годувати. Решта товклася — і донині товчесья — то по гусячим зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через то понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить — лиш шкіра та кості. Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг... Вже в яких-то ми судах, у яких інституціях не бували!» [196, с. 172–173].

У творі привертає до себе увагу образ адвоката. Це людина досить хитра, підступна, нечесна, дволика. На словах намагається бути однією, всіляко запевняє селян у позитивному вирішенні справи, а насправді за гроші допомагає панові, по-справжньому захищає його інтереси, їде з ним навіть до Львова. Дивує й ображає подібна підступність адвоката. Читач бачить, як навмисне затягується справа до дев'ятої години вечора, потім селян відправляють до шинку, де їх порядкує шинкар, котрого адвокат рекомендував як «жида порядного». Вірогідно, що між ними була попередня домовленість, бо селяни замовили «по порції горілки», щоб краще було спати. І так заснули, що коли прокинулися, то день був білий, подивилися на сонце — вже геть з полудня. У розв'язці твору відразу все стало зрозумілим: коли селяни повернулися додому, то побачили таку сцену: «Ми до двора — в дворі співи, сміхи, гостина, музика, — се пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Кілька проклять у тій хвилі на нього впало, то, певно, в своїм життю тільки склянок вина не випив! Ми вже чисто одеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що, — бо і нащо. Самі знаємо, що наше

нешастя готове. Мов стовпи, які ми поставали на ґанку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого та й за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть попри нас, також сміються, кепкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова...» [196, с. 176].

Описи суду, судочинства, моральності юриста у творах І. Франка надзвичайно вражають.

Водночас у літературі XIX століття намітилася тенденція до позитивного зображення образу юриста, саме таким, яким він має бути насправді, відповідно до народного сприйняття. Так, у соціально-психологічних творах «Лель і Полель» (1887), «Перехресні стежки» (1899) І. Франко змальовує прогресивного, свідомого свого покликання юриста, котрий не тільки вірно служить інтересам тих, кого він захищає, а й дотримується моральних принципів законів честі, порядності. У повісті «Перехресні стежки» досить багатогранно — в суспільному і психологічному плані, розкрито образ Євгенія Рафаловича. Високі поривання та ідеали, відданість інтересам народу, служіння йому стали змістом життя адвоката Рафаловича, визначили характер його дій і вчинків. Уже цим певною мірою зумовлено суспільне становище головного героя, численні перешкоди, які стають на шляху його життя і які він змушений долати ціною неабияких фізичних і моральних зусиль і втрат. Рафалович сміливо й свідомо йде обраним шляхом. Наведемо один з показових для розуміння його внутрішнього світу, поведінки монологів: «Політика — то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзяття і того духу незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки у рідних виїмків. І що робити далі?» [197, с. 576–577]. Ця свідомість додає Євгенові Рафаловичу впевненості, і він увесь свій хист, талант, здібності спрямовує на те, щоб «піднімати народ до політичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість».

Твір будується ніби на протиставленні, контрасті старого суду, досвідчених суддів і молодого, перспективного, наполегливого юриста. Автор змальовує досить сумну, невеселу, страшну картину, на тлі якої з'являється молодий Рафалович. Ось яким постає перед нами приміщення карного суду: «...темнуватий судовий коридор, де, що-правда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курава

від давно не метеної долівки, було брудно і тісно» [196, с. 377]. А от і сам суддя: «Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста, погана баба, а в суді — його канцеліст, хитрий жид і страшний хабарник» [196, с. 385]. Утім, як відомо, «самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, — а гм, гм... Зате совітник М. — картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідписує, що треба, та й далі до кав'ярні» [196, с. 385].

Для загального розуміння атмосфери, у якій усе це відбувається, автор подає опис суду, який вражає: «Кам'яниця не стара ще, але обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додолу потоками дощівки, що текла з дір'явих ринів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я, звалене якимись старими бочками та поламаними возами. З сіней направо і наліво йшли сходи на перший поверх, де находилися канцелярії і зала розправ: і сходи, і стіни, і коридор на першій поверсі, і зала — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Дерев'яна підлога на коридорі була протирана ногами так, що в багатьох місцях крізь дошки видно було голу цеглу, поруччя на сходах було слизьке від бруду: повітря всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у самотнім вікні, що з коридору визирало на якийсь поганий завулок, були вибиті дві чи три шиби» [197, с. 509–510].

Перше знайомство з Євгеном Рафаловичем відбувається тоді, коли адвокат вийшов із суду, «виринувши з-поміж своїх клієнтів — цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмільй обороні, не тільки увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, із-за котрого знялась була буча. Вони з слізьми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко...» [197, с. 377]. Це був перший адвокатський виступ у місті, куди він переїхав працювати. Адже від цього виступу залежало його подальша кар'єра, як він поведе себе на новому місці. Своєю працею герой був дуже задоволений, хоча й дотримувався старого правила: «зберігати рівновагу духу», тому «мав вид не то байдужно-спокійний, не то зайнятий чимсь йшов не озирючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє...» [196, с. 377]. Найбільшим визнанням адвоката стала оцінка пана президента суду: «Ну з таким захитником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути» [197, с. 392].

Письменник створив образ справжнього інтелігента, людини високоосвіченої, яка не тільки знається на юриспруденції, а й музиці,

інших видах мистецтва. Молодий адвокат любив народні пісні, знався на музиці М. Лисенка.

Цікавою була розмова між Євгеном і коханою дівчиною Регіною:

«– Ах, пані! Всі співачки світа для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

– Ви, як бачу, поет?

– Ні, пані, я юрист.

– То, може, не випадає юристові говорити так поетично?

– Але й юрист має серце, а серце в певних хвиликах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову» [197, с. 444]. Адвокат Євгеній Рафалович вважав, що він вихований, вигодуваний хлібом і потом свого народу, має своєю працею, своєю інтелігентністю віддячити йому.

І. Я. Франко зображує страшні картини безпросвітної нужди, безправ'я і беззахисності простої людини. «Тому брудному хлопві ...кождий робить добро, кождий дбає за нього, за його тіло й душу, кождий з усієї сили приучує його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови вітчизни, а мої товариші — лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хліба», — говорить Євгенію Рафаловичу лихвар Вагман [196, с. 425]. У правдивості цих слів сам адвокат переконається, коли проїжджає селами повіту: «Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами» [196, с. 492].

І ці картини важким тягарем налягають на його душу. Пусто й глухо по селах. І тільки серед села «мурована корчма з широкою за їздовою брамою, отвореною наростіж...» [196, с. 492].

А під брамою стоять з шапками в руках селяни, чекаючи пана, який, можливо, прийме їх на роботу, «хоч по п'ятнадцять крейцерів денно». Побачивши Євгенія, низько кланяються, бо «вони звікуправіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір» [196, с. 493].

Біль, відчай, зневіру в справедливості чує адвокат у словах селян, які розповідають, як семеро здоровісіньких дітей померли тому, що замість віспи їм п'яний «фізик» прищепив гангрену. І це вже не перший випадок, що діти від щеплення вмирають. Почувши пропозицію адвоката написати донесення, селяни сумно захитали головами, бо наперед знають, що йому за се нічого не буде. Незабаром правдивість

їхніх слів підтвердилася, бо донесення адвокату повернули, запевнивши, що влада, розслідувавши факт, підстави для карного переслідування не знайшла.

Неосвіченість, довірливість, наївність темноту селянства використовують всякі пройдисвіти. Наприклад, такий собі Шнадельський, залякуючи селян війною, видурював у них гроші ніби за те, що він зможе увільнити їхніх синів від призову на військову службу. Коли ж адвокат Рафалович викрив цю аферу, то селян, які згадувалися в донесенні, жандарми закували в кайдани і гнали їх до суду як злочинців. Адвоката ж звинувачено в тому, що донесення базувалося на фальшивій інформації. Імовірно, що селяни боялися суду як найстрашнішої кари, бо після 1848 року нічого не змінилося для них у судочинстві: «Той самий, хто гнав холопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати... і міг тисячними способами кривдити його, той сам і був його суддею... Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була на його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панському суду ніхто не певен». Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерею» [197, с. 523–524].

Деякі поміщики за старою традицією продовжували судити селян у себе в маєтку. Так чинить граф Кшивотульський, який не визнавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. «Одинокий параграф, пригодний для хлопа, — бук!» [196, с. 540]. І селянина, який не визнав суду графа, він карає власноруч, вліпивши тому двадцять і п'ять канчуків. За цей злочин мав би граф відсидіти шість місяців ув'язнення, але президент суду обурився: «Але чого ж хочете? Чи маю карати пана графа, як простого злочинця [197, с. 542].

Важливо, що в «Перехресних стежках» автор намагається розкрити внутрішню сутність людини як суспільної та психологічної одиниці. Адвокат Євгеній Рафалович постає перед читачем не як однозначний носій добра чи зла, а складною постаттю, яка у важких випробуваннях виявляє сутність власного «я». Складна внутрішня боротьба притаманна цьому герою. Переживши важке потрясіння, пов'язане з громадською діяльністю і особистим почуттям, він долає тимчасовий відчай, аналізує його, дає об'єктивну і жорстоку оцінку. «Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття?» [197, с. 494–495].

Через внутрішній монолог Рафаловича автор відтворив складну діалектику боротьби сили і слабкості людини, він торжествує разом з ним перемогу розуму і «ліпшої, чистішої частини... чуття: «Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчарувань, терпінь і — хто знає, може, деś там колись пізніх цвітів і плодів, — що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок» [197, с. 495].

«...Все, що говориться про права індивідуальності, про права чуття, про право на вживання життя і його радощів, — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерності. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдоволяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі настільки, щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошей, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії своєму дорогому «я», то бодай не бреши і не декламуй про якісь віковічні права того «я»! Будь щирий і скажи виразно: «Во грісіх роди мя мати моя», живу в свинстві і роблю щохвилини концесії підлості. Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озоветься, стрепенеться, збунтується против того всевладного свинства. А декламація про права свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного затрачення всього того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людську подобу» [197, с. 495].

Схожі запитання, сумніви, вагання, бажання змінити умови життя могли належати лише передовій людині свого часу, свідомому інтелігентові-українцю, справжньому адвокатові. Зауважимо також, що Євгеній Рафалович — «русин», «мужній» адвокат, радикальний діяч.

Повість «Перехресні стежки» — твір, що відбиває психологію людини кінця XIX — початку XX століття.

Образ адвоката змальовано також у соціально-психологічному романі «Лель і Полель». У творі на широкому тлі сучасного автору галицького суспільного життя показана діяльність братів Гната і Владислава Калиновичів.

Адвокатська практика Владислава, спрямована на захист інтересів бідного селянства, натрапляє на відчайдушний опір представників

реакції. Він закінчив правничий відділ університету, був прийнятий до канцелярії одного з перших львівських адвокатів на адвокатську практику. Владислав Калинович вродлива, здорова і здібна людина, заможна і незалежна. Відомо також, що брати Калиновичі «походили з низького роду, що були синами вбого канцеляриста» [196, с. 202]. За влучним висловом дами з «товариства» — «хлопомани *comme il faut*», а за словами чоловіків «були це «демократи, з якими можна говорити» [196, с. 202].

Для більш переконливого зображення образу юриста автор вдається до різних способів увиразнень. Так, перед тим як надати слово адвокату, показати його талановитість, здібність, зрештою, високий професіоналізм, І. Франко описав судову залу, не оминув прокурора, котрий «сів у своїм куті на підвищенні, мов мишоїд на обручах» [196, с. 267].

Змальовано підготовку й до виступу прокурора. Вражає, що «перед кожною промовою складав своє довге, худе обличчя до усміху, не то іронічного, не то терпко-солодкого, який зовсім не гармонізував із звичайним його виразом, ані не достроювався до сенсу й тону слів, що по нім мали наступити» [196, с. 271].

У його виступі патетичний тон змінюється тоном спокійного, об'єктивного оповідання. Ось приклад манери прокурора обставляти справу, підводити слухачів до суті злочину: «Факт бунту від перших його початків, з множеством епізодів і сцен, став перед уявою слухачів у всій наготі й пластиці. Пан прокурор залазив у душу обвинувачуваних, вигрібав у них найбільше приховані, найчорніші мотиви і кидав їх, мов темні плями, на тло картини. Злочин кожного з обвинувачуваних він малював насамперед окремо, щоб потім їх зібрати, підсумувати та зручним риторичним зворотом змалювати всю справу як одно кільце великої, по всім краю поширеної конспірації проти законного суспільного ладу» [196, с. 272].

Владислав Калинович був здібним юристом, так би мовити, «левом теперішньої оборони» [196, с. 268]. Різноманітними питаннями умів у простих людей викликати такі відповіді, що вони до глибини душі зворушували слухачів і часто кидали дуже яскраве світло на весь їхній нещасний бунт. На судових процесах адвокат завжди домагався блискучих перемог. Його публічні промови виголошувались несміливим, рівним, але трохи перериваним голосом. У вступі він підкреслював, «що для оцінки значення й далекосяглості чину підсудних треба конче дослідити його причини — зовнішні й внутрішні, істо-

ричні і психологічні. Простими словами, не силкуючись на риторичні окраси, але тільки підкреслюючи важніші факти, змалював у головних рисах історію скасування панщини в Галичині й історію викупу сервітутів...» [196, с. 273].

Отже, змаловуючи діяльність адвоката Владислава, прокурора, інших учасників судового процесу, Іван Франко дає образ старих «доконституційних відносин» і старих «жорстоких часів», і нової особистості юриста.

У творчому доробку Лесі Українки одна з драматичних поем має назву «Адвокат Мартіан». І це не випадково. Хоча це твір з життя християн Римської імперії III століття до нашої доби, проте в ньому порушені питання ресурсів мужності, стійкості, непохитності ідейного, свідомого борця. Ці якості Леся Українка бачила саме в особі юриста — людині сильної, виняткової. Вона славить могутню силу духу Мартіана, його незламність, високі, ніякими моральними випробуваннями і тортурами непохитні почуття гідності і честі, вірності слову, людському і громадському обов'язку.

Адвокат Мартіан Емілія — талановита, високоосвічена людина, яка змушена приховувати свою приналежність до християн, щоб мати змогу боронити їх на судах перед «поганими». Вдаючи нейтрального, байдужого до справ віри, адвокат приречений пройти всі етапи страждань самотньої, відчуженої від світу особи. Приховуючи свої переконання, він стає потрібним громаді християн, і в цьому має моральне виправдання своєму змушеному лицемірству. «Адвокат Мартіан» — гімн скромному, але тяжкому подвигіві самозречення, опертому на вірі настільки глибокій, що людина ради неї відмовляється від усього. Цей твір є свого роду заповітом для наступних поколінь.

Такі, як Мартіан, першими йдуть серед борців за нове, проти старого, відживаючого. Для них вірність ідеї, відданість обов'язку — над усе. Мартіан раз у раз твердить: «я так мушу», «мушу я таїтись», «я повинен». Головне в його характері — вища від нього самого відданість «убого вбраній справі». Це тип людини-сміливця, людини-правдошукача, людини-оборонця. Які б випробування не випадали на долю Мартіана (гине від рук розлюченого натовпу, якому адвокат, зібравши всю свою волю і витримку, відмовив у сховку, помирає маленька Люцілла) він не відступає, залишається вірним своїм ідеям і переконанням, «помалу, але твердою рукою» пише промову, яку має виголосити завтра на суді. Переконливо звучить мотив торжества професійного обов'язку.

На початку ХХ століття проблема судочинства, зображення образу юриста у творах українських письменників не втрачає своєї гостроти й актуальності. Адже доба ХХ століття була складною і суперечливою стосовно виявлення життєвої позиції юриста, його місця і ролі в суспільстві, виконання ним своїх професійних обов'язків. У літературі все частіше з'являються твори, у яких безпосередньо розкривається образ юриста, показуються умови його життя, поведінка. Серед тих, хто звернувся до розкриття образу юриста, можна назвати М. Коцюбинського (1864–1913) і В. Винниченка (1880–1951).

У прозі М. Коцюбинського, наприклад, звертається увага на психологічну характеристику юриста. Так, герой його оповідання «Сміх» адвокат В. Чубинський — це демократично налаштований інтелігент. Він наділений ораторськими здібностями, уміє завжди переконати своїх слухачів. Ось як описує автор один із його виступів: «Він говорив. Якась гаряча хвиля була йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні? Чи буде що справді сьогодні» [101, с. 325]. В. Чубинський чітко усвідомлює мету й розуміє майбутнє.

М. Коцюбинський розкриває морально-етичні настанови юриста, мотиви його поведінки, важливість і необхідність для його професійної діяльності всебічного знання життя людей, вміння передбачати і прогнозувати, не обмежуватися суто власницькими інтересами.

Образ юриста також відображений у творах визначного майстра художнього слова Володимира Винниченка. Цей письменник бачив життя в усій повноті його суперечностей і неоднозначностей вираження, сам переживав багато драматичних ситуацій і відтворював їх емоційно, гостро, правдиво. Його п'єси й романи інтригували, захоплювали й драгували, бо черпав і ситуації, і характери з особисто пережитого у в'язницях, на засланні, в еміграції, сміливо опановуючи гострі соціально-політичні та морально-психологічні колізії своєї епохи. Письменник зосередив свою увагу на психологічному вияві егоцентричного індивідуалізму. У його творчості наявний інтерес до проблем спадкоємності, домінує тема честі, стихійного, імпульсивного вияву темних, захованих у підсвідомості інстинктів. Він наполегливо шукає ідейно-естетичні еквіваленти для виявлення морально-етичного кодексу, принципу «чесність з собою».

У романі «Записки Кирпатого Мефістофеля» автор розкрив психологію адвоката, показав людину досить неординарну у своїй поведінці, у ставленні як до людей, так і до самої себе. На шляху Якова Васильовича, героя твору, було чимало спокус, йому неодноразово доводилося робити вибір між доброчинністю і чековою книжкою, між служінням революції і служінням самому собі — і завжди все вирішувалося на користь останніх. Він відійшов від колишнього революційного життя, зрозумів усі принади справжнього життя, всіляко намагався ними скористатися. Яків Васильович не гребував нічим, навпаки, намагався використати весь свій талант оратора, знання, вміння поводитися з людьми для власної вигоди. Людина ця страшна, хитра, підступна, думає тільки про себе, власну вигоду та інтереси. Посаду адвоката Яків Михайлюк використовував, щоб поліпшити своє матеріальне становища, всіляко намагався маніпулювати іншими людьми. Неоднаковим є ставлення до найсвятішого й головнішого як у професійній діяльності, так і в особистому житті — до закону. Яків Васильович не соромиться щиросердно зізнатися, що «я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закону, дурістю, безорадністю та жадністю своїх жертв. Я скромний повірений, що боронить проти закону і хижаків довірливих та безпорадних» [33].

Автор роману малює картину дворушності, хитрості, притворності свого героя. Щоб уникнути прямої відповіді на поставлене запитання Нечипоренка, Яків Васильович удає з себе, що нічого не розуміє, не може збагнути, чого від нього хочуть. У нього є певний арсенал засобів, якими він у потрібну хвилину може скористатися. Так, може мовчати і тільки дивитися на людину, або «скаже ще щось ефектне, дуже горде, повернеться й вийде» [33]. На поставлене ним самим запитання: що ж таке моральність? — відповідає: «Моральність — це рожевий пудер на законах природи. Шапочка (героїня твору, у яку закохався Яків Михайлович) вважає неморальним боронити Кубешку. Але боронити закони сильних і панівних — річ нормальна й моральна, бо вона санкціонована тисячолітнім шаром пудри, панівною мораллю... Чоловіка своєї сестри, який служить у банку, де робляться різні шахрайські операції, який годується з цих операцій і, мабуть, сам бере в них участь, вона й обнімає, й цілує. Сотнями шахраїв, паразитів, грабіжників, але припудрених їхнім законом, вона подає руку...» [33]. Яків Михайлович сповідує мораль уседозволеності, розкутості. На його переконання, у житті — «все дурниця: і мораль, і кохання, і життя, — є тільки один біль, та ще хіба смерть. Через

кілька десятків літ і я, і Шапочка, і мільйони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі й гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватись, стидатись, виправдовуватись! Рятуйте, хто може! От єдиний справедливий закон! Навіщо мені якісь шапочки з їхньою чесністю! Навіщо якісь там гармонії! Бути мерзотником з дужими пазурами теж не кожний зможе, та й к чорту, і це не важно. Тільки б не було цього болю. Ладен навіть моральним стати, аби спинилась ця мука. Чого ж і моляться Богу і слухають всяких припудрених!» [33].

§ 3. Образ юриста в українській радянській літературі ХХ століття

Зображення юриста в українській літературі ХХ століття визначає певний відтінок негативності. Особливо це притаманне радянській літературі. Адже при тоталітарному режимі все було підпорядковано захисту тодішніх порядків. Так сталося, що увагу радянських письменників більше привернуло НКВД, його слідчі, процеси, які влаштувалися над інтелігенцією, простими громадянами. Людей вражала соціальна несправедливість, яка не знала меж. Усе було спрямовано на те, щоб в людині вбити людину, змусити її зламатися духовно й морально. Життя проходило в атмосфері недовіри, підозри, доносів тощо. Чимало траплялося випадків, коли людину несправедливо за-суджували, обвинувачували за ніщо.

Так, в основі драми Ю. Яновського «Дочка прокурора» матеріали судового процесу над неповнолітніми злочинцями — учнями однієї із загальноосвітніх шкіл Києва. Як могло статися, що Ліля Чуйко, вихована тодішньою школою і сім'єю дівчина, стала учасницею злочину! Щоб розкрити причини цього, автор уводить глядача і читача в родинне оточення дівчини. Виявляється, що в родині — нудьга, розбещеність. Лише батько Лілін — прокурор Нил Микитович Чуйко — чесний і сумлінний працівник, хоча безвільний і нерішучий.

У родині господаря мешкають дружина Кіра Карлівна, дочка Ліля, учениця 10-го класу, Леокадія Львівна — мати Кіри Карлівни, Пахом Микитович — брат Чуйка і покоївка Степанида. З опису помешкання видно, що це людина середнього достатку. Меблі потерті, нічого зайвого і незвичайного. Скромність, чесність, порядність господаря викликають докори дружини: «Інші прокурори в розкошах купують-

ся...Ні обстановки, ні меблів, посуд нікчемний. Килими допотопні! Сукні ношу по три роки, як старчиха! Замовити туфлі — ціла проблема! « [217, с. 475–476].

Хоча вдома Ніла Микитовича дуже шанують, усе підпорядковано його звичкам й уподобанням, бажанням та велінням. Так, Пахом Микитович, брат, говорить, що «прокурор любить, щоб до його приходу дружна родина була на місці» і запрошує всіх сідати до столу. Однак господар навіть серед рідних поводить себе як на судовому процесі. Коли Степанида несе суп, то він офіційно оголошує: «Встати, суп іде!». У колі рідних часто вживає юридичну лексику: «Чи не здається вам, громадяни, що дебати сторін загрожують загостритися й вимагати закритого засідання!» [217, с. 473].

Прокурор Нил Чуйко завжди заклопотаний справами роботи, часто затримується на службі, тому не завжди своєчасно може потрапити на родинний обід. З дочкою він надмірно привітний, називає ніжним і пестливим словом «Лілічко». Часто веде розмови на судові теми, обговорює наболіле, ділиться враженнями від проведеного дня на роботі, від слухання справ.

Найповніше розкривається образ прокурора, коли справа торкається хлопця Романа, якого спіймали на крадіжці. Прокурор Чуйко з розумінням, навіть із співчуттям і повагою ставиться до нього. Адже Роман — син загиблого фронтовика, у матері друга родина. Вітчим не приймає хлопця, тому він змушений жити в тітки, а мати — в сусідній області. Досвідчений юрист, Нил Чуйко розуміє, що хлопець замовчує деякі істотні моменти, не в усьому зізнається, заперечує співучасників. Прокурор зображений як гуманна, уважна людина, така, що намагається допомогти іншим розібратися і зрозуміти причини та мотиви вчинку. Крім того, особливо вражає поведінка Ніла Микитовича, його переживання, душевний стан: його охоплює таке відчуття, що ніби на місці обвинуваченого — власна дитина. В той же час він пам'ятає, що суд, судочинство повинні відповідати своєму призначенню і найголовніше — захищати не тільки інтереси громадян, а й інтереси держави. Після детального розгляду справи, з'ясування всіх обставин, опитування свідків, промова прокурора на суді цілком відповідає духові того часу. Чого варті такі його оцінки: «Роман Бондар учинив карний злочин, зійшов з дороги чесного радянського школяра, зганьбив ім'я комсомольця. Чи полегшують обставини його вину перед законом, перед соціалістичним суспільством! Ні, не полегшують. Повинен він бути покараним! Так, повинен!» [217,

с. 514]. Промовець повідомляє про деякі особливі обставини справи, які хоч і не пом'якшують вину обвинуваченого, проте дають йому моральне право не обстоювати повної міри покарання.

Драматична суть п'єси викладена в словах головного героя твору — прокурора Чуйка, донька якого постала перед судом: «Так, у мене велике горе. Ось як воно виходить... Повчав, обвинувачував інших, а сам!.. Життєвий шлях кожного підсудного я знав краще, ніж життя власної дитини!.. [217, с. 515]. Драматург малює образ юриста як людини совісної, яка цілком усвідомлює свою провину, вважає себе винною і, можливо, готова відповідати за те, що скоїлося. Прокурор Чуйко — образ невтїшного прикладу того, як взірцевий службовець, принципова, безкомпромісна, добра і чуйна людина стає жертвою жіночих пліток. Зайнятість на роботі, повна відданість улюбленій справі не залишає йому вільного часу для виховання власних дітей, для того, щоб приділяти більше уваги родині.

Досить показовим щодо беззастережного дотримання літери закону є сцена суду над Марусею Чурай з однойменного роману у віршах Ліни Костенко. На підсудній лаві опиняється дівчина, яка обвинувачується у вбивстві коханого Гриця. Незважаючи на різні свідчення, особистість Марусі, її поетичну душу, не вдаючись у деталі, судді присудили Марусю до страти [98]. Згодом ситуація змінюється, але тільки після втручання гетьмана Богдана Хмельницького.

До особистості юриста у своїй творчості звернувся Іван Багрянний (1906–1963). Його роман «Сад Гетсиманський» став справжнім вироком тоталітарній системі, її правосуддю. І. Багрянний дослідив її немов під мікроскопом. Філософія охлосу, що прийшов до влади, зводилася до тези: «Не розраховуй ні на яке милосердя, бо людина є пшик. Ви жорстоко помиляєтеся, якщо думатимете, що з вами хтось тут буде панькатись. Нам нема коли панькатись. Вас — і не тільки вас персонально, а всіх там, — тут роздавлять, як муху, і ніхто не жалітиме. І оком не змигне. В СРСР людей вистачить!» [11, с. 172].

Ці слова говорить слідчий Сергєєв підсудному Андрієві Чумаку. Схоже втлумачувалося кожному, хто потрапляв в управління НКВД, на так звану «фабрику-кухню». Допит Андрія Чумака, поведінка слідчого розкривають тодішні порядки тоталітарного судового процесу. Наприклад, Сергєєв відверто, із зухвалістю заявляє своїй жертві: «Ваша голова, громадянине Чумак, в моїх руках!» [11, с. 170], «тут ніяких непорозумінь не буває» [11, с. 171], «у нас рука не тремтить. Ви тут скажете все. Не скажете стоя, то скажете лежа. Не скажете при

пам'яті, то скажете без пам'яті. А скажете! Тут ще не було таких, щоб, ставши в позу героя, витримували до кінця. Ви тут не герой і навіть не людина, а всього лише дірка від бублика» [11, с. 172].

У романі відтворено найблискучіші перлини новітнього лексикону слідчих, на кшталт: «До лампочки!», «До клямки!», «До стелі!», «До с...!», «Не мотай ниток на...!», «набивати погони», «робити біфштекс», «женити на шимпанзе» та ін. [11, с. 124]. Герой роману Андрій Чумак дізнався про новітні заповіді на зразок: «Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!» та ін. Чи був порятунок? Адже в судовій практиці підсудний має право звернутися із заявою до прокурора. Але по-різному вели себе прокурори в подібній ситуації. Серед арештантів ходила легенда про харківського прокурора Брона, який два роки сидів у в'язниці з поламаними руками й ногами. На допит носили на носилках і не могли дати ради — такий упертий. Із ним поводилися так жорстоко, бо «смів мати свою волю й свої погляди — і що був обвинувачений в опозиції до партії й уряду... [11, с. 210]. Були й інші випадки, коли на одному відомому трибуналі прокурор, убезпечуючи себе, вимагав там, де треба дати лише три роки, дати десять років, а захисник-адвокат замість захищати, перевершив навіть прокурора, вимагаючи розстрілу! Такою була законність і правосуддя в очах І. Багряного.

Слова Андрія Чумака об'єктивно оцінюють становище, в якому опинилася вся судова система за тоталітарного режиму, ставлення і поведінку юристів. У романі триває постійний діалог між катом і жертвою. Слідчі змінюються, мов у калейдоскопі (Великін, Сергеев, Фрей, Донець), у кожного свій метод «робити ганчірку» з «піддослідного». Більш того, Чумак одверто руйнує перед пілатами підвалини диктатури пролетаріату, котра повернулася проти самих її творців: «Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного закаблуками й палкою! Ось це моє кредо. І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею. Ось це вкупі і є все моє кредо» [11, с. 188]. Це було сказано прямо в очі слідчому Фрею, занадто сміливо, проте цілком справедливо і точно.

Про стосунки між катом і жертвою розповідається в оповіданні Анатолія Дімарова (р. н. 1922 р.) «Попіл Клааса». За багато років зустрічаються Олександр Михайлович Костюк, колишній радянський в'язень, зі своїм слідчим Химочкою Свиридом Йосиповичем. Останній — «хазяїн», і в нього є і машина, і гараж, і мурований погріб. Костюк намагається нагадати йому 39-й рік, коли той допитував його.

Замість власних докорів, сумнівів, терзань Химочку охопила злість і він сказав: «Багато вас тоді було, контриків! Усіх не запам'ятаєш» [60, с. 188]. Вражає незворушність таких людей, їхня впевненість у власній безкарності. А Костюка непокоять сумління, він хоче збагнути і зрозуміти суть певних речей. Ненависть пекла йому серце. Він шукає правди, йде до прокурора, сперечається з ним. І тут маємо те, що закони дуже часто суперечать здоровому глузду, не враховують людського чинника, байдужі до зламанних людських долі. Закон вимагає фактів, свідків, певних доказів. Наведемо вельми типовий діалог, який відбувся між прокурором і позивачем Олександром Михайловичем Костюком: «Позов? Вимагаєте порушити справу?.. Тільки однієї вашої заяви не досить для того, щоб притягти до кримінальної відповідальності громадянина... — тут прокурор кинув погляд на заяву Олександра Михайловича. — Громадянина Химочку Свирида Йосиповича».

«Не досить?! — продовжує кипіти Олександр Михайлович, люто колупаючи ціпком утоптаний сніг. — Понівеченого життя не досить!.. Загубленої дружини не досить!.. «

«Про це мало сказати — це треба ще й довести, — лунає заспокійливий голос прокурора. — От коли б ви привели свідків, представили документальні дані...»

«Свідків!.. Він, отой прокурор, наче не знав, що Олександр Михайлович міг би розшукувати свідків хіба що по могилах. Розкопувати влежану землю, допитуватись у німих скелетів: «Пробачте, вас не допитував Химочка! Чи не могли б ви з'явитися на суд, щоб засвідчити проти нього!»

Документи! Де він їх дістане? Хоча б отой протокол допиту, написаний рукою Химочки...Де?!..

Прокурор тут уже нічого не міг порадити.

«Тут ми з вами безсилі», — розвів безпорадно руками.

«Гаразд...Якщо ви такі вже безсилі, я із ним розправлюся сам! Стріну на вулиці й одшмагаю ціпком».

«Тоді мені доведеться притягати до карної відповідальності уже вас, — сказав прокурор. — Тільки я сподіваюсь, що ви не завдасте мені такої прикрасі».

«Ич, який делікатний!.. А що б ти сказав, товаришу прокурор, якби тебе узяли та й поміняли зі мною місцями!»

«Гаразд. Ну його к бісу, цього прокурора! Пошукаємо правди вище» [60, с. 448–449].

Зрозумівши, що від правочинних органів йому не дочекатися справедливості, не захистити своїх людських прав, Олександр Михайлович вирішує самостійно віднайти соціальну справедливість, хоче, щоб за законом були покарані ті, хто зганьбив колись честь, людську гідність, знівечив людську долю, позбув спокійного затишку, дружини, дітей.

У вухах Костюка довго бриніли слова прокурора: «Спокійно! Як сказав прокурор: удариш — будуть судити!»

Отже, якщо Костюк насмілиться звести руку на Химочку, його віддадуть до суду. А чому ж тоді Химочку не судять, адже скільки разів він зводив руку на людей. Так, нема доводів, та, мабуть, ніколи й не буде. Чи добився Костюк правди? Звичайно, ні! Чи запанувала соціальна справедливість? Ні! Він мстить своєму кривднику. Навіть після смерті обох, після сцен похорону, не важко зрозуміти, що є насправді закон життя: «Химочку ховали урочисто і пишно: з вінками, з духовим оркестром, в центрі кладовища, недалеко од входу. Олександра ж Михайловича повезли прямо із моргу в с'як-так збитій труні та й зарили над яром, аж у кінці кладовища» [60, с. 455].

А. Дімаров на прикладі зруйнованих доль героїв твору показав очевидну кризу цінностей, що їх проголошувала колишня радянська держава, і чи не щодень нехтувала людьми, які були носіями моральних цінностей. Вони були нікому не потрібні, а то й офіційно їх переслідували, як це сталося з молодим робітником Володею Батановим з оповідання А. Дімарова «Кримінальна історія». Батанов під слідством за ніби «незаконні операції з дорогоцінним каміням і золотом. Він лише краєчком торкнувся тих операцій: щось у когось купив, щось обміняв, щось одремонтував...» [60, с. 159].

Однак проблема зовсім в іншому. Ті, хто добре знає Батанова, хочуть на суді попросити слово й сказати про інших злочинців, які «обікрали державу на десятки мільйонів, занедбавши Володину установку. Які вбили в Батанові все: творчий запал, віру в справедливість нашого ладу і, по суті, штовхнули його на цей злочин. Які й зараз спокійно сидять на своїх теплих місцях, і їх не мучать ніякі докори совісті. Так чому їх не судять? Чому?» [60, с. 159].

Загалом художня література, торкаючись проблеми судочинства, образу юриста, неодмінно розкривала тоталітарну систему. Саме у 80–90-ті роки ХХ століття розгорнувся процес прямого застереження антилюдських, антинародних породжень компартійно-адміністративного порядку. Адже корінним злом імперсько-

тоталітарного режиму була його ворожість всьому людяному, талановитому, національно-своєрідному.

За вигадані безглузді звинувачення людину талановиту, духовну могли легко засудити. Так, за переклад українською мовою віршів Овідія Назона героя повісті Ю. Мушкетика «Літній лебідь на зимовому березі» засилають на Колиму.

Не шанували і людину праці. Представники закону самі скоюють беззаконня. В оповіданні «Суд» Ю. Мушкетика ми бачимо, як чинять суд над простою жінкою, колгоспницею, звинувачуючи її в неробстві. А до справжніх причин — виснаженості, хвороби, немічності — нікому нема діла.

Навіть і в роки незалежності не лишається поза увагою митців образ юриста, діяльність міліції. Прикладом може бути книжка М. Поровського «Тільки Рухом життя і обіймеш» (2009).

Слухається справа про організацію Руху. Оскільки сам суддя з родини репресованих, батьки не повернулися із заслання в роки сталінських репресій, він виявляє гуманізм до підсудного і присуджує штраф. А так міг би рік примусових робіт дати за організацію і проведеного несанкціонованого зібрання.

Отже, образ юриста, тема судочинства знайшли своє вираження в українській радянській літературі ХХ століття, продовжують висвітлюватися і письменниками ХХІ століття.

Художня література розкриває морально-етичні проблеми діяльності юриста, його ставлення до виконання своїх професійних обов'язків, дотримання моральних норм. Однак у різні часи образ юриста висвітлювався неоднозначно: показується як у негативному плані, так і позитивному, усебічно розкриваються моральні якості.

Із певністю можна стверджувати, що письменники не ставили перед собою мети спеціально змалювати образ юриста, його поведінку, морально-етичне обличчя, показати всю систему судочинства. Авторів передусім цікавила суспільна система, яка складалася в ту чи іншу епоху, ті чинники, які, власне, визначали поведінку людини.

Зображуючи катаклізми доби, її трагізм, невідповідність нормальним умовам людського існування, розвінчуючи жахливість недемократичного режиму, бажання якнайповніше й всебічно висвітлити закони радянського способу життя, не можна було оминати постать юриста, його роль і місце в суспільстві, діяльність судів, зображення судових процесів тощо. Судова система цілком залежала від панівної влади, була її підтримкою, опорою, надійним і вірним помічником.

Свідомо чи несвідомо, бажали того чи ні, але юристи підпорядковуються системі, сповідують політику держави, пильнують її інтереси більше, аніж людини.

Рішення уряду, керівних органів виконувалися і втілювалися в життя саме через слідчих, прокурорів, судові органи. Тому працівникам юстиції дуже важко було чесно і принципово виконувати свій професійний обов'язок, залишатися несхильними і твердими в рішеннях, до кінця бути послідовними, чесними із самими собою. На жаль, юрист є заручником власних законів. Інколи бракує сміливості, мужності, порядності самим юристам залишатися в опозиції до влади, чинних законів. А коли такі й виявлялися, то, як відомо, швидко попадали в жорна машини. Добре було б, якби не «епохи були для юристів, а навпаки, юристи були для доби», могли б незалежно від уподобань, вимог і настанов політичної системи, режиму, ладу чесно й самовіддано виконувати свій обов'язок, судити не лише за літерою закону, а за законами совісті, соціальної справедливості, власного сумління.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ (ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ)

З великим задоволенням презентуємо читацькій аудиторії монографію харківської юридичної школи «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис)», що вийшла у започаткованій на зламі епох вітчизняній серії «Відкрита дослідницька концепція».

Цикл монографій, що вийшли у світ з-під пера різних авторів, але об'єднаних одним серіальним форматом, складає, на думку засновників серії, своєрідний дослідницький лонг'юд міждисциплінарних досліджень суспільного розвитку. І монографія харків'ян у цьому сенсі є однією з національних цеглинок великої світової будівлі пізнання, що охоплює різнобарвну соціально-культурну, історичну спадщину понад 200 країн європейської цивілізації від Різдва Христового.

Циклічний характер розвитку національно-державних утворень надає закономірного і водночас неповторного змісту кожному з історичних періодів будь-якої країни. Водночас сьогодні українське суспільство опановує ліберально-демократичні європейські цінності, сплеск інтересу до яких у сучасників відкрила «Велика депресія» 1929–1933 років, а перетворила на глобальний процес остання хвиля трансформаційних процесів, не оминувши Україну й інші країни пострадянського простору. Саме ця обставина актуалізує проблематику, викладену на сторінках даного видання. Вона робить її надзвичайно привабливою для широкого кола дослідників й інтелектуалів, але передусім — для юристів.

Аналізуючи зміст запропонованого видання, не можна не звернути увагу на предмет наукової розвідки, що так лаконічно віддзеркалений у назві монографії. Так само, як не можна не помітити того, що дослідницький підхід авторського колективу цілком кореспондується з думкою відомого французького медієвіста Люсьєна Февра, який застерігав від використання методологічних підходів, що беруться пояснювати динаміку людської думки лише еволюцію економічних формацій або політичних процесів.

Із зміною класичних наукових парадигм, розвиткові яких була притаманна вузька дисциплінарність, сучасна суспільна наука ви-

ходить на міждисциплінарний науковий простір. Усе частіше вона виходить на рівень духовних процесів, їх психологічного підґрунтя. Увага науковців дедалі частіше фокусується на проблематиці ментальності, розвитку психічних функцій особистості, сфери міжособистісного і соціальної психології в цілому. Вивчається специфіка соціалізації людини в різних культурах та цивілізаціях. Саме ж поняття «ментальність» зазвичай визначається як спосіб світосприйняття, в якому думка не віддільна від емоцій. Останнім часом це поняття інтерпретується як проблема існування та розвитку тривалих структур колективної психіки, як склад душі людини, етносу, соціуму. Воно знаходить своє осмислення й крізь призму інституціонального аспекту розвитку суспільства. Наприклад, для класика німецької соціології Макса Вебера (1864 — 1920) головним у капіталізмі є його дух, «етос» — авантюрний менталітет, який відмовляється від етики, очікування прибутку шляхом товарного обміну, обрахування капіталу в грошовій формі.

На думку німецького філософа і соціолога Макса Шелера (1874 — 1928), поняття «етос» — це передусім структура устремлінь, яка панує в межах певної фази розвитку. Нова структура устремлінь формує відповідний етос, який розглядається як соціально-етичне поняття. В етосі нового покоління відбувається синтез устремлінь двох попередніх поколінь. У свою чергу німецький філософ, соціолог, дослідник культури Норберт Еліас (1897–1990) розглядав циркуляцію моделей поведінки як важливий елемент формування етосу цивілізованості.

Хоча історія ментальності й тяжіє до тотальної історії, яка охоплює різноманітні сфери життя людини, проте «багатоукладність» цього феномену створює підвалини загальної картини вивчення ментальності навіть у межах вузького предмета дослідження. Водночас слушним методологічним зауваженням є й те, що ментальність правомірно описувати на основі індивідуальних свідчень навіть у тих випадках, коли вони характеризують поширену практику.

Врешті історична ментальність може визначатися як своєрідний набір способів і змістів мислення та сприйняття, які є типовими для відповідного суспільного загалу в певний період його історії. Ментальність виявляється в діях. Структуруючи проблемне поле історії ментальності та коло суміжних наукових дисциплін, можна зазначити, що історія ментальності — це більше, ніж історія ідей і духовного розвитку, яка вивчає інтелектуальні концепції еліт чи окремих

мислителів, більше, ніж історія емоцій та уявлень, які творять (хай навіть і головні) частини історичних ментальностей, більше, ніж історія культури й побуту, яка лише надає (хай навіть і вкрай потрібну) попередню інформацію. Тож історія ментальності по-суті стає історією відповідних панівних ментальностей.

Однак визнається, що й не всі сучасники мають однакову ментальність. Свої особливості вносить ментальність, притаманна різним віковим групам, а також ментальність, яка є статево зумовленою. Тож, узагальнивши результати своїх досліджень, автори монографії зосередились на «основній ментальності», у форматі якої співіснують характерні для якоїсь соціальної групи, професії, статі, віку ментальності.

Якщо об'єктом історика ментальності є те, що відбувається в головах людей, то він не може не використовувати інструментарію, який надає йому в розпорядження психологія. Саме це дає можливість ідентифікувати ментальність, властиву для людей певної історичної епохи. Історія ментальності акцентує особливу увагу на чужому у свідченнях минулого, дослідженні тих типових для якоїсь епохи чи культури почуттів, поглядів, фантазій, стереотипів мислення, які відрізняються від мислення, уявлень, поведінки і почуттів нашого часу.

Автори монографії «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис)» детально дослідили ментальні особливості професійної групи юристів у різні періоди вітчизняної історії.

Загалом книга побудована за проблемно-хронологічним принципом. Сміливість задуму, яка, на нашу думку, полягала у вдалій спробі створити масштабну і внаслідок цього неминуче мозаїчну картину варіанту історії розвитку професії юриста, обумовила досить лаконічний виклад складного матеріалу. Це відразу впадає в очі історикам, які спеціалізуються на певних історичних періодах. Однак цей недолік найчастіше властивий більшості систематизованих видань. На сторінках книги вдало показано вплив на структуру ментальності загального соціокультурного історичного фону, основних етичних норм та цінностей, які також змінювались.

Обрій ментальних структур також формує простір оточуючого природного середовища, час та соціальні комунікації. Ключовими моментами для розвитку комунікацій нового часу стало формування та уніфікація національних мов, поступова ліквідація неграмотності, технізація та урбанізація. Внаслідок системної дії зазначених чинників структура ментальності ще більше ускладнилась. Все це позначалося й на етосі юриста.

Цікавий сюжет становить історичний розвиток ідеї верховенства права в європейській традиції, починаючи від часів античності до Нового часу. Причому ключовим ментальним моментом у цій сфері стає відокремлення в правовій свідомості ідей права, правди і справедливості.

Упродовж тисячолітньої історії Україна була невід'ємною частиною європейського політичного і культурного простору. Тож не дивно, що в ментальності нашого народу вкарбовані європейські поняття і цінності, які, власне, й роблять Україну країною європейського цивілізаційного ареалу. Хоча суспільні відносини, що стають предметом вивчення соціології та юридичних наук, по суті є єдиним джерелом — об'єктом пізнання цих наук, все ж для кожної з дисциплін вони бачаться специфічно.

Так, юридичну науку та її представників насамперед цікавить правова форма відповідних суспільних відносин, зміст прав та обов'язків соціальних суб'єктів, у той час як соціолог здебільшого зосередиться на вивченні соціально інституційного генезису, соціальної структури чи функцій певного соціального явища.

Слід віддати належне авторському колективу монографічного видання, який впевнено використовує методологію соціологічного аналізу і цілком коректно застосовує відповідний інструментарій. Зокрема, прискіпливо досліджує реальну дію правових актів та певних правових норм у контексті цілісної системи регуляції соціальної поведінки, включно зі звичаями, мораллю, груповими цінностями та орієнтаціями, громадською думкою, притаманними певним історичним епохам розвитку України.

Слід зазначити, що соціологічний підхід до права як до засобу забезпечення функціонування та розвитку суспільного життя концептуально формувався впродовж XIX століття. Суттєвим є внесок у соціально-філософське осмислення зазначеної проблеми Гегеля. Саме він, виокремлюючи предмет філософії права, позначив його, як *співвідношення права і закону*. Отже, право як форма суспільної свідомості віднині стає загальнообов'язковою соціальною нормою, яка, власне, вносить норму в наявні відносини в контексті проблеми встановлення прийнятної для зацікавлених сторін форми справедливості.

Таким чином, професія юриста, на думку авторів, має розглядатися в дусі європейської професійної юридичної традиції як соціально орієнтований юридичний інститут суспільства, як основний інструмент організації та реалізації правозаконних взаємин людей у контексті їхньої повсякденної діяльності.

При цьому етос юриста має працювати на постійне самовідтворення правової системи, що змінюється з історичними змінами етосу юриста. Своєрідним генератором такого відтворювального процесу стає розуміння права як системи загальнообов'язкових норм. Проте імперативний характер норми справедливості як форми суспільної свідомості є фактором, що обумовлений певними класовими відмінностями та інтересами людей.

Отже, історичний досвід засвідчує, що 1) *природне право може бути оформлено в законі*; водночас 2) *позитивне право легітимізується традицією та безпосереднім життям правових та соціальних інститутів*.

Ще Платон шукав абсолютної соціальної справедливості, а його учень Арістотель вже чітко формулював ключову історичну дилему: *влада закону чи влада людей*. Подальший же розвиток правовідносин, можна сказати, перетворився на перманентний пошук оптимального співвідношення між правом, законом та соціальними суб'єктами, взаємовідносини яких вони покликані регулювати. При цьому кожний історичний етап збагачував такий пошук своїми винаходами, як, скажімо, кодекс візантійського імператора Юстиніана (VI століття нашої ери), що залишив юридичній спадщині такі важливі положення: *«закони мають бути зрозумілими кожному»* і *«ніхто не повинен бути сам собі суддею або сам для себе встановлювати право»*. Останній постулат, власне, стимулює пошук посередника між правом та його виконанням в особі юриста.

Урешті-решт, стверджують автори, правові норми формуються на основі фактично існуючих суспільних відносин. Вони віддзеркалюють останні у своєрідному «юридичному форматі», перетвореному волею законодавця відповідно до наявних тенденцій суспільного розвитку, потреб та завдань, що стоять перед суспільством та державою. Складний взаємозв'язок між правовими нормами та характером суспільних відносин становить ядро проблеми соціальної ефективності правової системи, її інститутів та норм.

Саме в цьому контексті постає одна з проблем сучасного життя. Нинішні українські реалії — яскраве свідчення того, коли вкрай не-ефективними виявляються норми національного законодавства, якщо забувається історично виправдане положення, що *правова норма «не працює» в реальному житті лише у разі її невідповідності соціальній потребі*.

Соціальна обумовленість права пов'язана також з аналізом шляхів формування правових норм. Адже правотворчий процес на кожному із своїх історичних етапів становить специфічну діяльність, яка

є юридичною за формою та соціально-політичною за своїм змістом. Саме у процесі зазначеної діяльності спостерігаються конкретні прояви закономірностей формування права, його соціальна обумовленість — зв'язок із властивостями суспільно-історичних реалій та суб'єктивними уявленнями законодавця щодо них.

Отже, соціальна норма імперативно висуває цілком певні вимоги до соціальної поведінки. Свобода при цьому розглядається як виявлення волі суб'єкта в межах можливості. Вільна ж дія суб'єкта пов'язана з його готовністю нести відповідальність за результати дії. Водночас правова культура сприймається як якісне виконання положень законів. За цих умов доречно говорити також про правомірний спосіб життя суспільства. Урешті, зміна сутність людини й відповідні зміни, що їх зазнає в контексті свого розвитку суспільство, трансформація соціального середовища стимулює зміну механізмів адаптації людини. Правова ж соціалізація людини стає передумовою усвідомлення нею своєї ролі й місця в соціальній ієрархії суспільства.

Правова регламентація розглядається авторами як імперативна соціальна норма, санкціонована владою, спроможною змусити людей її дотримуватись, спираючись на систему соціального контролю. Проте досить часто моральні, світські, професійні кодекси честі вимагають іншої поведінки, ніж кодекси законів. Ключовим моментом стає поширення та засвоєння законів. Більшість з них пишуться багатослівно та незрозуміло.

За доби Середньовіччя, як дають підстави стверджувати результати авторської розвідки, цілі сектори соціального життя випадали із системи правової регламентації. Поширене на той час канонічне право викладалось лише в церковних школах, у той час як світське право взагалі не було предметом викладання. Суддею ставав і судочинство здійснював будь-хто, що мав владу. Більшість суддів були неписьменними, що не сприяло поширенню писемного права. Розвиток звичаєвого права супроводжувався зміною юридичної структури. Оскільки встановити генеалогічні зв'язки простих людей було важко, виник звичай суб'єкту судових слухань визначати право, яким він збирався підпорядковуватись. Залежно від видів діяльності людина переходила від однієї правової зони до іншої.

Латентний «поганський» дух цивільного римського права турбував церковних діячів. Але раціональність правових процедур була в інтересах купців та слугувала підвищенню престижу монархів. Формування великих князівств та централізованих феодальних ко-

ролівств сприяло відродженню законодавства, поширенню на великі території уніфікованого законодавства. Не були винятком у цьому сенсі й українські землі.

Однак вже на межі XVIII — XIX століть спостерігаємо суттєві відмінності в професійному етосі українського юриста та його європейського колеги. Причина полягає в неоднаковому розумінні ідеї правової держави. Концепція «правової держави» виходить з принципу визнання народного суверенітету, тобто народу як вищого носія влади та визнання природних прав особистості, як це, наприклад, стверджував у своїх роботах теоретик громадянського суспільства і правової держави британець Джон Локк (1632–1704). Якщо людина має право на власність, вона має власність на свої права, доповнював його згодом німецький матеріаліст Карл Маркс (1818–1883), розглядаючи право як наявне буття свободи волі, обумовленої рівністю правових статусів різних суб'єктів. У свою чергу відомий французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917) вбачав історичні корені походження правових норм у суспільній моралі та солідарності. Натомість італієць Гаєтано Моска (1854–1941) вважав ознаками цивілізованості юридичний захист та політичну організацію суспільства.

Тому, в контексті результатів авторської розвідки *право в юридичному сенсі може бути визначене як сукупність визнаних у даному суспільстві та забезпечених офіційним захистом нормативів рівності, справедливості, які регулюють соціальну конкуренцію та процес погодження вільних воель в їхній взаємодії одна з одною.*

Отже, цілком можливо стверджувати, що закон не діє, якщо він не адаптований до пануючої моралі та служить лише інтересам впливових соціальних сил. До того ж, враховуючи зміну типів правової культури та способів законодавчої діяльності, доцільно мати на увазі кореляцію між правовими та політичними циклами соціального розвитку. Причому цей взаємозв'язок є фактично зв'язком між правом та політикою, у контексті якого саме певний політичний режим (за аристотелівською типологізацією: аристократичний, олігархічний, демократичний або охлократичний) визначає імперативи застосування норм права та створює загальні умови для законодавчої діяльності. У зв'язку із цим слід також мати на увазі, що хронологія й динаміка розгортання соціально-політичних циклів у кожному суспільстві має, так би мовити, свою соціокультурну специфіку.

Наприклад, періоди соціально внормованого розвитку суспільства, які в концепті української вітчизняної школи архетипіки [6; 7; 8] репрезентовані контроверсійними, якісно різними універсальними

суспільно історичними епохами «інволюції» й «еволюції», мають свої специфіки, що їх спричинюють різні соціально-психологічні властивості людей. Так, для інволюційного періоду суспільно-історичного розвитку такою специфікою є домінуючий у суспільстві емоційно-чутливий психологічний тип людини, регуляторною основою поведінки якої стають традиційні соціальні норми і відповідно норми звичаєвого права. Законотворча діяльність за цих історичних умов фактично стає унормованою звичаєвим правом, а самі зміни в системі права — певною мірою «плановими». Умовно кажучи, панівну ментальність законотворця цього історичного періоду можна звести до метафори: *«краще є ворогом гарного»*, тому новації в нормотворчій діяльності не вітаються. Яскравим прикладом такого підходу є визнання радянським законодавством норм класової моралі і відповідно державної влади у формі диктатури пролетаріату, що мало місце в радянських конституціях 1918 та 1936 років.

На відміну від «інволюційного» періоду розвитку модерного суспільства, що вичерпав себе з розвалом Радянського Союзу, нові реалії постмодерної «еволюції» формують новий психологічний тип раціональної людини. Притаманний цьому типу людини інноваційний і комунікативний характер діяльності, власне, й стає основою сталого розвитку постмодерного суспільства. Ідея правової держави, що виникла в добу просвітництва (суголосьну сучасній добі постмодерну) має великий шанс закріпитися як найбільш ефективний механізм регулювання соціальних відносин, яким притаманне широке різнобарв'я соціальних інтересів.

Проаналізувавши схематично нормативно врегульовані періоди суспільно-історичного розвитку, тепер зупинимо нашу увагу на перехідних періодах суспільної історії. У контексті концепції «універсального соціального циклу» йдеться, зокрема, про два якісно різних періоди радикальних соціальних змін: «революцію» й «кoeволюцію» та розвитку. Так, у разі «кoeволюційного» перехідного суспільного стану, коли народжується новий соціальний суб'єкт «я» — самодостатній громадянин, а розвиток суспільства слід розглядати як співрозвиток його раціонально налаштованих громадян, вельми схильних до новацій та комунікацій, — традиційні правові норми вже не відповідають новим реаліям. Так, лавиноподібне зростання після 2004 року в Україні нових ідентичностей¹ і властивостей раціонально

¹ За даними моніторингу загальносистемних змін в українському суспільстві, показник сформованості нової ідентичності на грудень 2008 року становив 47 % дорослого населення.

мислячих людей¹ перетворює суспільне середовище на таке, що готує до проведення конституційної реформи в сучасній Україні.

Натомість перемінними факторами стають «змішані» типи (амбовертної) поведінки, які більше не орієнтуються на суто «раціональні» уявлення в процесі прийняття рішень і виявляють суто ситуативний характер вибору. Це суттєво уповільнює законотворчий процес, у контексті якого посилюється протистояння різних політичних сил, яке часто-густо переходить у відкритий конфлікт законодавчої та виконавчої гілок влади.

Наприклад, в Україні можна було спостерігати ситуацію «напівреволюційного» переходу від парламентської республіки зразка УРСР до президентсько-парламентської республіки після проголошення незалежності. Зрештою державно-правове закріплення цього стану відбулось із прийняттям Конституційного договору 1995 року, а потім і Конституції 28 червня 1996 року. Проте нова конфігурація основних суспільно-політичних сил вимагала перегляду наявних правил гри. Крім того, весь час системної суспільної кризи даються взнаки зовнішні чинники, впливовість яких нині суттєво зростає.

Щоправда, пряме запозичення зарубіжних зразків правових нормативів не сприяє швидкому та ефективному реформуванню. Адже кожна держава має специфічні особливості, які визначаються історичними, часовими, геополітичними, соціокультурними, внутрішньополітичними та іншими чинниками. Усі вони стохастично впливають на внутрішній розвиток, посилюючи роль випадковості. І все ж провал довільних «експериментів», як на нашому історичному досвіді свідчить період нормотворчої діяльності доби «військового комунізму», як правило, спричиняє суттєве порушення логіки внутрішнього розвитку і перехід до інверсії, тобто повернення до вже «відпрацьованих» генетично ранніх структурно-функціональних соціальних форм.

Таким чином, загалом кожному із суспільно-історичних періодів притаманні «свої» специфічні завдання та механізми вирішення правових проблем. Наприклад, періоду «революції», який підсумовує попередній суспільний розвиток та відкриває нові обрії, притаманний «модернізаційний» вибух фундаментальних нововведень, які методом проб та помилок вибудовують нові правові норми та механізми регулювання суспільного розвитку. Натомість у період «інволюції»

---

¹ Показник сформованості раціонального типу мислення, за даними того ж дослідження, на грудень 2008 року становив 38 % дорослого населення.

домінуючими стають завдання досягнення максимально можливої ефективності використання потенціалу традиції й традиційного методу правотворчої діяльності. Яскравим прикладом цього є Кодекс Наполеона 1804 року, який підвів ризику під досвідом революційного правотворення доби Великої французької революції (1789–1794), відкинув норми, які не були підкріплені наявним соціальним досвідом, але й вирив «правову могилу» старому феодальному порядку.

Нинішній період «коеволюційних» суспільних змін, як ми вже зазначали, формує соціальне середовище, в якому стає реальністю виникнення правової держави. Проте її розквіт (водночас і поступовий дедалі занепад внаслідок наявності іманентних протиріч) припадає на період сталого («еволюційного») розвитку. На нашу думку, емпіричний матеріал, проаналізований у монографії «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис)», дає підстави і для таких аналогій. Хоча право на вільну інтерпретацію опублікованого наукового тексту завжди залишається за його читачами. З повагою до яких ми і презентуємо цю монографію.

Едуард Афонін, доктор соціологічних наук,
професор кафедри державної політики
та управління політичними процесами
Національної академії державного
управління при Президентові України;
Андрій Мартинов, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу всесвітньої історії та міжнародних
відносин Інституту історії України
Національної академії наук України

Список літератури

1. Аграновская, Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности [Текст] / Е. В. Аграновская. – М. : Наука, 1988. – 145 с.
2. Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : НОР-МА, 1999. – 336 с.
3. Антологія української поезії [Текст] : у 6 т. – К., 1985. – Т. 1. – 456 с.
4. Антонович, В. Б. Коротка історія козаччини [Текст] / В. Б. Антонович ; передм. І. І. Глизя. – К. : Україна, 2004. – 304 с.
5. Апанович, О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі [Текст] / О. М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
6. Афонин, Э. А. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Э. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 384 с.
7. Афонін, Е. А. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – Х. : Золота миля, 2008. – 504 с.
8. Афонін, Е. А. Суспільний розвиток від Різдва Христового = Social development AD / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – К. : Парлам. вид-во, 2000. – 312 с.
9. Багалеї, Д. І. Історія міста Харкова за 250 лет его существования (1655 – 1905) [Текст] / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер : ист. моногр. в 2 т. – Репр. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – 572 с.
10. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій. – Х., 1993. – 255 с.
11. Багряний, І. Сад Гетсиманський [Текст] / І. Багряний. – К. : Дніпро, 1992. – 528 с.
12. Баренбойм, П. «...И судили они народ во всякое время...» [Текст] / П. Баренбойм // Рос. юстиция. – 1997. – № 3. – С. 13–15.
13. Баренбойм, П. Первая Конституция мира. И изложил Самуил всему народу права царства, и написал в книгу, и положил пред Господом [Текст] / П. Баренбойм // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 59–62.
14. Батлер, У. Е. Русское право к 1880 году глазами иностранцев: некоторые размышления [Текст] / У. Е. Батлер // Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – 503 с.
15. Бачинин, В. А. Философия права и преступления [Текст] / В. А. Бачинин – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
16. Бержель, Ж.-Л. Общая теория права [Текст] / Ж.-Л. Бержель : пер. с фр. Г. В. Чуршкова ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.
17. Бистрицький, С. К. Філософський образ культури та світ національного буття [Текст] / С. К. Бистрицький // Феномен української культури. – К., 1996. – С. 62–90.
18. Бігун, В. С. Юридична професія і освіта. Досвід США у порівняльній перспективі [Текст] / В. С. Бігун. – К. : Юстиніан, 2006. – 272 с.

19. Боботов, С. В. Введение в правовую систему США [Текст] / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. – М. : НОРМА, 1997. – 333 с.
20. Бобрынев В. Как «революционная целесообразность» обернулась произволом [Текст] / В. Бобрынев // Рос. юстиция. – 2003. – № 2. – С. 63–69.
21. Божок, О. І. Феномен субкультури в багатогранності буття культури [Текст] / О. І. Божок // Вісн. НТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2.
22. Борщак, І. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана [Текст] / І. Борщак, Р. Мартель. – К. : Рад. письм., 1991. – 316 с.
23. Буцковский, Н. Очерки судебных порядков по уставам 20 ноября 1864 г. [Текст] / Н. Буцковский. – СПб. : Тип. Скарятин, 1874. – 614 с.
24. Василенко, М. П. З історії устрою Гетьманщини [Текст] // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – 584 с.
25. Василенко, М. П. Матеріали до історії українського права [Текст] // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – 584 с.
26. Василенко, М. П. «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII віку [Текст] // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – С. 134–144.
27. Вебер, М. Избранное: Протестанская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер. – 2-е изд., доп. и испр. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2006. – 656 с.
28. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер : пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
29. Вебер, М. Основные социологические понятия [Текст] : пер. с нем. / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602 – 643.
30. Вебер, М. Политика как призвание и профессия [Текст] / М. Вебер : пер. с нем. // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644 – 706.
31. Вестник Временного правительства. – 1917. – 5 марта. – № 1.
32. Видатні постаті в історії України (IX – XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети [Текст] : довід. вид. / В. І. Гусев (кер. кол. авт.), В. П. Дрожин, Ю. О. Калінцев та ін. – К. : Вища шк., 2002. – 359 с.

33. Винниченко, В. Записки Кирпатого Мефістофеля [Текст] / В. Винниченко // Прапор. – 1989. – № 1 – С. 3.
34. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 9 груд.
35. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 3.
36. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 5.
37. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 7.
38. Вісник Державного секретаріату військових справ. – 1918. – 1 груд.
39. Вісник Державного секретаріату військових справ. – 1918. – 14–15 груд.
40. Владимирський-Буданов, М. Ф. Русская Правда [Рецензия на работу Л. К. Гетца о Русской Правде] // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – 592 с.
41. Возвращение к истокам права: Судебные Уставы. О статусе судей // Законность. – 1994. – № 6. – С. 48.
42. Гамбург, Л. Реформування полкових судів України 1763 р. в статутній судовій реформі гетьмана К. Розумовського [Текст] / Л. Гамбург // Вісн. акад. прав. наук України. – 1999. – № 12. – С. 175–186.
43. Гегель, Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство [Текст] : пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра / Г. В. Ф. Гегель–К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
44. Гегель, Г. В. Ф. Сочинения [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1959. – Т. IV. – 380 с.
45. Гольденвейзер, А. А. Из киевских воспоминаний: Революция на Украине по мемуарам белых [Текст] / А. А. Гольденвейзер. – М., 1930. – С. 40–42.
46. Голякова, И. Суд и законность в русской художественной литературе XIX века [Текст] / И. Голякова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956.
47. Грабовський, С. Нариси з історії українського державотворення [Текст] / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : Генеза. – 608 с.
48. Гребеньков, Г. В. Юридична етика [Текст] / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К. : Алерта, 2004. – 209 с.
49. Греков, Б. Д. Киевская Русь [Текст] / Б. Д. Греков. – М., 1953. – 568 с.
50. Гримак, Л. П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности [Текст] / Л. П. Гримак. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
51. Грушевський, М. С. Ілюстрована історія України [Текст] / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с.
52. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози : пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 400 с.
53. Декреты Советской власти [Текст] / ред. комис. Г. Д. Обычкин и др. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – Т. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – 626 с.

54. Демиденко, Г. Г. Великий князь Руси Ярослава Мудрий : науч.-популяр. очерк [Текст] / Г. Г. Демиденко. – Харьков : Право, 2011. – 328 с.
55. Державний вісник. – 1918. – 10 трав.
56. Державний вісник. – 1918. – 5 черв.
57. Державний вісник. – 1918. – 13 черв.
58. Державний вісник. – 1918. – 20 лип.
59. Державний вісник. – 1918. – № 11.
60. Дімаров, А. Боги на продаж. Міські історії [Текст] / А. Дімаров. – К. : Рад. письм., 1988. – 512 с.
61. Донченко, Е. А. Социентальная психика [Текст] / Е. А. Донченко. – К., 1994.
62. Дудырев, Ф. Ф. Российское юридическое образование в эпоху реформ (опыт сравнительно-исторического анализа) [Текст] / Ф. Ф. Дудырев // Государство и право. – 2005. – № 1. – С. 88–91.
63. Дювернуа, Н. Источники права и суд в древней Руси: Опыт по истории русского гражданского права [Текст] / Н. Дювернуа. – М. : Университет тип., 1869. – 413 с.
64. Дювернуа, Н. Л. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права [Текст] / Н. Л. Дювернуа ; предисл. канд. юрид. наук А. В. Коновалова. – СПб. : Юрид центр «Пресс», 2004. – 396 с.
65. Єрмолаєв, В. М. Вищі представницькі органи в Україні [Текст] / В. М. Єрмолаєв. – Х., 2005. – 272 с.
66. Журнал Министерства юстиции. – 1917. – № 5–6. – С. 34–41.
67. Загребельний, П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі): роман [Текст] / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро 1984. – 287 с. (Серія «Романи і повісті», № 7, 8.)
68. Закомлистов, А. Ф. Судебная этика [Текст] / А. Ф. Закомлистов. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2002. – 258 с.
69. Законодательные акты Украинской державы 1918 года. Апрель – июнь [Текст] – Одесса, 1918. – С. 11.
70. Збірник законів, розпорядків та обіжників [Текст]. – Станіслав, 1918. – С. 4–5.
71. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2009) [Текст]. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. – 848 с.
72. Иеринг, Р. Юридическая техника [Текст] / Р. Иеринг ; сост. А. В. Поляков. – М. : Статус, 2008. – 231 с.
73. Изгоев, А. С. Об интеллигентной молодежи [Текст] / А. С. Изгоев // Вехи : сб. ст. о русской интеллигенции Н. А. Бердяева, С. И. Булгакова, М. О. Гершенсона, А. С. Изгоева, Б. А. Кистяковского, П. Б. Струве, С. Л. Франка [Репринтное воспроизведение издания 1909 года]. – М., 1990. – С. 97–125.
74. Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. / О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний. – К. : Вентурі, 1996. – 228 с.

75. Історія держави і права України [Текст] : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина ; кол. авт. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 648 с.
76. Історія української культури [Текст] : курс лекцій. – Х. : Фінн, 2010. – 408 с.
77. Катаева, Л. Н. Целостность человека и проблемы ее самореализации в общении [Текст] / Л. Н. Катаева, Е. Н. Шевчук // Філософські, культурологічні, релігієзнавчі аспекти осмислення сучасного світу та їх науково-методичне значення : наук.-методолог. зб. / відпов. ред. В. М. Барякін. – Запоріжжя : ЗДА, 2000. – Вип. 1. – С. 114–122.
78. Кистяковский, А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ [Текст] / О. Ф. Кістяківський // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самійленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 29–58.
79. Кистяковский, Б. А. В защиту права [Текст] / Б. А. Кистяковский // Вехи : сб. ст. о русской интеллигенции Н. А. Бердяева, С. И. Булгакова, М. О. Гершенсона, А. С. Изгоева, Б. А. Кистяковского, П. Б. Струве, С. Л. Франка [Репринтное воспроизведение издания 1909 года]. – М., 1990. – С. 125–175.
80. Клименко, А. Контрреформаторы [Текст] / А. Клименко // Рос. юстиция. – 1996. – № 9. – С. 59–62.
81. Клименко, А. Человек в футляре [Текст] / А. Клименко // Рос. юстиция. – 1995. – № 8. – С. 31–34.
82. Клименко, А. Эпоха великих реформ [Текст] / А. Клименко // Рос. юстиция. – 1996. – № 2. – С. 59–62.
83. Клочков, В. Прокуратура України часів УНР, Гетьманату та Директорії [Текст] // В. Клочков // Вісн. прокуратури. – 2001. – № 1. – С. 107.
84. Ключевский, В. О. Сочинения [Текст] : в 9 т. / В. О. Ключевський. – М., 1987. –Т. 1 : Курс русской истории.
85. Кобликов, А. С. Юридическая этика [Текст] : учеб. для вузов / А. С. Кобликов. – М. : Норма – ИНФРА, 1999. – 168 с.
86. Козелецький, В. Рекомендації щодо зовнішнього вигляду та поведінки прокурорсько-слідчих працівників, державних службовців та службовців прокуратури [Текст] / В. Козелецький // Вісн. прокуратури. – 2011. – № 1 (115). – С. 52–54.
87. Колоскова, И. Ю. Юристы как социально-профессиональная группа (Советский период) [Текст] / И. Ю. Колоскова, Н. Я. Соколов // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 63–70.
88. Кони, А. Ф. Избранные произведения [Текст] : в 2 т. / А. Ф. Кони. – М. : Юрид. лит., 1959. – Т. 1 : Статьи и заметки. Судебные речи. – 627 с.
89. Кони, А. Ф. Избранные произведения [Текст] : в 2 т. / А. Ф. Кони. – М. : Юрид. лит., 1959. – Т. 2 : Воспоминания. – 533 с.

90. Кони, А. Ф. Собрание сочинений [Текст] : в 8 т. / А. Ф. Кони. – М. : Юрид. лит., 1966. – Т. 1 : Из записок судебного деятеля. – 566 с.
91. Кони, А. Ф. Собрание сочинений [Текст] : в 8 т. / А. Ф. Кони.. – М. : Юрид. лит., 1966. – Т. 2 : Воспоминания о деле Веры Засулич – 502 с.
92. Константи́ний, О. Щодо проблеми культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні [Текст] / О. Константи́ний // Вісн. акад. прав. наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 57–66.
93. Конституція України. – Х. : Одіссей, 2010. – 56 с.
94. Копиленко, О. Л. Держава і право України. 1917–1920 [Текст] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – С. 154.
95. Корбач, І. В. Сотники: історичний роман-хроніка [Текст] / І. В. Корбач. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1995. – 299 с.
96. Костенко, Л. В. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала [Текст] / Л. В. Костенко // Уряд. кур'єр. – 2000. – № 37. – С. 8–10.
97. Костенко, Л. В. Маруся Чурай. Поезія [Текст] / Л. В. Костенко. – К. : Наук. думка, 2000. – 272 с.
98. Костенко, Л. В. Маруся Чурай [Текст] / Л. В. Костенко. – К. : Рад. Письм., 1979. – 189 с.
99. Костомаров, М. І. Галерея портретів: біографічні нариси [Текст] / М. І. Костомаров. – К., 1993. – 326 с.
100. Костомаров, Н. И. Исторические произведения. Автобиография [Текст] / Н. И. Костомаров ; сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Землинского ; примеч. И. Л. Бутича. – К., 1989. – 736 с.
101. Коцюбинський, М. М. Що записано в книжку життя [Текст] : повісті та оповід. / М. М. Коцюбинський. – Х. : Фоліо, 1994. – 543 с.
102. Кравчук, М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (орг. структура, штати). Історико-правове дослідження [Текст] / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
103. Кримський, С. Б. Архетипи української культури [Текст] / С. Б. Кримський // Феномен української культури. – К., 1996. – С. 91–112.
104. Крип'якевич, І. П. Богдан Хмельницький [Текст] / І. П. Крип'якевич ; відпов. ред. : Ф. П. Шевченко, І. П. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і допов. – Л. : Світ, 1990. – 408 с.
105. Крип'якевич, І. П. Історія України [Текст] / І. П. Крип'якевич ; відп. ред. : Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Л. : Світ, 1990. – 520 с.
106. Кропоткин, П. А. Записки революционера [Текст] : мемуары / П. А. Кропоткин. – М. : Мысль, 1966. – 504 с.
107. Кульчицький, В. С. Історія держави і права України [Текст] / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Л., 1996.
108. Кульчицький, В. Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний та суд присяжних [Текст] / В. Кульчицький, І. Бойко, О. Сидорчук // Право України. – 2004. – № 8. – С. 114–117.
109. Лазаревський, А. М. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке [Текст] / Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук,

- О. О. Самійленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 540–554.
110. Лашенко, Р. М. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському [Текст] / Р. М. Лашенко // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – С. 433–444.
111. Лебедев, В. Верховному Суду Российской Федерации 80 лет [Текст] / В. Лебедев // Рос. юстиция. – 2003. – № 1. – С. 2–5.
112. Леже, Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход [Текст] / Р. Леже : пер. с фр. А. В. Грядова. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.
113. Лейст, О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права [Текст] / О. Э. Лейст ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – 452 с.
114. Леонтович, Ф. І. Русская Правда и Литовський Статут [Текст] / Ф. І. Леонтович // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – С. 155–224.
115. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. [Текст] / В. И. Ленин ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1974. – Т. 36. – 742 с.
116. Лихачев, Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение [Текст] / Д. С. Лихачев. – М. ; Л., 1947. – 499 с.
117. Лихачев, Д. С. Слово о полку Игореве. Историко-литературный очерк [Текст] / Д. С. Лихачев. – 2-е изд., доп. – М. ; Л., 1955. – 152 с.
118. Літопис Самовидця [Текст]. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.
119. Лозовой, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці [Текст] / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.
120. Максимейко, М. О. Русская Правда и Литовско-Русское право [Текст] / М. О. Максимейко // Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 307–315.
121. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2001. – 328 с.
122. Малахин, В. «Мы слуги закона, но это не мешает нам быть людьми» (Юристы в художественных произведениях Л. Н. Толстого) [Текст] / В. Малахин // Рос. юстиция. – 1995. – № 7. – С. 31–34.
123. Мальцев, Г. В. Бюрократия как правовая и моральная проблема [Текст] : монографія / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во РАГС, 2009. – 100 с.

124. Медведєв, Р. Жизнь и гибель Филиппа Кузьмича Миронова [Текст] / Р. Медведєв, С. Стариков. – М. : Патриот, 1989. – 366 с.
125. Мешков, В. М. Опыт тематического анализа древнерусского и русского духа (X–XII века) [Текст] : монография / В. М. Мешков. – Полтава, 2005. – 432 с.
126. Миллер, Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке [Текст] / Д. П. Миллер // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко., Т. І. Бондарук О. О. Самійленко ; відп. редактор І. Б. Усенко – К. : Юрид книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 80–107.
127. Мироненко, О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради [Текст] / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 76 с.
128. Михайленко, П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР [Текст] / П. П. Михайленко. – К., 1959.
129. Мичко, М. Професійний одяг європейських прокурорів [Текст] / М. Мичко // Вісн. прокуратури. – 2011. – № 1 (115). – С. 55–60.
130. Мономах Володимир Поучення [Текст] // Літопис руський. – К., 1989. – 591с.
131. Москвич, Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз. [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. – Х., 2004. – 224 с.
132. Музиченко, П. П. Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К. : Т-во «Знання» ; КОО, 1999. – 662 с.
133. Муратов, А. Беспардонные размышлизмы [Текст] / А. Муратов // Публичные люди. – 2007. – № 4(46). – С. 102.
134. Мюре, Ф. После смерти [Текст] / Ф. Мюре // Иностран. лит. – 2001. – № 4.
135. Нова Рада. – 1917. – 8 листоп.
136. Нова Рада. – 1918. – 27 квіт.
137. ОДА Харківської області. – Ф. 374, оп. 1, сп. 83, арк. 1.
138. Окиншевич, Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. II. Рада Старшин [Текст] / Л. О. Окиншевич // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самійленко ; відп. редактор І. Б. Усенко. – К. : Юрид книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 416–451.
139. Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика [Текст] / Ф. Бойл, Д. Каппс, Ф. Плауден, К. Сендфорт : пер. з англ. Т. Чорної ; наук. ред. пер. В. І. Андрейцев. – К. : Знання, 2006. – 478 с.
140. Особый Наказ Полтавскаго окружнаго суда [Текст] // Судебный журнал. – СПб., 1869. – янв. – С. 225–249.
141. Откуда пошел русский суд / от Устава князя Владимира Святославовича до Полного собрания законов Российской империи [Текст] // Рос. юстиция. – 2003 – № 1. – С. 6–9.

142. Падох, Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття [Текст] / Я. Падох // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самійленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 520–540.
143. Пашук, А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII столітті (1648 – 1762) [Текст] / А. Й. Пашук. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 180 с.
144. Пашуто, В. Т. Образование Литовского государства [Текст] / В. Т. Пашуто. – М., 1959. – 513 с.
145. Пашуто, В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси [Текст] / В. Т. Пашуто. – М., 1959. – 331 с.
146. Повість минулих літ [Текст] // Дніпрова хвиля : хрестоматія / за ред. П. П. Кононенка. – К. : Рад. шк., 1990. – С. 63–71.
147. Повчання Володимира Мономаха [Текст] // Дніпрова хвиля : хрестоматія / за ред. П. П. Кононенка. – К. : Рад. шк., 1990. – С.
148. Познер, Р. А. Проблеми юриспруденції [Текст] / Р. А. Познер : пер. з англ. С. Савченка. – К. : Акта, 2004. – 488 с.
149. Поппер, К. Открытое общество и его враги [Текст] : в 2 т / К. Поппер : пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс ; Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 448 с.
150. Последние новости. – 1918. – 21 дек.
151. Права, за якими судиться малоросійський народ [Текст]. – К. : Книга, 1997. – 547 с.
152. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
153. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми [Текст]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
154. Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України. – Х. : ТОВ «Одісей», 2010. – 176 с.
155. Радутная, Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка [Текст] / Н. В. Радутна. – М. : Юрид. лит., 1977. – 144 с.
156. Речицкий, В. В. Символическая реальность и право [Текст] / В. В. Речицкий. – Львов : ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.
157. Рибальченко, Р. Наш земляк – Сергій Зарудний [Текст] / Р. Рибальченко // VIVAT LEX! – 2001. – № 4. – С. 3.
158. Різниченко, О. Свобода по-харківськи [Текст] / О. Різниченко // Об'єктив-Но. – 2003. – № 37. – С. 19.
159. Розин, В. М. Генезис права: методологический и культурологический анализ [Текст] / В. М. Розин. – М. : NOTA BENE, 2003. – 336 с.
160. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 430 с.

161. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1988. – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX в. — 431 с.
162. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1988. – Т. 8 : Судебная реформа. – 496 с.
163. Роттердамський, Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди [Текст] / Е. Роттердамський : пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобовав. – К. : Основи, 1993. – 319 с.
164. Рыбаков, Б. А. Язычество древней Руси [Текст] / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 782 с.
165. Салтыкова, С. Зарождение русского права [Текст] / С. Салтыкова // Рос. юстиция. – 1997. – № 1. – С. 60.
166. Самоквасов, Д. Я. Древнее русское право: лекции 1902 – 03 академического года Д. Я. Самоквасова [Текст] / Д. Я. Самоквасов. – М. : Университет. тип., 1903. – 378 с.
167. Саратов, І. Іван Сірко [Текст] / І. Саратов. – Х. : Акта, 1998. – 112 с.
168. Сіренко, В. Ф. Інтерес і влада [Текст] // Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 453–466.
169. Сковорода, Г. Літературні твори [Текст] / Г. Сковорода. – К., 1972. – 436 с.
170. Слабченко, М. Є. Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк [Текст] // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. редактор І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 213 – 239.
171. Слабченко, М. Є. Судівництво на Україні XVII – XVIII століть [Текст] // Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 236 – 250.
172. Слово многоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV –XVII століття) та в епоху Бароко (кінець XVI –XVIII століття) [Текст] : у 4 кн. – К. : Аконіт, 2006. – Кн. 4. – 780 с.
173. Слово о полку Ігоревім [Текст] / упоряд. та приміт. О. Мишанича. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.
174. Смыкалин, А. От реформ Екатерины II к судебной реформе 1864 года [Текст] / А. Смыкалин // Рос. юстиция. – 2001. – № 3. – С. 39–42.
175. Смыкалин, А. Судебная контрреформа конца XIX века: миф или реальность? [Текст] / А. Смыкалин // Рос. юстиция. – 2001. – № 9. – С. 41–45.
176. Смыкалин, А. Судебная реформа 1864 года [Текст] / А. Смыкалин // Рос. юстиция. – 2001. – № 5. – С. 39–42.
177. Снегирев, И. Обзорение юридического быта [Текст] / И. Снегирев // Юридические записки : сб. ст. – М. : Университет. тип., 1842. – 552 с.

178. Соколов, К. Б. Субкультура етноса и искусство: концепция социокультурной стратификации [Текст] / К. Б. Соколов // Вестн. Рос. гуманитар. науч. фонда. – 1997. – № 1. – С. 134–143.
179. Соколов, Н. Я. Юридическая профессия: понятие, сущность и содержание [Текст] / Н. Я. Соколов // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 22–30.
180. Соловьев, С. М. Сочинения [Текст] : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев ; вступ. ст. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриева. – М. : Мысль, 1988. – Кн. 1, т. 1–2. – 797 с.
181. Соловьев, С. М. Сочинения [Текст] : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1988. – Кн. 2, т. 3–4. История России с древнейших времен – 765 с.
182. Соловьев, Э. Ю. Прошлое толкует нас (очерки по истории философии и культуры) [Текст] / Э. Ю. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – 432 с.
183. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] : пер. с англ. / П. А. Сорокин ; общ. ред. и предисл. А. Ю. Соколова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
184. Софроненко, К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. [Текст] / К. А. Софроненко. – М., 1995. – 140 с.
185. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь [Текст] / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
186. Тацій, В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю [Текст] / В. Я. Тацій ; упоряд. : О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – 936 с.
187. Тацій, В. Я. Времена жизни [Текст] / В. Я. Тацій. – Х. : Право, 2010. – 144 с.
188. Тищик, Б. Й. Історія держави і права України [Текст] / Б. Й. Тищик. – Л., 1996. – С. 181–182.
189. Толочко, П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий [Текст] / П. П. Толочко. – К. : АртЕк, 1996. – 216 с.
190. Толочко, П. П. Київська Русь [Текст] / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
191. Толстой, Л. Н. Собрание починений [Текст] : в 12 т. / Л. Н. Толстой. – М. : Худ. лит., 1975. – Т. 11 : Воскресение. – 488 с.
192. Тоффлер, Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила [Текст] / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Н. Борсукової. – К. : Акта, 2003. – 687 с.
193. Українське державотворення: невитребуваний потенціал [Текст]: словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович ; за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
194. Упоров, И. От понятия «мздоимство» к понятию «взятка» [Текст] / И. Упоров // Рос. юстиция. – 2001. – № 2. – С. 64–65.
195. Франко, І. Твори [Текст] : у 20 т. / І. Франко. – К., 1951. – Т. 6. – 508 с.
196. Франко, І. Твори [Текст] : у 20 т. / І. Франко. – Т. 2. – К., 1950; Т. 6. – К., 1951.

197. Франко, І. Твори [Текст] : у 3 т. / І. Франко. – К., 1973. – Т. 3. – 676 с.
198. Фроянов, И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории [Текст] / И. Я. Фроянов. – Л., 1980. – 256 с.
199. Хайек, Ф. А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных ценностей справедливости и политики [Текст] / Ф. А. Хайек : пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под ред. А. Курева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
200. Хрестоматія з історії держави і права України [Текст] : у 2 т. : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. – 2-ге вид., перероб. і доп. ; уклад. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 2 : Лютий 1917 р. – 1996 р. – 728 с.
201. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36.
202. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 169 – 170.
203. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4 – 42.
204. Чельцов-Бебутов, М. А. Курс советского уголовного-процессуального права [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. – М.: Юрид. лит., 1957. – Т. 1 : Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных государствах. – 840 с.
205. Черкаський, І. Сліди доміняльного (панського) суду в Лівобережній Україні наприкінці XVII ст. і початку XVIII ст. [Текст] / І. Черкаський // Праці Комісії для виучування історії Західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 175–189.
206. Черкаський, І. Ю. Судові реформи гетьмана гр. К. Г. Розумовського [Текст] / Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юрид. книга, 2003. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – С. 336–356.
207. Честнов, И. Л. Актуальне проблемы теории государства и права: эпистемология государства и права [Текст] / И. Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП ; Знание. – 63 с.
208. Чубатий, М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права [Текст] / М. Чубатий ; тит. ред. і автор передм. В. Іваненко. – Мюнхен ; К. : Неосфера, 1994. – 220 с.
209. Шевченко, Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці [Текст] : монографія / Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 280 с.
210. Шевченко, Т. Г. Повне зібрання творів [Текст] : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 784 с.
211. Шишко, В. В. Культурологічні аспекти правотворчості [Текст] : монографія / В. В. Шишко. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 188 с.
212. Шпенглер, О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М., 1993. – Т. 1.
213. Энциклопедический словарь по культурологи [Текст]. – М., 1997.

214. Юшков, С. В. История государства и права СССР [Текст] / С. В. Юшков. – М. : Юрид лит, 1961. – Ч. 1. – 679 с.
215. Юшков, С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства [Текст] / С. В. Юшков. – М. : Юрид. лит., 1949. – 543 с.
216. Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків: УЗТ [Текст] / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 560 с.
217. Янів, В. Психологічні основи окциденталізму [Текст] / В. Янів. – Мюнхен, 1996.
218. Яновський, Ю. Твори [Текст] : в 5 т. / Ю. Яновський. – К., 1983. – Т. 3. – С. 468–515.
219. Ярмиш, О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917) [Текст] / О. Н. Ярмиш. – К. : в НМКВО, 1991. – 86 с.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ

ПРЕАМБУЛА

Утвердження громадянського суспільства в Україні, побудова правової демократичної держави, подолання протиріч між застарілими настановами у здійсненні правосуддя і новими вимогами розвитку українського суспільства вимагають від юристів високих професійних та моральних якостей.

Професійна етика юристів України, так само як духовність і моральність, формується соціальним середовищем, суспільством, його ціннісними настановами, моральними принципами та нормами. Вона є одним з вагомих показників розвитку громадянського суспільства, його внутрішньою характеристикою, що визначається закріпленими в Конституції України правами та свободами громадян, законністю, рівнем правопорядку і станом правосуддя.

Професійна етика юристів являє собою, з одного боку, ступінь реалізації можливостей і потенціалу правників у професійній діяльності, а з другого — є складанням певних морально допустимих стандартів поведінки членів кожної професійної групи юристів.

Основні засади професійної етики юристів України є узагальненням моральних стандартів поведінки, що базуються на визнаних загальнолюдських моральних цінностях і основних принципах професійної діяльності юристів, які конкретизуються кодексами етики, правилами поведінки та дисциплінарними статутами окремих професійних груп юристів і морально зобов'язують усіх юристів України дотримуватися їх при здійсненні своєї професійної діяльності.

Основні засади професійної етики юристів України слугують створенню передумов для укріплення престижу юридичної професії, зміцнення репутації юристів, в яких би ланках правової системи України вони не працювали, підтримки їх честі та гідності, а в кінцевому підсумку — для підвищення авторитету української держави.

І. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ

1. У своїй професійній діяльності юристи України керуються такими основними принципами:

- служіння народу України;
- верховенства права;

- незалежності і підкорення лише закону;
- демократизму і гуманізму;
- пріоритету прав і основоположних свобод людини і громадянина;
- професіоналізму, компетентності і відданості справі;
- чесності і порядності;
- додержання присяги (там, де її прийняття передбачено).

Юристи при виконанні своїх професійних обов'язків дотримуються загально визнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів України, які є складовою частиною її законодавства.

2. В особистому житті юристи своєю поведінкою стверджують загальнолюдські моральні цінності, принципи християнської моралі, узвичаєні етичні настанови інших релігійних конфесій.

II. ЮРИСТИ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. У своїй повсякденній професійній діяльності юристи повинні всіляко сприяти розбудові в Україні громадянського суспільства.

Це означає, що у законотворчій і правоохоронній діяльності, при здійсненні правосуддя або захисту прав і законних інтересів особи, під час виконання службових і професійних обов'язків кожний юрист має керуватися принципами гуманізму, пріоритету прав людини і громадянина, поваги до особи та соціальної справедливості.

Юристи повинні просвіщати суспільство відносно принципів і змісту правової держави, інформувати громадян про їхні права та обов'язки, а також про можливі способи їх здійснення.

2. Утвердження громадянського суспільства в Україні вимагає від професійних груп юристів, які відповідно до Конституції надають юридичну допомогу громадянам України та іншим особам, виходити у своїй діяльності з принципу переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами або інтересами інших осіб, незважаючи на будь-які інші міркування.

Реалізуючи зазначений принцип, юристи повинні здійснювати всі можливі і передбачені законодавством засоби захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Вони не можуть відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або ж використовувати свої повноваження на шкоду осіб, в інтересах яких вони прийняли доручення.

Юристи не повинні обмежуватись наданням юридичної допомоги мало-забезпеченим верствам населення тільки у спосіб, передбачений законодавством України, але й в окремих випадках здійснювати захист цих осіб безкоштовно у вигляді благодійної допомоги.

3. Будь-які прояви свавілля або байдужості юристів, що працюють в органах державної влади, до правомірних дій та вимог громадян є неприпустимими.

Юристи зобов'язані виконувати свої повноваження неупереджено і не мають права надавати переваг окремим особам за будь-якими ознаками або з якихось інших мотивів.

Юристи повинні дотримуватися високої культури спілкування, поважно ставитися до громадян, бути ввічливими і коректними.

III. ЮРИСТИ І ДЕРЖАВА

1. Професійна діяльність юристів зобов'язує їх керуватися принципами верховенства права і верховенства закону, ставити інтереси суспільства та держави вище власних або корпоративних інтересів.

Стверджуючи правові основи конституційної єдності системи державної влади, юристи своїми діями всіляко сприяють реалізації принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, допомагають забезпечувати їх взаємодію і співпрацю.

2. Поведінка юристів, що працюють в органах державної влади, повинна сприяти створенню умов для сумлінного виконання службових повноважень ними особисто й іншими співробітниками та всіма засобами сприяти ефективному функціонуванню державних інституцій.

Дотримуючись принципу незалежності і підпорядкованості лише закону, юристи свої внутрішньо-організаційні відносини будують на засадах службової дисципліни, а також доброзичливості, взаємоповаги і взаємодопомоги між керівниками та підлеглими.

Вони не повинні використовувати службове становище для одержання додаткових, не передбачених законодавством доходів, пільг або інших переваг як для себе, так і для інших осіб. Діяльність юристів є несумісною з корупційними діями.

3. Юристи, які не належать до державних службовців, свої відносини з представниками органів державної влади і управління будують на засадах рівності і взаємоповаги. Вони не можуть застосовувати методи і засоби або здійснювати заходи, що свідомо порушують законні права та інтереси інших осіб.

IV. ЮРИСТИ І ПРАВНИЧА ПРОФЕСІЯ

1. Всією своєю поведінкою юристи мають стверджувати повагу до правничої професії, сприяти зростанню її престижу та ролі у державотворенні і громадському житті. Такого підходу необхідно дотримуватися у всіх сферах діяльності юристів: професійній, науковій, громадській, публіцистичній та й інших.

Постійне самовдосконалення, підвищення освітнього рівня і кваліфікації є моральним обов'язком кожного юриста.

2. Юристи не можуть вчиняти дій, спрямованих на обмеження професійних прав та підрив авторитету інших правників.

Рекламування діяльності окремих груп юристів повинне бути стриманим, воно регламентується законодавством та правилами поведінки їх професійних об'єднань.

3. Заборонені види сумісництва, політичної та іншої позафахової діяльності щодо окремих професійних груп юристів визначаються діючим законодавством України.

Не суперечить основним принципам професійної діяльності юристів їх участь у професійних об'єднаннях, інших громадських та благодійних організаціях, передбачених чинним законодавством України.

Юристи зобов'язані свідомо і сумлінно виконувати рішення керівних органів професійних об'єднань, що прийняті в межах їх статутної компетенції, всіляко сприяти підвищенню ролі і авторитету своїх організацій як складових частин громадянського суспільства.

***Затверджені V з'їздом Спілки юристів України
16 травня 2001 року***

Друкується за: Юрид. вісн. України. – 2001. – № 23. – 9–15 черв. — С. 18–20.

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СУДДІ

Зазначені в цьому Кодексі норми спрямовані на вирішення етичних питань, пов'язаних зі статусом судді. Ці норми не можуть застосовуватись як підстави дисциплінарної відповідальності суддів і визначити ступінь їх провини. Разом з тим судді мають прагнути додержувати їх у своїй професійній, громадській діяльності та приватному житті заради утвердження незалежності й неупередженості судової влади, зміцнення її авторитету в суспільстві.

Стаття 1

Суддя повинен бути прикладом законслухняності, неухильно додержувати присяги й завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду.

Стаття 2

Суддя має уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя. Він не вправі використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб.

Стаття 3

Суддя не може належати до політичних партій і професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Стаття 4

Суддя вправі брати участь у громадській діяльності, публічних заходах, якщо вони не завдають шкоди його статусу, авторитетові суду і не можуть вплинути на здійснення правосуддя.

Стаття 5

Суддя повинен старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетентність на належному рівні.

Стаття 6

Суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи в закритому судовому засіданні. Він не може робити публічні заяви, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають судові рішення, що набрали законної сили.

Стаття 7

Суддя повинен здійснювати судочинство в межах та в порядку, визначених процесуальним законом, і виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб.

Стаття 8

Суддя у визначеному законом порядку надає засобам масової інформації можливість одержувати відомості, виключаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету суду та статусу судді.

Стаття 9

Суддя при здійсненні правосуддя не повинен допускати проявів учасниками процесу чи іншими особами неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад тощо.

Стаття 10

Суддя має утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до втрати віри в рівність професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя.

Стаття 11

Суддя, що перебуває на адміністративній посаді в суді, повинен утримуватися від поведінки, дій або висловлювань, які можуть призвести до втрати віри в рівність статусу суддів і в те, що професійні судді колективно управляють внутрішньою діяльністю судів.

Стаття 12

Суддя має докладати всіх зусиль до того, щоб на думку розсудливої, заклонаслухняної та поінформованої людини його поведінка була бездоганною.

*Затверджено V з'їздом суддів України
24 жовтня 2002 року*

Друкується за: Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 5 (33). — С. 24.

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ НОТАРІУСІВ УКРАЇНИ

Цей Кодекс визначає професійні та морально-етичні стандарти нотаріальної діяльності і особистої поведінки нотаріусів, розуміння нотаріальною спільнотою публічно-правового призначення та відповідального характеру нотаріальної діяльності, а також високих вимог до виконання професійного обов'язку нотаріуса.

Кодекс розроблений у відповідності до Конституції України, Закону України «Про нотаріат», статуту Української нотаріальної палати та Європейського кодексу нотаріальної етики.

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Предмет регулювання

1. Цей Кодекс встановлює основні вимоги до професійної поведінки нотаріусів у формі приписів, спрямованих на підвищення авторитету українського нотаріату та зміцнення престижу професії нотаріуса.

2. Кодекс формує професійні та морально-етичні правила нотаріальної діяльності й особистої поведінки нотаріуса, характеристику порушень професійної етики, принципи поведінки нотаріусів.

3. Правила цього Кодексу є обов'язковими для нотаріусів, а також поширюються на помічників нотаріусів та консультантів державних нотаріальних контор.

4. Норми даного Кодексу не скасовують і не замінюють положень чинного законодавства про нотаріат, а доповнюють його.

Стаття 2. Завдання Кодексу професійної етики нотаріусів України

1. Завданнями цього Кодексу є: забезпечення довіри суспільства та громадян до нотаріусів; забезпечення ефективності виконання завдань і функцій органів нотаріату; підвищення авторитету нотаріату та репутації нотаріусів; профілактика корупції серед державних нотаріусів; розширення можливостей впливу громадськості на якість діяльності нотаріусів; інформування фізичних та юридичних осіб про поведінку, на яку вони вправі очікувати від нотаріусів.

Стаття 3. Основні принципи професійної діяльності нотаріусів

Професійна поведінка нотаріусів України ґрунтується на таких основних принципах:

1. Незалежність.

Специфіка цілей і завдань нотаріату вимагає як необхідну умову належного здійснення нотаріальної діяльності, максимальної незалежності

нотаріуса, свободи від будь-якого впливу чи тиску, неправомірного втручання у його діяльність.

З метою дотримання цього принципу в своїй професійній діяльності нотаріус зобов'язаний протистояти будь-яким незаконним спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їхньому ефективному використанні в інтересах учасників нотаріального процесу.

Нотаріус зобов'язаний не допускати у своїй професійній діяльності компромісів, які негативно вплинули б на його професійний імідж, ставлячи за мету отримання благ від керівництва, органів державної влади, третіх осіб або учасників нотаріального процесу, якщо такі компроміси суперечать вимогам закону і перешкоджають належному наданню правової допомоги. Нотаріус не повинен керуватися вказівками інших осіб стосовно змісту, форм, методів, послідовності та часу здійснення його професійних прав та обов'язків, якщо вони суперечать закону і його професійній уяві про оптимальний варіант виконання власних професійних дій.

2. Законність.

У своїй професійній діяльності нотаріус зобов'язаний дотримуватися чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності, застосовувати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Нотаріус не може давати фізичним і юридичним особам поради, свідомо спрямовані на скоєння ними правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їхньому скоєнню.

Нотаріус у своїй професійній діяльності не має права вдаватися до засобів та методів, що суперечать чинному законодавству або цьому Кодексу.

3. Об'єктивність та неупередженість.

Нотаріус зобов'язаний здійснювати свою професійну діяльність відповідно до законодавства і принесеної присяги та бути неупередженим при вчиненні нотаріальних дій.

Нотаріус зобов'язаний приймати рішення і вчиняти дії неупереджено: не допускати при виконанні своїх обов'язків надання переваг або створення умов для надання переваг будь-яким особам, групам осіб за ознакою статі, раси, національної приналежності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання і відношення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, професійної приналежності та за іншими ознаками, а також будь-яким юридичним особам, якщо інше не передбачено чинним законодавством України.

Нотаріус зобов'язаний не допускати можливості впливу особистих інтересів, інтересів зацікавлених осіб на виконання ним своїх обов'язків.

4. Перевага інтересів фізичних та юридичних осіб.

У межах дотримання принципу законності нотаріус у своїй професійній діяльності зобов'язаний виходити з переваги інтересів фізичних та юридичних осіб перед своїми власними інтересами, інтересами колег, партнерів, співробітників.

Нотаріус повинен поважати свободу фізичних та юридичних осіб щодо вчинення нотаріальних дій будь-яким іншим нотаріусом.

5. Конфіденційність.

Розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю, заборонено за будь-яких обставин, окрім випадків, встановлених Законом України «Про нотаріат».

Дотримання принципу конфіденційності є необхідною і найважливішою передумовою довірчих відносин між нотаріусом та фізичними й юридичними особами. Збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої нотаріусом від фізичних і юридичних осіб, а також про них або інших осіб у процесі здійснення нотаріальної діяльності є правом нотаріуса у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком — щодо фізичних та юридичних осіб і тих осіб, кого ця інформація стосується.

Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі.

Конфіденційність певної інформації, що охороняється правилами цієї статті, може бути відмінена тільки особою, зацікавленою в її дотриманні (або спадкоємцями такої фізичної особи чи правонаступниками юридичної особи), у письмовій або іншій зафіксованій формі.

Нотаріус не відповідає за порушення цього принципу у випадках допиту його у встановленому законом порядку як свідка стосовно обставин, що виходять за межі предмета нотаріальної таємниці, визначеного чинним законодавством, хоча й охоплюється предметом конфіденційності інформації, передбаченим цим Кодексом.

Нотаріус зобов'язаний забезпечити розуміння і дотримання принципу конфіденційності та таємниці нотаріальних дій його помічниками (консультантами державної нотаріальної контори) та технічним персоналом. Нотаріус зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання документів, що знаходяться в його розпорядженні і містять конфіденційну інформацію, які виключають доступ до них сторонніх осіб, окрім випадків, передбачених законодавством.

6. Добросовісність.

Зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків нотаріуса, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, фундаментальне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів нотаріальної діяльності. Нотаріус зобов'язаний надавати правову допомогу фізичним та юридичним

особам компетентно і добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їхнього застосування. Нотаріус має постійно працювати над вдосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві.

Нотаріус повинен забезпечувати необхідний рівень компетентності своїх помічників (консультантів державної нотаріальної контори), технічного персоналу та інших осіб, що залучаються ним для виконання окремих робіт.

7. Чесність.

У своїй професійній діяльності нотаріус повинен бути чесним і порядним; не вдаватися до омани, погроз, шантажу, підкупу, використання складних матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей; поважати права, свободи, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується при здійсненні нотаріальної діяльності.

8. Повага до професії.

Усією своєю діяльністю і поведінкою нотаріус повинен стверджувати повагу до нотаріальної професії, її сутності і призначення, сприяти збереженню та підвищенню її престижу.

Цього принципу необхідно дотримуватися в усіх сферах діяльності нотаріуса: професійній, громадській, публічній тощо.

Нотаріус не повинен вчиняти дії, спрямовані на обмеження права особи, яка звернулася по вчинення нотаріальної дії, професійних прав нотаріуса, незалежності нотаріальної професії, підрив її престижу.

9. Культура поведінки.

Дбаючи про престиж своєї професії, нотаріус мусить забезпечувати високий рівень культури поведінки, поводитися гідно, стримано, тактовно, зберігати самоконтроль і витримку, мати пристойний зовнішній вигляд.

РОЗДІЛ II. ОБОВ'ЯЗКИ НОТАРІУСА

Стаття 4. Сумлінна професійна поведінка

1. Нотаріус зобов'язаний виконувати свої обов'язки згідно з принесеною присягою і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса.

2. Своєю діяльністю та поведінкою нотаріус зобов'язаний сприяти підвищенню позитивної громадської думки про професію нотаріуса, брати участь у розвитку правових відносин у суспільстві та забезпечувати законність у цивільно-правових відносинах.

Стаття 5. Дотримання основних заповідей Міжнародного союзу нотаріату

Нотаріус повинен знати та дотримуватися заповідей Міжнародного союзу нотаріату, що створювалися протягом століть існування нотаріату і довели свою правову бездоганність:

1. Поважай своє Міністерство, органи державної влади, органи професійного співтовариства та своїх колег.
2. Вчиняй нотаріальні дії, діючи в межах закону, вирішуй сумніви; не вчиняй правочин, якщо є сумнів щодо його законності та правильності.
3. Віддай належне Правді.
4. Дій обережно.
5. Вивчай матеріали ґрунтовно, старанно та ретельно.
6. Радься з Честю.
7. Керуйся Справедливістю.
8. Обмежуйся Законом.
9. Працюй з Гідністю.
10. Пам'ятай, що твоя місія полягає в тому, аби не допускати цивільно-правових спорів.

Стаття 6. Морально-етичні зобов'язання нотаріуса

1. Нотаріус має дотримуватися певних морально-етичних зобов'язань: захищати інтереси людини, суспільства і держави, дотримуватися вимог закону; сприяти утвердженню в суспільстві віри у закон і справедливість; не вчиняти в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб дій, які могли б поставити під сумнів неупередженість і незалежність нотаріальної діяльності, скомпрометувати нотаріуса у суспільній думці, заподіяти шкоду честі та гідності професії нотаріуса; ставитися до колег по юридичній професії в дусі поваги і доброзичливого співробітництва; підтримувати сприятливий морально-психологічний клімат у нотаріальній конторі і в нотаріальній спільноті в цілому, уникати проявів шкідливих звичок і особливостей поведінки, що можуть ображати людську гідність і негативно сприйматися суспільством; постійно підвищувати свій професійний рівень, технічну компетентність, вивчати діюче законодавство і нотаріальну практику; зберігати професійну таємницю; нести повну особисту і майнову відповідальність за дотримання вимог законодавства; забезпечувати у своїй діяльності високі критерії і вимоги культури спілкування, в будь-якій ситуації прагнути зберегти витримку й особисту гідність.

2. Нотаріус при виконанні професійних обов'язків не повинен допускати: порушення без поважних причин встановленого режиму роботи нотаріальної контори, вимог до приміщення і технічного оснащення нотаріальної контори; необґрунтованої відмови у виїзді до осіб, які звернулися по вчинення нотаріальних дій у випадках, передбачених законодавством; відсутності на робочому місці у нотаріальній конторі без поважних причин; передачі функцій зі вчинення нотаріальних дій співробітникам нотаріальної контори, а також щодо виконання технічних робіт, підготовці проектів документів, виготовленню оригіналів і копій, розмноження документів іншим особам, крім співробітників нотаріальної контори; здійснення прийому від-

відувачів у нетверезому стані, паління під час прийому без згоди відвідувачів чи інших проявів неповажного ставлення до осіб, з якими нотаріусові доводиться взаємодіяти в процесі своєї професійної діяльності.

3. Нотаріус зобов'язаний усувати наслідки порушення ним правил сумлінної поведінки, у тому числі вживати заходів з відновлення громадської довіри.

Стаття 7. Дії, несумісні з професією нотаріуса

1. Несумісними з професією нотаріуса є: перебування у штаті інших державних, приватних та громадських підприємств, установ та організацій, а також виконання іншої оплачуваної роботи, крім викладацької, наукової та творчої у вільний від роботи час; заняття підприємницькою або посередницькою діяльністю; наявність представницького мандату.

Стаття 8. Дії, що підривають професійну гідність нотаріуса

1. Діями, які підривають професійну гідність, визнаються: настирливе і неодноразове нав'язування своїх професійних послуг; надання юридичної допомоги шляхом шахрайських або інших незаконних дій; вчинення або участь у вчиненні незаконних дій; використання для особистих цілей грошей, цінних паперів, прийнятих на зберігання або вилучених під час вжиття заходів щодо охорони спадкового майна померлих громадян; договори або домовленість з іншими, ніж практикуючий нотаріус, особами про розподіл або передачу коштів, одержаних за вчинення нотаріальних дій; пияцтво та наркоманія; аморальні дії по відношенню до своїх колег та представників інших юридичних професій, у тому числі спонукання осіб до написання скарг на дії колег-нотаріусів.

Стаття 9. Використання інформації

1. Нотаріус зобов'язаний забезпечити доступність інформації про діяльність органів нотаріату у межах і порядку, встановлених законодавством.

2. Нотаріус зобов'язаний дотримуватися встановлених правил надання службової інформації.

3. Нотаріусові забороняється використовувати отриману інформацію в невідповідних цілях, інакше як у порядку, передбаченому чинним законодавством України.

4. Нотаріус не повинен прагнути одержати доступ до конфіденційної інформації, володіння якою чи використання якої не належить до його компетенції.

5. Нотаріусові забороняється розголошувати довірену йому клієнтом таємницю, іншу інформацію з обмеженим доступом, визначену законами України «Про інформацію» та «Про державну таємницю», а також використовувати таку інформацію у власних інтересах або в інтересах інших осіб шляхом порад чи рекомендацій. Нотаріус не повинен приховувати від гро-

мадян факти та обставини, що становлять загрозу для життя, здоров'я і безпеки людей, крім випадків заборони розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, вичерпний перелік яких визначено законом, а також завдавати шкоди державній інформаційній політиці, суб'єктам інформаційних відносин шляхом ухилення чи утримання від вжиття заходів з охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом.

Стаття 10. Конфлікт інтересів

1. Нотаріус не має права використовувати свій офіційний стан для невикористаного здобування особистої користі або особистої та фінансової користі для своєї сім'ї.

2. Нотаріус зобов'язаний запобігати виникненню конфлікту інтересів, а у разі виникнення конфлікту — вжити заходів з його врегулювання.

Стаття 11. Консультації

1. У випадку якщо нотаріус не впевнений у тому, які саме дії він повинен вчинити або від яких дій він повинен утриматися з метою дотримання норм поведінки, зазначений нотаріус може проводити консультації з колегами, а в разі нез'ясування питання — звернутися по консультацію до посадової особи органу нотаріату, що здійснює контроль за діяльністю нотаріусів, чи Української нотаріальної палати.

Стаття 12. Пріоритет прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб

1. Нотаріус зобов'язаний виходити з того, що визнання, дотримання й захист прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб становлять зміст діяльності органів нотаріату.

2. Нотаріус має з належною повагою ставитися до прав, обов'язків та законних інтересів громадян, їхніх об'єднань, а також юридичних осіб, не повинен проявляти свавілля або байдужість до їхніх правомірних дій та вимог, допускати прояви бюрократизму, відомчості та місництва, нестриманості у висловлюваннях або поводитися таким чином, що це дискредитує органи нотаріату або ганьбить репутацію нотаріуса, допускатися рішень і дій (бездіяльності), які утискують права, свободи і законні інтереси громадян, їхніх об'єднань, а також юридичних осіб або здатні завдати шкоди їхній честі, гідності і діловій репутації.

Розділ III. ПРОФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НОТАРІУСІВ

Стаття 13. Відносини нотаріуса з особами, які до нього звернулися

1. Нотаріус зобов'язаний поважати право особи, щодо якої або за дорученням якої вчиняється нотаріальна дія, знайомитися з усіма необхідними документами, поданими для її вчинення.

2. Нотаріус зобов'язаний: уникати неправдивого подання рівня своєї компетенції. У разі недостатнього рівня професійних знань нотаріус зобов'язаний з власної ініціативи або на прохання особи, яка звернулася до нотаріуса, проводити консультації з колегами, звертатися до інших компетентних осіб чи направити особу по одержання інформації консультативного характеру або безпосередньо для вчинення нотаріальної дії до інших нотаріусів за умови, що у законодавстві відсутні обмеження стосовно місця її вчинення; діяти як неупереджений радник, сумлінно і чесно, утримуватися від втручання до особистих справ осіб з питань, що виходять за межі його професії та не пов'язані з характером їхнього звернення; визнавати право особи консультиватися з питань вчинення нотаріальних дій у іншого нотаріуса чи в іншій компетентній особі; утримуватися від виконання своїх обов'язків за умови чи обставин, що можуть загрожувати якості його послуг; встановлювати довірливі взаємовідносини зі своїм клієнтом, виявляти терпіння, ввічливість та тактовність у відносинах в тими, з ким він взаємодіє в межах професійного та особистого кола спілкування, не допускаючи вияву неухважного ставлення до людей та до їхніх законних інтересів, а також дотримуватися культури мови, поведінки, зовнішнього вигляду; не піддаватися тиску третіх осіб, впливу політичної кон'юнктури, суворо дотримуватися вимог законодавства та законних інтересів осіб, які до нього звернулися; виконувати професійні обов'язки з урахуванням персонального підходу до клієнта; з повагою ставитися до моральних цінностей і особистих переконань осіб, які до нього звертаються, враховуючі законні інтереси клієнта;

не вводити в оману щодо обов'язковості нотаріального посвідчення дій, що цього не потребують; надавати особі, яка до нього звернулася, пояснення, необхідні для правильного розуміння та оцінки вчинюваної ним нотаріальної дії; інформувати свого клієнта про природу дій, що вчинятимуться, про можливі правові наслідки, а також про особливості, властиві вчинюваній нотаріальній дії, та про обсяг дій, проведення яких є необхідним; інформувати свого клієнта про розмір тарифу (плати) за вчинення нотаріальної дії.

3. Нотаріусові забороняється розподіляти отримані ним кошти за вчинені нотаріальні дії між особами, за участю яких або щодо яких нотаріальні дії вчинялися, або з будь-якими іншими особами, які не перебувають з нотаріусом у трудових відносинах.

4. З посиланням на чинне законодавство нотаріус зобов'язаний пояснити особі, яка звернулася по вчинення нотаріальної дії, підстави та порядок нарахування державного мита (плати) за нотаріальну дію, що вчиняється.

Стаття 14. Відносини нотаріуса з іншими нотаріусами та нотаріальним співтовариством

1. Нотаріус зобов'язаний: будувати свої відносини з колегами по професії на принципах взаємоповаги, довіри і професійної взаємодії, проявляти коректність і доброзичливість; бути тактовним у ставленні до колег, інформую-

чи їх з питань, які можуть допомогти в їхній роботі, а також про потенційні професійні складнощі і про інші проблеми, що вимагають професійної солідарності; оперативно і достовірно відповідати на запити та звернення своїх колег, що стосуються нотаріальної діяльності; надавати допомогу і передавати професійний досвід молодим колегам у рамках корпоративної і професійної солідарності, турботи про престиж професії усього нотаріального співтовариства; уживати всіх доступних заходів з дотримання співробітниками нотаріальної контори вимог законодавства і морально-етичних принципів.

2. Нотаріус у своїх відносинах з колегами і нотаріальним співтовариством не має права: характеризуючи свою кваліфікацію, применшувати професійну гідність і авторитет своїх колег; вести недобросовісну конкуренцію; монополізувати відповідну сферу нотаріальної діяльності чи роботу з особами, перешкоджаючи роботі інших нотаріусів; займатися індивідуальною рекламою, в тому числі через засоби масової інформації, рекламувати себе і свою діяльність шляхом посилення на джерела, що не мають прямого відношення до нотаріальної діяльності (не є рекламою вказівки на місцезнаходження і режим роботи нотаріальної контори); залучати осіб, які звернулися до нотаріальної контори, шляхом зниження встановлених тарифів, а також недобросовісними обіцянками відносно режиму і порядку роботи нотаріальної контори.

Стаття 15. Реагування нотаріуса на незаконну або неетичну поведінку іншого нотаріуса

1. Формами реагування нотаріуса на незаконну або неетичну поведінку іншого нотаріуса, якою заподіяна або може бути заподіяна шкода інтересам нотаріуса, його клієнта, слід вважати звернення (заяви, скарги) до Міністерства юстиції України чи відповідного управління юстиції, до Української нотаріальної палати, а також використання інших форм захисту прав та законних інтересів особи, передбачених законодавством України.

Стаття 16. Поведінка нотаріуса у позаслужбовий час

1. Нотаріус як особа, наділена довірою і відповідальністю перед державою і суспільством, зобов'язаний: дотримуватися норм етики та моралі; утримуватися від будь-якої діяльності, здатної негативно вплинути на здійснення професійних обов'язків нотаріуса або викликати сумнів в його незалежності та об'єктивності, а також перешкоджати залученню членів родини до цієї діяльності; утримуватися від вчинення дій, які можуть зашкодити професійній діяльності нотаріуса чи підірвати довіру та престиж професії в суспільстві, в тому числі від отримання коштовних подарунків і необґрунтованих пільг від осіб, які звернулися по вчинення нотаріальних дій, від відвідування закладів із сумнівною суспільною репутацією; перешкоджати впливу на нотаріуса у зв'язку із виконанням ним своїх професійних обов'язків і невідкладно інформувати про це компетентні правоохоронні органи.

Стаття 17. Рекламування та інформація про нотаріальну діяльність

1. Реклама щодо професійної діяльності нотаріуса може бути подана у вигляді візитної картки, в якій зазначаються прізвище, ім'я та по батькові нотаріуса, адреса нотаріальної контори, номери телефонів, факсу та електронна адреса.

2. Крім зазначеного, нотаріусом може надаватися така інформація: відомості про те, в яких навчальних закладах нотаріус навчався, про отриману ним освіту, де він підвищував кваліфікацію; про вчені та інші звання нотаріуса, нагороди, вчені праці, інші академічні заслуги і професійні досягнення нотаріуса; його членство в спілках, асоціаціях нотаріусів, участь у роботі їхніх органів; дані про тривалість стажу робот нотаріусом; відомості про іноземні мови, якими володіє нотаріус.

3. Не може бути надана інформація, що стосується оціночних характеристик нотаріуса, відгуків інших осіб про роботу нотаріуса, порівнянь з іншими нотаріусами та їхньої критики.

**Розділ IV. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ КОДЕКСУ
ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ НОТАРІУСІВ УКРАЇНИ**

Стаття 18. Заходи громадського впливу за порушення норм Кодексу

1. За порушення нотаріусом норм цього Кодексу до нього можуть бути застосовані такі заходи громадського впливу: громадське зауваження; громадська догана.

2. У разі застосування до нотаріуса заходів громадського впливу більше двох разів протягом календарного року загальні збори нотаріусів регіону можуть звернутися до відповідного управління юстиції з поданням про зупинення діяльності цього нотаріуса, а за наявності підстав, передбачених законодавством, — про позбавлення його права на зайняття нотаріальною діяльністю.

Стаття 19. Порядок застосування заходів громадського впливу

1. Заходи громадського впливу накладаються загальними зборами нотаріусів Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя за поданням Комісії з питань професійної етики відповідного відділення УНП чи її колективного члена або іншого легалізованого в установленому порядку об'єднання нотаріусів, Української нотаріальної палати, Міністерства юстиції України, головних управлінь юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

2. Цей Кодекс набуває чинності з 1 січня 2008 року.

*Затверджено рішенням конференції Української нотаріальної палати
17 листопада 2007 року*

Друкується за: Новини Української нотаріальної палати. – 2008. – 11 січ.

ПРАВИЛА АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

ПРЕАМБУЛА

Конституція України в статті 59 проголосила, що найважливішу соціально-функційну функцію адвокатури — забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах.

Роль єдиного незалежного професійного правозахисного інституту, який покликаний захищати права та свободи, представляти законні інтереси особи в державних владних структурах на закріплених Законом України «Про адвокатуру» принципах верховенства, закону, незалежності, демократизму, гуманізму та конфіденційності, реалізується адвокатурою в складній системі правовідносин. Адвокат при здійсненні своєї професійної діяльності виступає носієм обов'язків, іноді суперечливих, відносно до:

- клієнтів;
- судів та інших державних органів;
- адвокатури в цілому та окремих адвокатів;
- суспільства в цілому.

Надзвичайна важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим стандартам поведінки; водночас специфіка, комплексний характер обов'язків, що лежать на адвокатурі, обумовлюють необхідність збалансування служіння адвоката інтересам окремого клієнта з інтересами суспільства в цілому, дотриманням принципів законності і верховенства права.

Успішне досягнення мети саморегуляції професійної поведінки адвокатів на такому високому рівні, який передбачає врахування складного співвідношення різнопланових обов'язків адвоката, їх пріоритетів та конкретного втілення в ситуаціях, коли такі обов'язки вступають в суперечність один з одним, а також відшукування шляху їх реалізації, що оптимально відповідає покликанню і статусу адвокатури, диктує необхідність встановлення правил професійної адвокатської етики, які мають стати путівником адвоката в обранні належних варіантів професійної поведінки.

Вироблення адвокатурою і дотримання адвокатами особливих деонтологічних вимог і правил розглядається світовою адвокатською спільнотою як необхідна наріжна передумова повноцінного функціонування адвокатури, виконання нею її важливої соціальної ролі в демократичному суспільстві.

Закон України «Про адвокатуру» передбачає дотримання Правил адвокатської етики як одного з основних зобов'язань адвоката, які він бере на себе, складаючи Присягу адвоката України.

Виходячи з наведених міркувань були вироблені ці Правила з метою уніфікованого закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загально визнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві.

Вони покликані слугувати системою орієнтирів для адвокатів України при збалансуванні, практичному узгодженні ними своїх багатоманітних професійних прав і обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури та принципів її діяльності, визначених Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру» та іншими законодавчими актами України, а також мають закріпити єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката у дисциплінарному провадженні кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури при оскарженні дій адвоката як таких, що порушують Присягу адвоката через порушення Правил адвокатської етики.

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Співвідношення Правил адвокатської етики і чинного законодавства про адвокатуру

Норми цих Правил не відмінюють і не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру, а доповнюють і конкретизують його.

Стаття 2. Дія Правил адвокатської етики за предметом, колом осіб та в часі

(1) Дія цих Правил поширюється на всі види професійної діяльності адвоката і в частині, визначеній Правилами, — на іншу його діяльність (дії), котра може вступити в суперечність з професійними обов'язками адвоката або підірвати престиж адвокатської професії.

(2) Дія цих Правил поширюється також на членів органів адвокатури, помічників адвокатів у частині, яка застосовна до їх діяльності.

(3) Дія цих Правил поширюється на відносини, що виникли після їх прийняття.

Стаття 3. Тлумачення Правил адвокатської етики

Право офіційного тлумачення цих Правил належить виключно Вищій кваліфікаційній комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України.

Стаття 4. Терміни, використані в цих Правилах

Стосовно змісту цих Правил вживані в них терміни слід вважати такими, що мають наступний зміст:

Клієнт — особа, права і свободи якої адвокат захищає або чий законні інтереси він представляє, або котрій він безпосередньо надає правову допомогу в інших формах, передбачених чинним законодавством.

Угода про надання правової допомоги — договір (контракт), згідно з яким одна сторона — адвокат, що практикує індивідуально, або адвокатське об'єднання — приймає на себе доручення іншої сторони — клієнта (або його

представника) — про надання клієнту юридичної допомоги обумовленого ним виду в інтересах клієнта на умовах, передбачених угодою, а інша сторона — клієнт (або його представник) — зобов'язується сплатити гонорар за дії адвоката по наданню правової допомоги, а також у випадку необхідності — фактичні витрати, пов'язані з виконанням угоди. Угодою можуть передбачатися також інші умови надання юридичної допомоги.

Гонорар — передбачена угодою про надання правової допомоги винагорода за виконані адвокатом дії по наданню правової допомоги; гонорар не включає кошти, що вносяться клієнтом (його представником) на покриття фактичних витрат, пов'язаних з виконанням угоди.

Суд — орган, що представляє судову владу згідно з чинним законодавством.

Інші органи — будь-які органи державної законодавчої або виконавчої влади, органи прокуратури, місцевого самоврядування, органи управління установ, організацій, підприємств та їх об'єднань, керівні органи об'єднань громадян.

Інші особи — будь-які юридичні особи, громадяни, іноземці, особи без громадянства.

РОЗДІЛ II. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

Стаття 5. Незалежність

(1) Специфіка цілей і завдань адвокатури вимагає як необхідної умови належного здійснення адвокатської діяльності максимальної незалежності адвоката у виконанні своїх професійних прав і обов'язків, що передбачає його свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність, зокрема з боку державних органів, а також від впливу своїх особистих інтересів.

(2) З метою дотримання цього принципу в своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів.

(3) Адвокат зобов'язаний не допускати в своїй професійній діяльності компромісів, що применшували б його незалежність, з метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси розходяться з законними інтересами клієнта і перешкоджають належному наданню йому правової допомоги.

(4) Адвокат не повинен займатися іншою діяльністю, яка ставила б його в юридичну, матеріальну або моральну залежність від інших осіб, підпорядкувала його вказівкам або правилам, які можуть увійти в суперечність з нормами чинного законодавства про адвокатуру і цими Правилами, або

можуть іншим чином перешкоджати вільному і незалежному виконанню адвокатом його професійних обов'язків.

(5) Адвокат не повинен ділити гонорар, отриманий від клієнта, з іншими особами, окрім адвоката, що раніше виконував це доручення, та спадкоємців померлого адвоката, чие частково виконане доручення він прийняв.

(6) Адвокат не повинен при виконанні доручення клієнта керуватися вказівками інших осіб стосовно змісту, форм, методів, послідовності і часу здійснення його професійних прав і обов'язків, якщо вони суперечать його власній уяві про оптимальний варіант виконання доручення клієнта.

Стаття 6. Дотримання законності

(1) У своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту і представництва прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб.

(2) Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином зумисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами.

(3) Адвокат не вправі в своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або цим Правилам.

(4) У своєму приватному житті адвокат також зобов'язаний дотримуватися закону, не вчиняти правопорушень і не сприяти зумисно їх скоєнню іншими особами.

Стаття 7. Домінантність інтересів клієнтів

(1) У межах дотримання принципу законності адвокат зобов'язаний у своїй професійній діяльності виходити з переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами колег, партнерів, співробітників, інтересами законних представників клієнтів, або їх опікунів, піклувальників та інших осіб, а також будь-якими іншими міркуваннями.

(2) Адвокат повинен поважати свободу вибору клієнтом адвоката ні до прийняття доручення, ні в процесі його виконання не вчиняти перешкод до реалізації цієї свободи.

Стаття 8. Неприпустимість представництва клієнтів з суперечливими інтересами

Адвокат не може представляти одночасно двох або більше клієнтів, інтереси котрих є взаємно суперечливими, або з високим ступенем вірогідності можуть стати суперечливими.

Стаття 9. Конфіденційність

(1) Дотримання принципу конфіденційності є необхідною і що найважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких

є неможливим належне надання правової допомоги. Тому збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої адвокатом від клієнта, а також про клієнта (зокрема щодо його особи) або інших осіб у процесі здійснення адвокатської діяльності, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта і тих осіб, кого ця інформація стосується.

(2) Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі.

(3) Конфіденційність певної інформації, що охороняється правилами цієї статті, може бути відмінена тільки особою, зацікавленою в її дотриманні (або спадкоємцями такої фізичної особи чи правонаступниками юридичної особи), в письмовій або іншій зафіксованій формі.

(4) Адвокат не відповідає за порушення цього принципу у випадках допиту його у встановленому законом порядку як свідка стосовно обставин, які виходять за межі предмету адвокатської таємниці, визначеного чинним законодавством, хоча й охоплюється предметом конфіденційності інформації, передбаченим цими Правилами.

(5) За всіх інших обставин при визначенні обсягу відомостей, на котрі поширюється обов'язок збереження конфіденційності, адвокат повинен виходити з норм цих Правил.

(6) Розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, попереднього слідства і суду допитати адвоката про обставини, що складають адвокатську таємницю.

(7) Адвокат (адвокатське об'єднання) зобов'язаний забезпечити розуміння і дотримання принципу конфіденційності його помічниками та членами технічного персоналу.

(8) Адвокат (адвокатське об'єднання) зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання документів, переданих йому клієнтом, адвокатських досьє та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні і містять конфіденційну інформацію, котрі розумно виключають доступ до них сторонніх осіб.

Стаття 10. Компетентність та добросовісність

(1) Зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, фундаментальне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва.

(2) Адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу клієнтам компетентне і добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, доскональність в урахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до належного виконання доручення.

(3) Адвокат зобов'язаний незалежно від сфери своєї переважної спеціалізації, якщо така має місце, підтримувати на належному рівні знання у питаннях, з яких він згідно з чинним законодавством зобов'язаний надавати юридичну допомогу за призначенням органів слідства або суду, а також безкоштовно.

(4) Адвокат має постійно працювати над вдосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві.

(5) Адвокат повинен забезпечувати розумно необхідний рівень компетентності своїх помічників, технічного персоналу та інших осіб, що залучаються ним для виконання окремих робіт у зв'язку з виконанням доручення.

Стаття 11. Чесність і порядність

Адвокат повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті бути чесним і порядним; не вдаватися до омані, погроз, шантажування, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних або особистих цілей; поважати права, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується в різних відносинах.

Стаття 12. Повага до адвокатської професії

(1) Всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, її сутності і громадського призначення, сприяти зберіганню та підвищенню її престижу.

(2) Даний принцип повинен дотримуватись у всіх сферах діяльності адвоката: професійній, громадській, публіцистичній та ін.

(3) Адвокат зобов'язаний виконувати законні рішення виборних органів адвокатури, прийняті в межах їх компетенції, що не виключає можливості критики останніх та їх оскарження у встановленому законом порядку.

(4) Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на обмеження права особи на захист, професійних прав адвокатів, незалежності адвокатської професії, підрив її престижу.

Стаття 13. Культура поведінки

Адвокат повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті, дбаючи про престиж звання адвоката, забезпечувати високий рівень культури поведінки, поводити себе гідно, стримано, тактовно, по можливості зберігати самоконтроль і витримку, при здійсненні своєї професійної діяльності мати пристойний зовнішній вигляд.

Стаття 14. Обмежене рекламування діяльності адвокатів

(1) Адвокат, який практикує індивідуально, і адвокатське об'єднання мають право рекламувати свою професійну діяльність з дотриманням чинного законодавства і цих Правил.

(2) Рекламування допускається у формі вміщення об'яв, інформаційних повідомлень та інших рекламних матеріалів у періодичних виданнях, довідниках, інформаційних бюлетенях, інших друкованих виданнях, а також трансляції рекламних матеріалів по радіо і телебаченню.

Адвокат не вправі пропонувати свої послуги конкретному клієнту ні особисто, ні через посередників.

(3) Рекламні об'яви або інші рекламні матеріали щодо професійної діяльності адвоката (адвокатського об'єднання):

1) повинні містити: відомості про прізвище та ім'я адвоката (назву адвокатського об'єднання); адресу, за якою може здійснюватись надання правової допомоги даним адвокатом (об'єднанням); номер телефону; загальні відомості про галузі права, в котрих спеціалізується адвокат (адвокатське об'єднання) або вказівку про те, що правова допомога може бути надана з усіх галузей права; реєстраційний номер, дату і місце видачі адвокату свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (дату реєстрації адвокатського об'єднання та його реєстраційний номер);

2) можуть містити:

– відомості про те, в яких навчальних закладах адвокатом (членами адвокатського об'єднання) отримана освіта; де він підвищував кваліфікацію надалі; про вчені та інші звання адвоката, нагороди, що він має, вчені праці, інші академічні заслуги і професійні досягнення адвоката; його членство в спілках, асоціаціях адвокатів, участь в їх органах;

– дані про тривалість стажу роботи адвокатом або юристом (з обов'язковою конкретизацією тривалості стажу роботи адвокатом);

– відомості про іноземні мови, якими володіє адвокат;

3) не можуть містити:

– оціночних характеристик адвоката;

– відгуків інших осіб про роботу адвоката;

– порівнянь з іншими адвокатами і їх критики;

– заяв про вірогідність успішного виконання доручень та інших заяв, що можуть викликати безпідставні надії у клієнтів;

– вказівок, які можуть скласти уявлення, що діяльність саме цього адвоката характеризується рисами і показниками, притаманними, в дійсності, адвокатурі як такій.

(4) Рекламні матеріали про діяльність адвоката (адвокатського об'єднання) мають бути об'єктивними, достовірними, чіткими і зрозумілими, не повинні містити натяків, двозначностей або іншим чином утворювати підґрунтя для введення потенційних клієнтів в оману, мають відповідати розумним естетичним вимогам.

(5) Рекламні матеріали про діяльність адвокатських об'єднань, в яких вказуються імена адвокатів та інших співробітників адвокатського об'єднання, повинні містити також точні вказівки про статус кожної з цих

осіб: адвокат, помічник адвоката, юрист (без статусу адвоката) або член технічного персоналу (директор, менеджер, секретар, перекладач і т. ін.)

(6) Адвокати (керівники адвокатського об'єднання) несуть персональну відповідальність за достовірність рекламних матеріалів про них (про адвокатські об'єднання), а також за їх відповідність чинному законодавству і цим Правилам.

Якщо адвокату (адвокатському об'єднанню) стало відомо про поширену без його відома рекламу його діяльності, що не відповідає зазначеним вимогам, він зобов'язаний вжити всіх розумно доступних заходів до спростування і корегування такої рекламної інформації та повідомити про це регіональну кваліфікаційно-дисциплінарну комісію.

(7) Всі вищевикладені обмеження стосовно рекламних матеріалів адвокатів (адвокатських об'єднань) поширюються не тільки безпосередньо на рекламні об'яви, а й на об'яви про прийом на роботу співробітників, тощо.

РОЗДІЛ III. ВІДНОСИНИ АДВОКАТА З КЛІЄНТАМИ

Стаття 15. Підстави для надання адвокатом правової допомоги

Адвокат надає правову допомогу згідно з чинним законодавством про види адвокатської діяльності на підставі угоди з клієнтом про надання правової допомоги або за призначенням особи, що здійснює дізнання, слідчого чи суду в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Форма угоди про надання правової допомоги

(1) У випадках надання правової допомоги таких видів, як консультації та роз'яснення з правових питань, довідки щодо законодавства, складання окремих правових документів, угода може укладатися в спрощеній письмовій формі (рядок у відомості, тощо) або усній формі, коли правова допомога надається безкоштовно.

(2) Стосовно надання правової допомоги інших видів угода може укладатися в усній формі лише в ситуації, коли укладення письмової угоди є неможливим, а клієнт потребує невідкладного надання правової допомоги. В таких випадках угода підлягає наступному письмовому оформленню.

(3) У всіх інших випадках доручення клієнта на надання йому адвокатом правової допомоги підлягає оформленню письмової угоди про надання правової допомоги.

Стаття 17. Загальні вимоги до змісту угоди про надання правової допомоги

(1) В угоді про надання правової допомоги мають бути чітко і недвозначно визначені всі головні умови, на яких адвокат приймає доручення клієнта.

(2) В угоді про надання правової допомоги в будь-якому випадку мають бути визначені:

а) прізвище, ім'я та по батькові, адреса фізичної особи або назва та адреса юридичної особи — клієнта;

б) ті ж відомості щодо особи, яка уклала угоду, якщо договір укладається не особисто клієнтом;

в) прізвище, ім'я та по батькові адвоката (або назва адвокатського об'єднання), який надаватиме правову допомогу, та його адреса;

г) зміст доручення: яка саме правова допомога має надаватися за угодою і де вона має надаватись;

д) розмір гонорару, порядок його обчислення (фіксована сума, погодинна оплата) і внесення (авансування, оплата за результатом тощо);

е) розмір, порядок обчислення і внесення фактичних видатків, пов'язаних з виконанням доручення;

є) підписи осіб, що уклали угоду.

(3) Угода не повинна містити положень, що суперечать чинному законодавству та цим Правилам. Зокрема, забороняється включення в угоду з клієнтом положень про позбавлення його права стягнення шкоди, заподіяної неналежним виконанням адвокатом прийнятого доручення, або про обмеження такого права.

Стаття 18. Особи, від яких адвокат може прийняти доручення на надання правової допомоги. Забезпечення реальної згоди клієнта на надання йому допомоги певним адвокатом

(1) Адвокат може прийняти доручення на надання правової допомоги тільки безпосередньо від клієнта або його представника, уповноваженого на укладання угоди з адвокатом, або законного представника неповнолітнього чи недієздатного клієнта, або органу (посадової особи), уповноваженого призначати захисника в кримінальному судочинстві відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України.

(2) У всіх випадках, коли допускається прийняття доручення не безпосередньо від клієнта, а від його представника, адвокат зобов'язаний отримати підтвердження згоди клієнта на надання йому правової допомоги цим адвокатом, якщо у представника відсутні повноваження на вибір адвоката на свій розсуд без погодження з клієнтом.

Стаття 19. Інформування, що забезпечує вільний вибір клієнтом адвоката

До підписання угоди адвокат має повідомити клієнту, в яких галузях права він спеціалізується, якщо така спеціалізація має місце, а на прохання клієнта — також відомості про стаж роботи адвокатом, наявність досвіду у веденні певної категорії справ та обставини, що можуть вплинути на можливе виникнення конфлікту інтересів.

Стаття 20. Дотримання принципів компетентності та добросовісності на стадії прийняття адвокатом доручення клієнта

(1) Приймаючи доручення на надання правової допомоги, адвокат повинен зважити свої можливості по його виконанню і зобов'язаний відмовитись від прийняття доручення, якщо є розумно достатні підстави вважати, що стосовно даного доручення норми цих Правил, в яких втілений принцип компетентності, не можуть бути адвокатом дотримані.

(2) У випадку, коли для досягнення рівня компетентності, необхідного для належного виконання доручення, адвокату потрібна спеціальна підготовка, що виходить за межі звичайної підготовки до справи і вимагає значного часу через відсутність у адвоката спеціальних знань законодавства, що підлягає застосуванню в даному випадку, або досвіду ведення відповідної категорії справ, адвокат зобов'язаний до укладення угоди з клієнтом попередити його про необхідність такої підготовки.

(3) Адвокат не повинен приймати доручення на надання правової допомоги, якщо він через обсяг зайнятості не зможе забезпечити розумно необхідну сумлінність виконання доручення, досконалість, ретельність підготовки, оперативність при виконанні доручення, окрім випадків, коли відмова від прийняття доручення в конкретній ситуації може призвести до суттєвого порушення прав та законних інтересів клієнта, або коли клієнт дає згоду на запропоновані йому строки виконання доручення, якщо відстрочка об'єктивно не повинна суттєво позначитися на можливості належного виконання доручення. В будь-якому випадку до укладення угоди з клієнтом адвокат зобов'язаний попередити клієнта про складнощі і можливі негативні наслідки для результату виконання доручення, пов'язані з обсягом зайнятості цього адвоката.

(4) До підписання угоди про надання правової допомоги у справі, що підлягає судовому розгляду, адвокат повинен з'ясувати всі відомі клієнту обставини, які можуть позначитися на визначенні наявності правової позиції у справі та її змісті, та запитати і вивчити всі відповідні документи, які є в розпорядженні клієнта.

(5) Адвокат не повинен приймати доручення на виконання дій, що виходять за межі його професійних прав та обов'язків.

Стаття 21. Інформування клієнта щодо правової позиції у справі

(1) Якщо після виконання вимог, викладених у частині четвертій статті 20 цих Правил, адвокат переконається у наявності фактичних і правових підстав для виконання даного доручення, він повинен неупереджено й об'єктивно викласти їх клієнту і повідомити в загальних рисах, який час і обсяг роботи вимагатиметься для виконання даного доручення та які правові наслідки досягнення результату, якого бажає клієнт, може мати для суттєвих інтересів клієнта.

(2) Якщо за наявності фактичних і правових підстав для виконання доручення, свідомо для адвоката існує поширена несприятлива (з точки зору гіпотетичного результату, бажаного для клієнта) практика застосування відповідних норм права, адвокат зобов'язаний повідомити про це клієнта.

(3) У випадку, коли адвокат дійде висновку про відсутність фактичних та правових підстав для виконання доручення, він зобов'язаний повідомити про це клієнта та узгодити з ним зміну змісту доручення, що відповідав би тому гіпотетичному результату, котрий може бути досягнутий згідно з чинним законодавством, або відмовитись від прийняття доручення.

(4) Адвокат повинен повідомити клієнта про можливий результат виконання доручення на підставі закону та практики його застосування. При цьому забороняється давати клієнту запевнення і гарантії стосовно реального результату виконання доручення, прямо або опосередковано сприяти формуванню у нього необґрунтованих надій, а також уявлення, що адвокат може вплинути на результат іншими засобами, окрім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків.

Стаття 22. Дотримання принципу законності на стадії прийняття доручення клієнта

(1) Адвокату забороняється приймати доручення, якщо результат, якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких клієнт наполягає, є протиправними.

(2) Якщо клієнт наполягає на використанні засобів виконання доручення, котрі є протиправними, адвокат повинен повідомити клієнта про неприпустимість їх застосування та вказати на можливі законні шляхи досягнення того самого або подібного результату. Якщо і при цьому не вдається узгодити з клієнтом зміну змісту доручення, адвокат зобов'язаний відмовитись від укладення з клієнтом угоди.

Стаття 23. Дотримання принципу неприпустимості представництва клієнтів з суперечливими інтересами на стадії прийняття доручення клієнта

(1) Адвокат не вправі прийняти доручення, якщо інтереси клієнта об'єктивно суперечать інтересам іншого клієнта, з яким адвокат (адвокатське об'єднання) зв'язаний угодою про надання правової допомоги, або якщо є розумні підстави вважати, що передбачуваний розвиток інтересів нового і попереднього клієнта призведе до виникнення суперечності інтересів.

(2) Обмеження, передбачене частиною першою цієї статті, може бути скасовано в конкретному випадку за письмовою згодою обох (всіх тих) клієнтів, інтереси яких є (або можуть стати) суперечливими.

(3) Адвокат не може прийняти доручення, знаючи, що його виконання може суперечити його власним інтересам, інтересам його родичів чи адвокатського об'єднання, членом котрого він є, або суперечити

тиме його професійним та іншим обов'язкам, партійним чи релігійним переконанням.

Прийняття доручення за таких обставин можливе лише за умови повідомлення клієнту про можливий конфлікт інтересів і отримання письмової згоди клієнта на представництво його інтересів даним адвокатом, а також за умови, коли адвокат впевнений, що він зможе зберегти незалежність і об'єктивність своїх висновків та дій, а також дотримання всіх інших професійних та етичних вимог при виконанні цього доручення.

(4) В будь-якому випадку адвокат не може прийняти доручення, в предметі якого безпосередньо зацікавлений він особисто або його близький родич (або партнер, помічник, член технічного персоналу, член адвокатського об'єднання, до якого належить адвокат), від клієнта, інтереси котрого суперечать інтересам вказаних осіб.

(5) Адвокат, який перебуває в родинних стосунках з іншим адвокатом (батько, мати, син, дочка, рідний брат або сестра, подружжя), не повинен приймати доручення клієнта, знаючи, що його інтереси суперечать інтересам клієнта, якого представляє цей інший адвокат, за винятком випадків, коли обидва клієнти дають на це свою згоду після роз'яснення кожному з них його адвокатом ситуації, що склалася.

Стаття 24. Етичні засади прийняття, доручення на здійснення посередництва між клієнтами

Адвокат може виступати посередником між клієнтами, якщо:

1) між інтересами клієнтів немає суперечностей і виникнення таких є незначною;

2) адвокат пояснить кожному з клієнтів можливі наслідки виконання ним ролі посередника, пов'язаної з одночасним представництвом їх інтересів, включаючи переваги і ризики, котрі можуть бути з цим пов'язані, сутність правових та етичних норм, що регламентують відносини клієнта з адвокатом, і отримає згоду кожного з клієнтів на їх одночасне представництво;

3) адвокат має достатні підстави вважати, що результат одночасного представництва клієнтів буде належним чином відповідати інтересам кожного з них і що навіть при недосягненні результату посередництва інтереси і можливість кожного з клієнтів щодо подальшого захисту його інтересів не постраждають внаслідок їх попереднього представництва одним адвокатом;

4) адвокат має достатні підстави вважати, що він зможе зберегти об'єктивність при одночасному представництві інтересів клієнтів і по відношенню до кожного з них виконати свої професійні обов'язки відповідно до закону і вимог цих Правил.

Стаття 25. Дотримання принципу конфіденційності на стадії прийняття доручення клієнта

(1) Адвокат не повинен приймати доручення, виконання якого може потягнути розголошення відомостей, конфіденційність яких охороняється

цими Правилами, крім випадків, коли на це буде отримано письмову згоду особи, зацікавленої в збереженні конфіденційності за умови, що її інтересам при цьому об'єктивно не буде завдано шкоди.

(2) У випадку відмови від прийняття доручення адвокат зобов'язаний зберігати конфіденційність інформації, повідомленої йому клієнтом у ході переговорів про прийняття доручення, або такої, що стала йому відомою у зв'язку з цим.

Стаття 26. Дотримання принципу конфіденційності та обмежень, пов'язаних з конфліктом інтересів при прийнятті доручення адвокатськими об'єднаннями

(1) Правила статей 23, 25 цих Правил про обмеження права на прийняття доручення внаслідок суперечності інтересів та обмежень, що впливають з принципу конфіденційності, поширюються на відносини, що виникають при укладенні угоди як безпосередньо з адвокатом, так і з адвокатським об'єднанням.

(2) Жоден з адвокатів — членів адвокатського об'єднання не може прийняти доручення клієнта, якщо іншому адвокату — члену цього адвокатського об'єднання це забороняється згідно з правилами, передбаченими статтями 23, 25 цих Правил.

(3) Правила, викладені в статтях 23 і 25 цих Правил, в частині, що стосується адвокатських об'єднань, поширюються на членів адвокатських об'єднань, діяльність яких здійснюється в одному приміщенні, які користуються технічними послугами одного й того самого технічного персоналу та користуються спільною офісною технікою, а також перебувають при здійсненні професійної діяльності у відносинах регулярного спілкування, пов'язаного з технічними особливостями організації роботи об'єднання.

Стаття 27. Дотримання поваги до прав інших адвокатів на стадії прийняття доручення клієнта

(1) До укладення угоди з клієнтом адвокат повинен з'ясувати у нього, чи він не зв'язаний нерозірваною угодою з іншим адвокатом (адвокатським об'єднанням) на виконання тотожного, або такого, що частково збігається за обсягом, доручення, а також з'ясувати, з яких причин клієнт бажає відмовитись від подальшого надання йому правової допомоги іншим адвокатом (адвокатським об'єднанням).

(2) Якщо ці причини пов'язані з нерозумінням клієнтом об'єктивних характеристик його доручення, обсягу професійних прав та обов'язків адвоката тощо, адвокат повинен дати клієнту відповідні роз'яснення.

(3) Якщо клієнт наполягає на заміні адвоката, що виконує доручення, адвокат може прийняти доручення після того, як угоду з іншим адвокатом (адвокатським об'єднанням) буде розірвано.

(4) Неприпустимо прямо або опосередковано схилити клієнта до зміни адвоката, якщо немає об'єктивних підстав вважати, що подальше надання

правової допомоги клієнту іншим адвокатом може завдати шкоди його інтересам.

Стаття 28. Засади, прийняття доручення клієнта декількома адвокатами

(1) За бажанням клієнта або за погодженням з ним допускається прийняття одного доручення декількома адвокатами. В цьому випадку угодою можуть бути визначені засади розподілу обов'язків та повноважень адвокатів, що сумісно виконуватимуть доручення, а також їх відповідальності перед клієнтом.

(2) Забороняється спонукати клієнта до укладання угоди з декількома адвокатами (що тягне збільшення суми гонорару), якщо причина неможливості виконання доручення одним з них самостійно полягає в його некомпетентності.

(3) У випадках, коли угода про надання правової допомоги укладається з адвокатським об'єднанням в цілому, рішення про призначення конкретного адвоката чи кількох адвокатів для виконання доручення або про заміну адвоката чи адвокатів (у випадках, коли це не суперечить закону) приймається адвокатським об'єднанням на свій розсуд (про що клієнту має бути попередньо повідомлено), якщо в угоді не вказаний інший порядок заміни адвоката.

(4) У випадках, коли клієнт після укладення угоди про надання йому правової допомоги певним адвокатом без погодження з останнім укладе угоду з іншим адвокатом, то перший з адвокатів, а також і другий, якщо клієнт не повідомить його про наявність попередньої угоди, матиме право в односторонньому порядку розірвати укладену угоду про надання правової допомоги за винятком випадків, передбачених чинним законодавством, коли відмова адвоката від подальшого виконання професійних функцій щодо клієнта не допускається.

Стаття 29. Дотримання принципу законності на стадії виконання адвокатом доручення клієнта

Адвокату категорично забороняється використовувати при виконанні доручення клієнта незаконні та неетичні засоби, зокрема, спонукати свідків до давання завідомо неправдивих свідчень, вдаватися до протизаконних методів тиску на протилежну сторону чи свідків (погроз, шантажу, тощо), використовувати свої особисті зв'язки для впливу на суд або інший орган, перед яким він здійснює представництво інтересів клієнтів, використовувати інформацію, отриману від колишнього клієнта, конфіденційність якої охороняється законом, використовувати інші засоби, що суперечать чинному законодавству або цим Правилам.

Стаття 30. Дотримання права клієнта на вибір адвоката, що надавати йому правову допомогу, на стадії виконання доручення

(1) Адвокат не повинен без погодження з клієнтом передоручати виконання доручення в цілому або його відносно самостійних частин іншим

особам; вони можуть залучатися до виконання окремих допоміжних дій, пов'язаних із виконанням доручення, і при цьому адвокат несе відповідальність перед клієнтом за такі дії цих осіб.

(2) Залучення інших адвокатів до сумісного виконання доручення допускається на умовах, визначених статтею 28 цих Правил.

Стаття 31. Інформування клієнта про хід виконання доручення

Адвокат повинен з розумною регулярністю інформувати клієнта про хід виконання доручення і своєчасно відповідати на запити клієнта про стан його справи. Інформація має подаватися клієнту в обсязі, достатньому для того, щоб він міг приймати обґрунтовані рішення відносно суті свого доручення.

Стаття 32. Дотримання принципу добросовісності на стадії виконання адвокатом доручення клієнта

(1) Кожному дорученню, незалежно від розміру обумовленого гонорару, адвокат повинен приділяти розумно необхідну для його успішного виконання увагу.

(2) При виконанні доручення адвокат зобов'язаний використати всі розумно необхідні і доступні йому законні засоби для надання ефективної правової допомоги клієнту.

(3) Адвокат має виявляти активність у збиранні відомостей про факти, що можуть бути використані як докази у дорученій йому справі, бути принциповим і наполегливим у використанні дозволених законом засобів їх отримання.

(4) Адвокат повинен намагатися оперативно виконувати доручення клієнтів, дотримуючись при цьому всіх інших вимог, що пред'являються законом і цими Правилами до належного виконання адвокатом своїх професійних обов'язків.

Стаття 33. Гонорар

(1) Гонорар є єдиною допустимою формою отримання адвокатом винагороди за надання правової допомоги клієнту.

(2) Гонорар, отримуваний адвокатом за надання правової допомоги, повинен бути законним за формою і порядком внесення і розумно обґрунтованим за розміром.

(3) Фактори, що повинні братися до уваги при визначенні обґрунтованого розміру гонорару, включають в себе:

1) обсяг часу і роботи, що вимагаються для належного виконання доручення; ступінь складності та новизни правових питань, що стосуються доручення; необхідність досвіду для його успішного завершення;

2) вірогідність того, що прийняття доручення перешкоджатиме прийняттю адвокатом інших доручень або суттєво ускладнить їх виконання в звичайному часовому режимі;

- 3) необхідність виїзду у відрядження;
- 4) важливість доручення для клієнта;
- 5) роль адвоката в досягненні гіпотетичного результату, якого бажає клієнт;
- 6) досягнення за результатами виконання доручення позитивного результату, якого бажає клієнт;
- 7) особливі або додаткові вимоги клієнта стосовно строків виконання доручення;
- 8) характер і тривалість професійних відносин даного адвоката з клієнтом;
- 9) професійний досвід, науково-теоретична підготовка, репутація, значні професійні здібності адвоката.

(4) Жодний з факторів, вказаних у частині третій даної статті, не має самодостатнього значення; вони підлягають врахуванню в їх взаємозв'язку стосовно до обставин кожного конкретного випадку.

(5) Розмір гонорару і порядок його внесення мають бути чітко визначені в угоді про надання правової допомоги.

(6) Засади обчислення гонорару (фіксована сума, погодинна оплата, доплата гонорару за позитивний результат по справі тощо) визначаються за домовленістю між адвокатом та клієнтом і також мають бути закріплені в угоді.

(7) Угодою може бути передбачена можливість наступної зміни гонорару, визначеного у фіксованій сумі, у зв'язку із суттєвим зростанням або зменшенням обсягу допомоги, що має бути надана, та наслідки недосягнення згоди з цього питання.

Стаття 34. Оплата фактичних витратів, пов'язаних з виконанням доручення

(1) Адвокат має право окрім гонорару стягувати з клієнта кошти, необхідні для покриття фактичних витрат, пов'язаних з виконанням доручення, якщо обов'язок клієнта по погашенню цих витрат визначено угодою.

(2) В угоді про надання правової допомоги мають бути визначені види передбачуваних фактичних витрат, пов'язаних з виконанням доручення (оплата роботи фахівців, чії висновки запитуються адвокатом, транспортні витрати, оплата друкарських, копіювальних та інших технічних робіт, перекладу та нотаріального посвідчення документів, телефонних розмов, тощо); порядок їх погашення (авансування, оплата по факту в певний строк і т. ін.) та може бути визначений їх обсяг.

(3) Якщо необхідність несення фактичних витрат певних додаткових видів або збільшення їх орієнтовного обсягу, визначеного раніше, з'ясувалася після укладення угоди, адвокат повинен негайно повідомити про це клієнта та отримати його згоду на погашення необумовлених раніше витратів.

Стаття 35. Особи, від яких адвокат може приймати гонорар та погашення фактичних видатків, пов'язаних з дорученням

Адвокат не повинен приймати гонорар або оплату фактичних видатків, пов'язаних з виконанням доручення, від інших осіб, окрім клієнта (або іншої особи, яка відповідно до статті 18 цих Правил, уклала угоду про надання правової допомоги в інтересах клієнта), крім випадків, коли:

- 1) клієнт(його представник) наполягає на цьому;
- 2) прийняття оплати від іншої особи за конкретних обставин не зможе вплинути на незалежність адвоката в наданні правової допомоги клієнту та не потягне порушення обов'язків адвоката, передбачених чинним законодавством та цими Правилами.

Стаття 36. Списання гонорару. Отримання невнесеного (недовнесеного) гонорару

(1) Право на обертання внесеного клієнтом гонорару у свою власність (списання гонорару) в повному обсязі виникає у адвоката тільки після завершення виконання доручення; разом з тим адвокат вправі частково списувати гонорар по ходу виконання доручення, якщо інше не передбачене угодою про надання правової допомоги.

(2) Право адвоката на отримання невнесеного (недовнесеного) гонорару не залежить від результату виконання доручення, якщо інше не передбачене угодою про надання правової допомоги.

Стаття 37. Гонорарні відносини у випадку дострокового розірвання угоди

У випадку дострокового розірвання угоди про надання правової допомоги:

1) за ініціативою клієнта, якщо причина розірвання угоди полягає в неналежному, такому, що не відповідає закону і цим Правилам виконанні доручення, або при фактичній відмові адвоката від виконання доручення (окрім випадків, коли згідно з законом і цими Правилами допускається одностороннє розірвання угоди адвокатом) — адвокат не має права вимагати сплати йому гонорару і повинен повернути клієнту одразу після розірвання угоди фактично внесений гонорар;

2) за ініціативою клієнта в інших випадках, а також за зустрічною ініціативою адвоката і клієнта або за ініціативою адвоката у випадках, коли це допускається відповідно до закону та цих Правил — адвокат має право вимагати сплати гонорару в частині, що відповідає обсягу фактично виконаної адвокатом роботи, або списати відповідну частину реально внесеного клієнтом гонорару, якщо інше не передбачене угодою про надання правової допомоги.

Стаття 38. Окремі аспекти майнових відносин, що виникають при переукладенні угоди про надання правової допомоги іншим адвокатом

(1) Сума гонорару, обумовлена в угоді про надання правової допомоги, є обов'язковою тільки для адвоката (адвокатського об'єднання), що уклав

цю угоду, і не перешкоджає іншому адвокату, що приймає це доручення (повністю або в частині) після розірвання попередньої угоди на його виконання, визначити суму гонорару наново, виходячи з критеріїв, передбачених частиною третьою статті 33 цих Правил.

(2) Адвокат, що продовжує виконання доручення, раніше прийняте іншим адвокатом (адвокатським об'єднанням):

1) внаслідок переукладення угоди на надання правової допомоги — повинен по можливості сприяти отриманню сум гонорару, належних іншому адвокату за фактично виконаний ним обсяг роботи;

2) у випадку смерті іншого адвоката (ліквідації адвокатського об'єднання) — повинен сприяти отриманню зазначених сум його спадкоємцями (правонаступниками об'єднання).

Стаття 39. Етичні обмеження щодо майнових угод адвоката з клієнтом

Адвокат не може укласти з клієнтом, доручення якого перебуває в його провадженні, угод майнового характеру, окрім угод про засоби забезпечення зобов'язань клієнта щодо сплати гонорару або погашення фактичних видатків, пов'язаних з виконанням доручення.

Стаття 40. Одностороннє розірвання клієнтом угоди про надання правової допомоги

(1) Клієнт може в будь-який час і з будь-яких причин (або без їх пояснення) розірвати угоду з адвокатом в односторонньому порядку.

(2) Адвокат не має права вчиняти тиск на клієнта з метою перешкодити реалізації цього права.

(3) Водночас адвокат, котрому став відомий намір клієнта розірвати угоду з ним, повинен пояснити клієнту можливі наслідки цього для перспективи подальшого виконання його доручення, з'ясувати причини, що потягли ініціювання клієнтом розірвання угоди, і якщо вони пов'язані з помилковим уявленням клієнта про хід захисту (представництва) його інтересів або обумовлені недоліками в захисті (представництві) клієнта адвокатом, які можуть бути усунені, — пояснити це клієнту і обговорити з ним можливість збереження угоди, якщо це об'єктивно відповідає інтересам клієнта.

Стаття 41. Одностороннє розірвання адвокатом угоди про надання правової допомоги

(1) Адвокат може достроково (до завершення виконання доручення) розірвати угоду з клієнтом за сукупності таких умов:

1) клієнт згоден на розірвання угоди, маючи достатню інформацію про можливі наслідки цього для перспективи виконання його доручення;

2) у клієнта є реальна можливість звернутися до іншого адвоката;

3) чинним законодавством не передбачено неможливість розірвання угоди про надання правової допомоги певного виду.

(2) Без дотримання умов, передбачених пунктами 1, 2 частини першої цієї статті, адвокат може достроково розірвати угоду з клієнтом за однієї з наступних обставин:

1) клієнт вчиняє дії, що стосуються суті доручення, на порушення чинного законодавства і відмовляється припинити їх вчинення, незважаючи на роз'яснення адвоката;

2) клієнт використовує правову допомогу, що йому надається адвокатом, для полегшення вчинення злочину;

3) клієнт, незважаючи на роз'яснення адвоката, наполягає на досягненні результату, який через нові або нововиявлені обставини є об'єктивно недосяжним;

4) клієнт грубо порушує обов'язки, взяті ним на себе згідно з угодою про надання правової допомоги;

5) належне виконання доручення стає неможливим через дії клієнта, що вчиняються ним всупереч порадам адвоката;

6) клієнт вчиняє дії, що ганьблять честь, гідність і ділову репутацію адвоката;

7) клієнт не погоджується погашати фактичні видатки у випадку, передбаченому частиною третьою статті 34 цих Правил, якщо вони є необхідними для подальшого виконання доручення;

8) фізичний або психологічний стан адвоката позбавляє його можливості належним чином продовжувати виконання доручення; в цьому випадку адвокат зобов'язаний вжити всіх доступних йому заходів для запобігання ущемленню законних інтересів клієнта і забезпеченню подальшого представництва клієнта іншим адвокатом;

9) в інших випадках, передбачених цими Правилами.

(3) У всіх випадках розірвання угоди за ініціативою адвоката він зобов'язаний попередити про це клієнта, пояснити йому причини розірвання угоди, пересвідчитись, що вони об'єктивно або суб'єктивно, виходячи з позиції, зайнятої клієнтом, не можуть бути усунені, і вжити розумно необхідних заходів для захисту законних інтересів клієнта.

Стаття 42. Розірвання угоди, про надання правової допомоги за взаємною згодою адвоката і клієнта

Угода про надання правової допомоги може бути в будь-який час розірвана за взаємною згодою адвоката і клієнта за умови, що клієнту повідомлено можливі наслідки розірвання угоди для перспективи виконання його доручення.

Стаття 43. Розірвання угоди про надання правової допомоги через суперечність інтересів клієнтів або неможливість дотримання принципу конфіденційності

(1) У випадку, коли в процесі виконання доручення клієнта адвокат дізнався про існування суперечності між інтересами цього та інших клієнтів, а також інших осіб за обставин, зазначених у статтях 23 та 25 цих Правил, він

повинен розірвати угоду з клієнтом (одним з клієнтів), якщо не буде отримано відповідної письмової згоди клієнта (клієнтів) або осіб, зацікавлених у збереженні конфіденційної інформації, на подальше представництво його (їх) інтересів цим адвокатом або на розголос конфіденційної інформації.

(2) При визначенні того, з ким із клієнтів розірвати угоду у випадках, передбачених частиною першою статті 23 цих Правил, адвокат має виходити із зіставлення можливостей рівноцінного представництва інтересів кожного з них іншим адвокатом, важливості прав та інтересів, пов'язаних з предметом доручень, строків необхідного здійснення дій по кожному з доручень, розміру передбачуваної шкоди, що може бути заподіяна кожному з клієнтів внаслідок розірвання угоди про надання правової допомоги.

Стаття 44. Обов'язки адвоката при розірванні угоди

При розірванні угоди (незалежно від причин) адвокат зобов'язаний:

1) повернути клієнту отримані від нього документи, а також документи, видані адвокату для клієнта іншими особами в ході виконання доручення, майно, передане клієнтом на зберігання адвокату, та невитрачені кошти, що призначалися для погашення витрат, пов'язаних з виконанням доручення;

2) поінформувати клієнта щодо здійсненої адвокатом роботи і передати клієнту копії процесуальних документів, складених адвокатом при виконанні доручення. Це правило не поширюється на випадки розірвання угоди адвокатом з підстав грубого порушення клієнтом зобов'язань, прийнятих на себе згідно з угодою, що виразилося у відмові від сплати або фактичній несплаті гонорару в повному обсязі.

Стаття 45. Розірвання угоди про надання правової допомоги з адвокатським об'єднанням

Якщо стороною в угоді з клієнтом про надання правової допомоги виступає адвокатське об'єднання, то при виникненні обставин, які є підставами для розірвання угоди, пов'язаних з конкретним адвокатом, котрого об'єднання призначило для надання правової допомоги клієнту, адвокатське об'єднання повинно вжити заходів для заміни адвоката за згодою клієнта, якщо при цьому можуть бути дотримані вимоги цих Правил.

Стаття 46. Етичні аспекти відносин адвоката з недієздатним (обмежено, частково дієздатним) клієнтом

(1) Недієздатність (обмежена, часткова дієздатність) клієнта або його фактично знижена здатність адекватно оцінювати дійсність сама по собі не може правити за підставу, що виправдовує невиконання (неналежне виконання) адвокатом своїх професійних обов'язків по відношенню до такого клієнта.

(2) Якщо через вік, психічне захворювання, інші об'єктивні причини у клієнта знижена можливість приймати виважені рішення, пов'язані зі змістом доручення, адвокат повинен намагатися підтримувати з ним нормальні стосунки, що відповідають вимогам цих Правил.

(3) Якщо клієнт у встановленому законом порядку визнаний недієздатним (обмежено дієздатним) і над ним запроваджено опіку (піклування) або якщо клієнт є неповнолітнім і інтереси клієнта, відповідно, представляє законний представник (або опікун, піклувальник), котрий свідомо для адвоката діє на шкоду законним інтересам неповнолітнього (підопічного), адвокат повинен:

1) відмовитись від прийняття (або, відповідно, — продовження виконання) доручення, яке може завдати шкоди інтересам неповнолітнього (підопічного);

2) вжити всіх доступних йому заходів до захисту законних інтересів клієнта;

3) поставити органи опіки та піклування до відома щодо зазначених дій опікуна (піклувальника) недієздатного (обмежено дієздатного) клієнта або законних представників (опікуна) неповнолітнього.

Стаття 47. Етичні аспекти відносин адвоката з клієнтом — юридичною особою

(1) У відносинах щодо надання правової допомоги клієнту — юридичній особі адвокат при визначенні суб'єкта прав і обов'язків клієнта і відповідному визначенні порядку реалізації своїх обов'язків має виходити з наступного:

1) для цілей передбаченої законодавством та цими Правилами взаємодії з клієнтом (узгодження змісту доручення, отримання дозволу на розголошення конфіденційної інформації, надання роз'яснень щодо правової позиції у справі, інформування про хід виконання доручення тощо) клієнта уособлює особа, яка від імені юридичної особи уклала угоду на надання останній правової допомоги, маючи на те належні повноваження, або інша особа (особи), зазначена в угоді;

2) носієм прав та обов'язків, які захищає або представляє адвокат при наданні правової допомоги, є юридична особа як така; тому якщо пов'язані з предметом доручення дії особи (осіб), зазначених у частині першій цієї статті, або інших осіб, що перебувають у трудових (членських або подібних) відносинах з клієнтом — юридичною особою, є протиправними, або такими, що об'єктивно шкодять інтересам клієнта і унеможливають ефективне виконання доручення, адвокат має вжити розумно необхідні і доступні йому заходи для зменшення негативних наслідків таких дій, зокрема, може оскаржити їх керівнику юридичної особи (або вищому щодо нього органу).

(2) Якщо, незважаючи на вжиті адвокатом заходи, керівник юридичної особи (або вищий орган) підтримують зазначені дії (бездіяльність), шкідливі для інтересів юридичної особи, адвокат може розірвати угоду на надання правової допомоги клієнту — юридичній особі в односторонньому порядку.

Стаття 48. Особливості застосування Правил щодо суперечності інтересів у відносинах з клієнтом — юридичною особою

(1) На відносини щодо надання правової допомоги клієнту — юридичній особі в повному обсязі поширюються норми цих Правил, що регламентують поведінку адвоката в ситуаціях існування або виникнення конфлікту (суперечності) інтересів.

(2) Якщо у спілкуванні з посадовими особами, службовцями та іншими працівниками клієнта — юридичної особи, пов'язаному з наданням правової допомоги цьому клієнту, стає очевидним, що виникає ситуація конфлікту інтересів, адвокат повинен недвозначно повідомити, що він представляє клієнта — юридичну особу і пояснити свої обов'язки, пов'язані з конфліктом інтересів.

(3) В період дії угоди про надання правової допомоги клієнту — юридичній особі адвокат не повинен укладати угод про надання правової допомоги з особами, що перебувають в трудових, цивільно-правових та інших правовідносинах з клієнтом, якщо це може суперечити інтересам клієнта — юридичної особи.

(4) В ситуаціях, описаних у частині першій статті 23 та частині першій статті 25 цих Правил, адвокат може прийняти доручення від посадової особи, службовця, іншого працівника юридичної особи, що опинився у відносинах конфлікту інтересів з останньою (або виконання доручення якого може потягти розголошення відомостей щодо юридичної особи), якщо стосовно до правил зазначених норм від імені юридичної особи дається згода належно уповноваженою особою, що не є тією особою, на користь якої така згода запитується.

Стаття 49. Особливості виконання доручення, пов'язаного з посередництвом між клієнтами

(1) Якщо адвокат виступає в ролі посередника між клієнтами, він повинен з кожним із них узгоджувати рішення, що приймаються, і забезпечувати належну інформованість кожного з них про всі обставини і міркування, що є необхідними для прийняття виважених рішень по суті доручення.

(2) Адвокат повинен припинити свої дії як посередник і розірвати відповідні угоди з кожним із клієнтів, якщо цього вимагає хоча б один з клієнтів, яких він одночасно представляє, або якщо виникають обставини, за яких дотримання умов, передбачених частиною першою статті 24 цих Правил, стає неможливим.

(3) Якщо дії адвоката як посередника між клієнтами не досягли бажаного клієнтами результату, він не може надалі представляти інтереси жодного з клієнтів з питань, пов'язаних із предметом посередництва.

Стаття 50. Етичні аспекти здійснення захисту за призначенням

(1) Здійснення захисту за призначенням органів попереднього слідства та суду у випадках, передбачених чинним кримінально-процесуальним законодавством, є важливим професійним обов'язком адвоката. Необґрунтована відмова від прийняття на себе захисту за цих умов є неприпустимою.

(2) Відмову слід вважати обґрунтованою тільки у випадках:

1) коли адвокат через тимчасову непрацездатність не може повноцінно виконувати свої професійні обов'язки;

2) коли з об'єктивних причин у адвоката відсутня належна кваліфікація для надання правової допомоги у конкретній справі, що є особливо складною;

3) коли при прийнятті адвокатом на себе надання правової допомоги певній особі через конкретні причини неможливо забезпечити дотримання вимог цих Правил, які регламентують ситуацію суперечності інтересів, або правил, що забезпечують гарантії збереження конфіденційної інформації;

4) коли прийняття захисту за призначенням через конкретні об'єктивні причини може потягнути суттєве порушення прав і законних інтересів інших клієнтів адвоката, з котрими адвокат пов'язаний раніше укладеними угодами про надання правової допомоги;

5) коли частина роботи, що виконується за призначенням, у загальному обсязі роботи адвоката стає вочевидь надмірною і ставить його в тяжке матеріальне становище.

(3) У випадках здійснення захисту за призначенням у порядку, передбаченому Кримінально-процесуальним кодексом України, з оплатою відповідно до чинного законодавства на будь-якій стадії здійснення правової допомоги допускається укладення угоди з клієнтом про надання йому правової допомоги, яке передбачає внесення гонорару клієнтом.

(4) Адвокат не має права в цих випадках схиляти клієнта до укладення угоди шляхом обману, погроз та інших засобів, які суперечать чинному законодавству і цим Правилам.

(5) Адвокат, який виконував на попередньому слідстві захист клієнта на підставі укладеної угоди або за призначенням, не може відмовитись від прийняття доручення на захист цього клієнта в суді першої інстанції.

Стаття 51. Етичні аспекти надання адвокатом правової допомоги мало-забезпеченим громадянам

(1) У своїй професійній діяльності адвокат повинен завжди враховувати, що професія адвоката є не тільки джерелом заробітку для нього, а й має важливе соціальне значення, є однією з головних гарантій належного рівня захисту прав та свобод громадян і вимагає від своїх представників відданості цьому призначенню професії, благородства та людяності. Тому адвокат повинен надавати правову допомогу у випадках, передбачених законом, на частково сплатних засадах або безкоштовно.

(2) Необгрунтована відмова або ухилення адвоката від надання правової допомоги безоплатно у випадках, прямо передбачених законом, є неприпустимою. Обгрунтованою такою відмовою слід вважати лише у випадках, аналогічних передбаченим частиною другою статті 50 цих Правил.

(3) Адвокат повинен також намагатись знайти можливість надання правової допомоги незаможним громадянам на частково сплатних засадах або безкоштовно і в інших випадках, прямо не передбачених законом, виходячи з розумного співвідношення цієї роботи з повністю оплачуваною.

(4) При зверненні до адвоката особи, що завідомо має згідно з законом право на надання правової допомоги безкоштовно, адвокат повинен пояснити їй це право. Адвокату забороняється в цих випадках шляхом повідомлення неправдивої інформації про права такої особи або свідомого їх замовчування добиватися винагороди за надану правову допомогу.

(5) Разом з тим, якщо клієнт, будучи повідомленим про свої права, тим не менше бажає внести гонорар, або якщо за нього це хоче зробити інша

особа, адвокат вправі прийняти оплату, якщо при цьому не порушуються інші правила адвокатської етики.

(6) Якщо в рекламних матеріалах про діяльність адвоката (адвокатського об'єднання) зазначається, що правова допомога певних видів або допомога певним категоріям громадян буде надаватись безкоштовно, адвокат зобов'язаний виконувати умови рекламних матеріалів і не може відмовитись від надання безкоштовної правової допомоги у випадках, прямо передбачених рекламними матеріалами. Рівною мірою адвокат (адвокатське об'єднання) має дотримуватися вміщених у рекламних матеріалах вказівок про знижений рівень оплати правової допомоги.

Стаття 52. Дотримання адвокатом принципу добросовісності при здійсненні захисту за призначенням та наданні правової допомоги безоплатно

Адвокат зобов'язаний сумлінно ставитись до виконання прийнятих на себе доручень як у випадках, коли угодами передбачено отримання повноцінного гонорару за їх виконання, так і коли правова допомога, що надається адвокатом, оплачується державою за фіксованими ставками або надається безоплатно відповідно до закону або угоди між адвокатом і клієнтом.

РОЗДІЛ ІV. ВІДНОСИНИ АДВОКАТА З СУДОМ ТА ІНШИМИ УЧАСНИКАМИ СУДОВОГО ПРОЦЯЯЕСУ

Стаття 53. Дотримання адвокатом принципу законності у відносинах з судом та іншими учасниками судового процесу

(1) Представляючи інтереси клієнта або виконуючи функцію захисника в суді, адвокат зобов'язаний дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру та про статус суддів, іншого законодавства, що регламентує поведінку учасників судового процесу, а також вимог цих Правил, не виявляти неповаги до суду (суддів), поводитись гідно і коректно.

(2) Адвокат не повинен пред'являти позовних вимог, клопотань та інших процесуальних документів, що свідомо для нього не ґрунтуються на чинному законодавстві, окрім випадків, коли нормативний акт, що регулює спірні відносини, сам видається незаконним або неконституційним і підлягає оскарженню у передбаченому законом порядку.

(3) В ході судового розгляду справи адвокат не повинен:

1) намагатися вплинути на рішення (вирок) суду позапроцесуальними засобами;

2) робити свідомо неправдиві заяви стосовно фактичних обставин справи або давати їм свідомо неправильну правову оцінку;

3) подавати суду завідомо неправдиві докази або свідомо брати участь в їх формуванні;

4) посилатися в суді на завідомо неправдиві або завідомо викривлені фактичні обставини, або обставини, що завідомо не стосуються предмета спору; або на подані клієнтом докази, стосовно яких йому відомо, що вони є неправ-

дивими, або докази, отримані з порушенням статті 29 цих Правил; а також на особисту обізнаність з обставинами справи, свою суб'єктивну, не обґрунтовану поданими доказами думку щодо правдивості, порядності та інших особистих якостей учасників процесу, свідків, експертів; а у виступі в судових дебатах — крім того, на обставини, які не були предметом дослідження під час судового розгляду (щодо яких адвокатом не заявлялися клопотання, спрямовані на доказування таких обставин) за винятком загальновідомих фактів;

5) порушувати порядок у судовому засіданні, припускатись сперечань з судом та висловлювань, що принижують честь і гідність суду або інших учасників процесу.

(4) Схиляння адвокатом підзахисного, сторін в процесі та свідків до давання свідомо неправдивих пояснень та свідчень або експертів до надання свідомо неправдивих висновків — категорично забороняється.

Стаття 54. Дотримання принципів незалежності адвоката та домінантності інтересів клієнта у відносинах адвоката з судом

(1) Дотримуючись принципу законності, адвокат водночас має бути наполегливим і принциповим у відстоюванні інтересів клієнта в суді, не поступатися своєю незалежністю у захисті й представництві прав та інтересів клієнта з метою не погіршити стосунків з суддями; у випадку вчинення судом тиску на адвоката — не йти на компроміси, які суперечать охорнюваним законом інтересам клієнта; послідовно дотримуватися принципу домінантності інтересів клієнта перед всіма іншими інтересами й міркуваннями, що пов'язані з відносинами адвоката з судом.

(2) Адвокат не повинен полишати без уваги порушення закону, нетактовне і зневажливе ставлення суду та інших учасників процесу до його клієнта, його самого або адвокатури в цілому і повинен реагувати на відповідні дії у формах, передбачених чинним законодавством.

(3) Адвокат не повинен приймати доручення на ведення в суді справи клієнта, направленою до нього суддею, який братиме участь в судовому розгляді цієї справи.

Стаття 55. Деякі аспекти втілення принципу добросовісності при виконанні адвокатом професійних обов'язків у суді

(1) Адвокат повинен виявляти активність у збиранні та наданні доказів у справі, що розглядається судом.

(2) Адвокат повинен прагнути формулювати процесуальні документи, усні заяви, клопотання, виступи таким чином, щоб унеможливити їх невірне тлумачення.

Стаття 56. Співвідношення принципів домінантності інтересів клієнта та законності при поданні суду доказів

Адвокат має право всупереч вимогам клієнта відмовитись посилатися на фактичні обставини справи і подавати докази, стосовно яких у нього є обґрунтовані сумніви щодо їх правдивості.

Стаття 57. Дотримання принципу конфіденційності при здійсненні адвокатом професійної діяльності в суді

Адвокат не має права при здійсненні професійної діяльності в суді будь-яким чином, безпосередньо або опосередковано порушувати конфіденційність інформації, яка відноситься до предмета адвокатської таємниці або є конфіденційною згідно з цими Правилами.

Стаття 58. Дотримання адвокатом принципів чесності та порядності під час здійснення професійної діяльності в суді

(1) Адвокат не повинен повідомляти учасникам процесу або свідкам свідомо неправдиву інформацію стосовно фактичних обставин справи, їх правової оцінки, суті закону, обсягу прав та обов'язків сторін, або іншим чином намагатися схилити їх до зміни їх позиції, свідчень, здійснення інших дій, в яких зацікавлений його клієнт.

(2) Адвокат повинен уникати позапроцесуального спілкування по суті справи, що є предметом судового розгляду, з учасниками процесу, які не є його клієнтами, і має здійснювати таке лише у формах та з метою, що не суперечить чинному законодавству та цим Правилам і лише у випадках, коли це є необхідним для належного виконання доручення.

(3) Адвокат повинен уникати спілкування з суддею в будь-яких формах, окрім передбачених законодавством, по суті справи, що розглядається судом, і не повинен спонукати до цього клієнта.

(4) Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на невиправдане затягування судового розгляду справи.

Стаття 59. Культура поведінки адвоката у відносинах з іншими учасниками судового процесу

У відносинах з іншими учасниками процесу адвокат повинен:

- 1) бути стриманим і коректним;
- 2) реагувати на неправильні дії або вислови цих осіб у формах, передбачених законом, зокрема, у формі заяв, клопотань, скарг тощо;
- 3) при допиті підсудних, потерпілих, сторін у цивільному процесі, свідків та інших осіб бути тактовним, не ставити запитань у підвищеному тоні, брутальній, знущальній формі або формі, що принижує їх честь та гідність.

РОЗДІЛ V. ВІДНОСИНИ АДВОКАТА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ТА ОСОБАМИ

Стаття 60. Етичні аспекти відносин адвоката з органами дізнання, попереднього слідства та адміністративної юрисдикції

(1) У відносинах з органами дізнання, попереднього слідства, адміністративної юрисдикції адвокат має дотримуватися принципів і підходів, закріплених розділом IV цих Правил, з урахуванням специфіки статусу цих органів і процесуальних форм взаємодії адвоката з ними, передбачених чинним законодавством.

(2) Адвокат повинен зберігати таємницю слідства в межах, визначених чинним кримінально-процесуальним законодавством.

(3) Адвокат не повинен умисно перешкоджати законному здійсненню процесу дізнання, попереднього слідства, адміністративного провадження і давати клієнту поради, свідомо спрямовані на вчинення таких перешкод.

(4) Адвокат не повинен приймати доручення на ведення на стадії дізнання та попереднього слідства справи клієнта, направленою йому особами, що здійснюють дізнання або слідство у цій справі.

Стаття 61. Етичні аспекти відносин адвоката з іншими державними органами

У відносинах з іншими державними органами з приводу виконання доручення клієнта адвокат має дотримуватися вимог цих Правил у частині, застосовній до цих відносин, і не повинен:

1) розголошувати пов'язану з їхньою діяльністю інформацію, що стала йому відомою у зв'язку з виконанням доручення, таємниця якої охороняється чинним законодавством;

2) робити свідомо неправдиві заяви стосовно суті доручення, фактичних обставин, що мають до нього відношення, їх правової оцінки, прав і обов'язків адвоката, клієнта, а також обсягу своїх повноважень по представництву останнього перед цим органом;

3) здійснювати протизаконний тиск на посадових осіб та службовців цих органів, використовуючи особисті зв'язки, погрози, обіцянки тощо.

Стаття 62. Дотримання принципу незалежності та домінантності інтересів клієнта у відносинах адвоката з органами дізнання, попереднього слідства, адміністративної юрисдикції та іншими державними органами

У відносинах як з органами дізнання, попереднього слідства, адміністративної юрисдикції, так і з іншими державними органами адвокат повинен виявляти принциповість у відстоюванні інтересів клієнта, недопускаючи підслесливості, а за згодою клієнта оскаржувати незаконні дії посадових осіб або органів, які перешкоджають виконанню доручення, в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Стаття 63. Етичні аспекти відносин адвоката з іншими особами

У відносинах з будь-якими особами, з якими адвокат взаємодіє в процесі виконання доручення клієнта, адвокат має дотримуватись вимог цих Правил у частині, застосовній до цих відносин, і не повинен:

1) робити свідомо неправдиві заяви стосовно фактичних обставин, що мають відношення до суті доручення, їх правової оцінки, прав і обов'язків адвоката, клієнта та інших осіб;

2) використовувати засоби і методи, що свідомо порушують законні права та інтереси інших осіб.

РОЗДІЛ VI. ВІДНОСИНИ МІЖ АДВОКАТАМИ

Стаття 64. Загальні етичні засади взаємин між адвокатами

Відносини між адвокатами повинні будуватися на засадах колегіальності, взаємної поваги представників адвокатської професії, дотримання професійних прав адвокатів, слідування всім основним принципам адвокатської етики, передбаченим цими Правилами.

Стаття 65. Окремі етичні аспекти взаємин між адвокатами

Адвокат не повинен допускати по відношенню до іншого адвоката:

- 1) висловлювань, що принижують його честь та гідність, завдають шкоди його діловій репутації, нетактовних та принизливих висловів;
- 2) поширення свідомо неправдивих відомостей про нього;
- 3) спроб схилити клієнта іншого адвоката до розірвання з ним угоди про надання правової допомоги;
- 4) спілкування з клієнтом іншого адвоката без згоди останнього з приводу виконуваного ним доручення;
- 5) намагань схилити до укладення угоди про надання правової допомоги особу, що прийшла в адвокатське об'єднання до іншого адвоката;
- 6) навмисного введення іншого адвоката в оману стосовно справи, в судовому розгляді якої вони обидва беруть участь, щодо місця і часу проведення судових засідань, результатів розгляду справи судами різних інстанцій, наявності доказів (і намірів їх представити), які в дійсності не існують, намірів свого клієнта, які стосуються предмета спору і ведення справи, умов мирової угоди, що пропонується.

Стаття 66. Допустимі форми реагування адвоката на незаконні або неетичні дії іншого адвоката

Допустимими формами реагування адвоката на незаконну або неетичну поведінку іншого адвоката, якою заподіяна або може бути заподіяна шкода інтересам адвоката, його клієнта, адвокатського об'єднання, виборних органів адвокатури або адвокатури як такої, слід вважати звернення (заяви, скарги) в органи адвокатури, наділені дисциплінарними повноваженнями по відношенню до адвокатів, а також використання інших форм захисту прав та законних інтересів особи, передбачених чинним законодавством України.

Стаття 67. Окремі аспекти дотримання принципу взаємної поваги між адвокатами

(1) Адвокат повинен уникати розголосу в засобах масової інформації (або поширення іншим способом) відомостей, що ганьблять іншого адвоката, якщо цього не вимагають його власні законні інтереси, інтереси його клієнта або адвокатури України.

(2) Адвокат не повинен обговорювати з клієнтами обставини, що стосуються особистого життя іншого адвоката, його матеріального стану, по-

ходження, національної належності, та інші обставини, що стосуються адвоката, які не мають відношення до суті доручення.

Стаття 68. Обмеження рекламування адвокатської діяльності, пов'язані з принципом колегіальності

Адвокат не може вдаватись до антиреклами стосовно іншого адвоката (адвокатського об'єднання) або використовувати цей метод при рекламуванні своєї діяльності.

Стаття 69. Майновий аспект відносин між адвокатами при направленні клієнта

Адвокат не має права вимагати винагороду від іншого адвоката за направлення йому клієнта.

РОЗДІЛ VII. ДОТРИМАННЯ НОРМ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ В ГРОМАДСЬКІЙ, НАУКОВІЙ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА

Стаття 70. Співвідношення між професійними обов'язками адвоката і його громадськими, науковими та іншими інтересами

(1) У своїй громадській, науковій та публіцистичній діяльності адвокат повинен враховувати необхідність дотримання своїх професійних обов'язків, зокрема, тих, що випливають з Правил адвокатської етики.

(2) У випадку виникнення суперечності між професійними обов'язками адвоката, передбаченими чинним законодавством, цими Правилами і обов'язками перед конкретними клієнтами, що випливають з угод про надання правової допомоги — з одного боку, та інтересами адвоката, що обумовлені його членством в певній громадській організації, партії, науковому товаристві, тощо — з іншого, адвокат не має права порушувати свої професійні обов'язки.

Стаття 71. Дотримання принципу конфіденційності в громадській, науковій або публіцистичній діяльності адвоката

Адвокат не може використовувати у своїй громадській, науковій або публіцистичній діяльності інформацію, конфіденційність якої охороняється цими Правилами, без згоди на це осіб, зацікавлених у нерозголошенні такої інформації.

Стаття 72. Дотримання принципу поваги до адвокатської професії в публіцистичній діяльності адвоката

У своїх публіцистичних матеріалах адвокат не повинен поширювати відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію інших адвокатів або престиж адвокатури як такої, а обґрунтовану критику зазначених осіб або адвокатури в цілому має викладати в коректній формі.

РОЗДІЛ VIII. АДВОКАТСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТ ВІДНОСИН ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

Стаття 73. Поширення Правил адвокатської етики на діяльність об'єднань адвокатів

Ці Правила адвокатської етики є обов'язковими для дотримання об'єднаннями адвокатів тією самою мірою, що й окремими адвокатами.

Стаття 74. Обов'язки адвокатського об'єднання щодо забезпечення Правил адвокатської етики

У випадках, коли стороною в угоді про надання правової допомоги є адвокатське об'єднання, воно зобов'язане забезпечити відповідність кандидатури адвоката, котрому доручається виконання угоди (окремих робіт за угодою), вимогам до компетентності, об'єктивно обумовленим характером доручення, а також забезпечити дотримання інших вимог цих Правил, що стосуються укладення угоди на надання правової допомоги, її виконання та припинення.

Стаття 75. Участь адвокатів у забезпеченні дотримання адвокатським об'єднанням Правил адвокатської етики

Кожен адвокат, який є членом адвокатського об'єднання, повинен докласти розумних зусиль щодо забезпечення вжиття об'єднанням заходів, що сприяють дотриманню всіма адвокатами та співробітниками цього об'єднання цих Правил.

Стаття 76. Співвідношення професійних обов'язків адвокатів — членів адвокатського об'єднання з обов'язками, пов'язаними з членством в такому об'єднанні

Для адвоката, який є членом адвокатського об'єднання, професійні обов'язки перед клієнтами, що випливають із чинного законодавства, Правил адвокатської етики, угод про надання правової допомоги, повинні мати домінуюче значення по відношенню до обов'язків адвоката щодо виконання вказівок керівних органів адвокатського об'єднання.

РОЗДІЛ IX. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

Стаття 77. Правові наслідки порушення Правил адвокатської етики

За порушення Правил адвокатської етики до адвоката можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому чинним законодавством про адвокатуру.

Стаття 78. Відповідальність адвоката за порушення Правил адвокатської етики помічником адвоката

Адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення Правил адвокатської етики його помічником, якщо адвокат:

- 1) не забезпечив ознайомлення останнього з цими Правилами;
- 2) не здійснював належного контролю за діями помічника, залученого ним до виконання окремих робіт за дорученням, передбаченим угодою між адвокатом і клієнтом про надання правової допомоги;
- 3) своїми розпорядженнями і порадами або особистим прикладом сприяв порушенню помічником Правил адвокатської етики.

Стаття 79. Відповідальність керівників адвокатських об'єднань за незабезпечення умов для дотримання Правил адвокатської етики

Адвокат, що є керівником адвокатського об'єднання (адвокати — члени колегіального керівного органу адвокатського об'єднання), може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за невиконання вимог статті 74 цих Правил, а також за прийняття ним (ними) рішень, які тягнуть порушення Правил адвокатської етики.

Стаття 80. Загальні засади застосування дисциплінарної відповідальності за порушення Правил адвокатської етики

(1) При застосуванні дисциплінарних стягнень за порушення Правил адвокатської етики дисциплінарні органи адвокатури мають виходити із загальних засад юридичної відповідальності, зокрема повинні застосовувати заходи дисциплінарної відповідальності лише за винні порушення.

(2) Щодо відносин дисциплінарної відповідальності адвокатів діє презумпція невинуватості.

Стаття 81. Роль регіональних дисциплінарних органів адвокатури в роз'ясненні Правил адвокатської етики

(1) У випадках, коли в конкретній ситуації адвокату важко визначити варіант поведінки, який у певних обставинах відповідав би нормам цих Правил, він може звернутися за роз'ясненням до відповідного регіонального дисциплінарного органу адвокатури.

(2) Дії адвоката, що відповідають роз'ясненню регіонального дисциплінарного органу адвокатури, не можуть бути поставлені йому за провини і тягти накладення дисциплінарного стягнення.

*Схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури
при Кабінеті Міністрів України
1 жовтня 1999 року*

Друкуються за: Бюл. М-ва юстиції України. – 2001. – № 2. – С. 125–155.

Наукове видання

Еволюція етосу юриста в Україні

(історичний та соціально-психологічний нарис)

За редакцією професорів
В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева

Редактор *А. В. Єфименко*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку 12.09.2011.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 16,5. Обл.-вид. арк. 15,1. Вид. № 590.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

ПрАТ Поліграфсервіс
м. Харків, вул. Червоні ряди, 14
784-02-55